

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

О. П. ЖУРАВЛІОВ

**ТВАРИННИЦТВО ТА МИСЛИВСТВО
У ТРИПЛІСЬКИХ ПЛЕМЕН
НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ**

Київ — 2008

УДК: 903'1(477)“636”+59
ББК: Т4(4Укр)253.110.1три-423.3+Е16

Журавльов О. П. Тваринництво та мисливство у трипільських племен на території України. — Київ: Шлях, 2008. — 252 с., 135 табл., 31 рис.

Ця монографія є результатом більш ніж тридцятирічних досліджень автором остеологічних матеріалів, знайдених під час археологічних розкопок поселень Трипільської культури на території України. В ній наведено видовий склад ссавців, а також дані про породний, віковий та статевий склад свійських тварин, які розводилися трипільськими племенами. Також проведені порівняння між трипільськими поселеннями, з яких були отримані остеологічні матеріали, за всіма можливими на даний час археозоологічними показниками. Встановлені відмінності і у веденні тваринництва, і в розведенні різних порід свійських тварин навіть на поселеннях одного і того ж району і в Подністров'ї, і в Побужжі, і в Подніпров'ї майже на всіх етапах існування Трипільської культури, за винятком, можливо, етапу В2. Проведено також порівняння між цими пам'ятками за значенням ролі мисливства на них. Останнє, можливо, дасть вказівку на співвідношення між відтворюючим та присвоюючим способами ведення господарства на них. Виходячи з археозоологічних даних, Трипільська культура уявляється як така, що складалася з конгломерату племен, розташованих навіть на одній і тій же території.

*Затверджено до друку Вченою радою
Інституту археології НАН України
від 13.05.2008*

Відповідальний редактор:
д. і. н. **С. А. Скорий**

Рецензенти:
д. і. н. **В. І. Клочко**
д. і. н. **В. В. Отрощенко**

ЗМІСТ

Вступ	4
1. Огляд свійських тварин	8
2. Тваринництво у трипільських племен	21
3. Огляд знахідок диких ссавців	31
4. Мисливство у трипільських племен на території України.....	59
5. Висновки.....	69
6. Література	71
7. Таблиці	75

ВСТУП

Енеолітичне землеробське населення України утворювало, на думку сучасних вчених, північно-східну периферію високорозвинених культур Балкано-Дунайського регіону. До нього відноситься насамперед населення таких культур, як Трипільська, Болград-Алдень, Пізньолендельська, Лійчастого посуду (КЛП), Кулястих амфор (ККА). Встановлено, що за часів мисливців-збирачів господарського розмежування між окремими етнічними групами населення практично не існувало. В епоху енеоліта у різних природних зонах створилися два світи — світ землеробів та світ скотарів. Перші мешкали переважно в Лісостеповій зоні, другі — в степу. Кожен з них мав свій усталений спосіб життя. Заняття землеробством вимагало відносної осілості, будівництва довго часових жител. Скотарі ж мали вести рухливе життя, мандруючи з гуртами худоби у пошуках пасовиськ. Їхні поселення — це здебільшого тимчасові літні або зимові стоянки з легкими будівлями. Землеробсько-скотарське комплексне господарство могло повністю забезпечити населення за рахунок основних галузей (вироблялась і рослинна, і м'ясна їжа, а нестача останньої могла ще компенсуватися продуктами мисливства). Виходячи з цього, віще згадане господарство було більш сталим, не вимагало значних територій, бо переміщення населення здійснювалося на незначні віддалі. Щодо скотарсько-землеробського господарства Степової зони України, зокрема племен Середньосто-

гівської спільності, Нижньомихайлівської та Ямної культур, то їхнє населення було позбавлене сталих джерел рослинної їжі внаслідок обмеженого заняття землеробством за умов частої зміни місць проживання і змушене було добувати її шляхом обміну на продукти тваринництва та худобу у сусідніх землеробів, або, що було, очевидно простіше, захоплювати зерно під час військових походів (Давня історія України, 1997, т. 1, с. 233—234).

Від початку IV — до середини III тис. до н. е. практично вся Лісостепова смуга Українського Правобережжя була заселена племенами Трипільської культури, що отримала назву від поселення біля села Трипілля на Київщині, відкритого і дослідженого В. В. Хвойкою наприкінці XIX ст. Саме тоді (1889 р.) на теренах Румунії біля села Кукутені поблизу міста Ясси Г. Букуряну було відкрито багаточислове поселення, що стало широко відоме після розкопок Г. Шмідта у 1909—1910 рр. І дало назву західному варіанту цієї культури. Отже, культура має подвійну назву: Кукутені-Трипілля (Давня історія України, 1997, т. 1, с. 234).

Трипільська культура — одне з найяскравіших явищ первісного світу. Її дослідженню присвятили життя вчені кількох поколінь. Виявлено сотні і досліджено десятки поселень, написано велику кількість праць. На основі вивчення матеріалів встановлено землеробсько-скотарський характер господарства трипільців, вирішено ряд питань, пов'язаних з їхнім поход-

женням, різними аспектами економіки, соціального устрою, ідеології та побуту. Хронологічне членування та картографування пам'яток дало змогу виділити локально-хронологічні групи пам'яток та їхні типи, що відповідають групам населення і окремим племенам (Давня історія України, 1997, т. 1, с. 235).

Проте тваринництво та мисливство Трипільських племен ще досі не освітлювалося в повному обсязі, яких дає змогу досягти остеологічний матеріал, знайдений під час розкопок трипільських та інших енеолітичних поселень на території України. Такий стан речей і викликав появу цієї монографії.

Дослідження остеологічних матеріалів з поселень Трипільської культури почалося ще у 20-х роках ХХ ст. н. е. У 1927 році московський палеонтолог Віра Громова надрукувала статтю по результатам досліджень кісток тварин з трипільських поселень Кринички, Коритне, Щербатого, Любушка-Посад та Сушковка (Громова, 1927, с. 206—246). На жаль, в першу чергу через невеликі вибірки, в другу — через недосконалість і навіть відсутність в той час відповідних методик, з моєї точки зору, ця стаття має лише історичне значення.

Через десять років була надрукована стаття І. Г. Підоплічка за результатами досліджень кісток тварин з трипільських поселень Халеп'є, Андріївка та Усатове (Підоплічка, 1937, с. 111—120). Тут вибірки вже цілком придатні для певних визначень, але... На цих поселеннях було знайдено кістки свійських ослів і котів, перебування яких у часи Трипільля на нашій території дуже і дуже сумнівно. В той же час за звітами не зрозуміло, чи дійсно ці кістки знайдено у трипільському шарі, чи у шарах з більш пізніх перекопів. Треба пам'ятати, що деякі археологи і в ті часи, та і зараз, ще не дуже уважно відносяться до питань стратиграфії поселень і городищ, які вони розкопують. В той же час археозоологи у питаннях датування остеологічних матеріалів, в усякому разі і в минулому Радянському Союзі, і зараз на теренах СНД, повністю залежать від археологів. Кістки тварин датуються за археологічними матеріалами, оскільки археозоологи, в усякому разі в Україні, на мають доступу до методик, які дозволяли б їм датувати остеологічні матеріали безпосередньо за самими кістками. І якщо, наприклад, в Андріївці з'являється свійський

кіт, то, не знаю як у інших, а у мене особисто одразу виникає запитання, а чи все там гаразд зі стратиграфією? Зараз на нього вже ніхто не відповідає. І тоді одразу виникає і друге питання. А чи можна після цього взагалі використовувати ці визначення?

На жаль, теж саме слід сказати і про більш пізні публікації І. Г. Підоплічка (Підоплічко, 1956). Знову то тут, то там «пробігають» у Трипільлі свійські коти. За тридцять років, протягом яких я визначаю остеологічні матеріали з трипільських поселень, а це вже кілька десятків тисяч кісток, жодної кістки свійського kota чи ослів я так і не знайшов. Чи моїм попередникам надзвичайно пощастило, чи кістки kota потрапили до трипільських шарів при пізніших перекопах? Хто зараз зможе відповісти на це питання? В усякому разі, поки не буде знайдено бодай одну кістку свійського kota або ослів з безсумнівно трипільських шарів, я цими визначеннями користуватися не ризикую.

Слід зазначити, що несподівано для себе я знайшов кістки свійського kota в остеологічних матеріалах з поселення Молюхов Бугор в енеолітичних шарах Середньостогівської культури. Але впевненості, що вони відносяться саме до цього часу в мене немає, оскільки вони могли потрапити туди пізніше з верхніх шарів доби бронзи або навіть раннього залізного віку.

Отже, нижче будуть наведені дані тільки за остеологічними матеріалами з тих трипільських поселень, датування яких у мене особисто сумнівів не викликають. Проте кожен може вибирати сам, якими даними йому користуватись. Хоча також обумовити, що наведені нижче дані можуть відрізнитись від того, що вже було надруковано по тому чи іншому поселенню раніше, оскільки розкопки тривають і колекції кісток весь час поповнюються. Всюди розрахунки співвідношень між тваринами в цій монографії проведені за показником «мінімальне число особин».

Цікаві дані наведені також в статтях В. І. Бібікової по поселенню Лука-Врублевецька (Бібікова, 1953, с. 411—158) та О. Л. Короткевич по поселенню Сандраки (Короткевич, 1956, с. 130—143). Оскільки посилання на ці роботи в мене будуть нижче йти постійно, наводити їх зміст тут, на мою думку, просто не варто, щоб уникнути повторень.

Хочу зазначити, що з остеологічними матеріалами з трипільських пам'яток я працюю

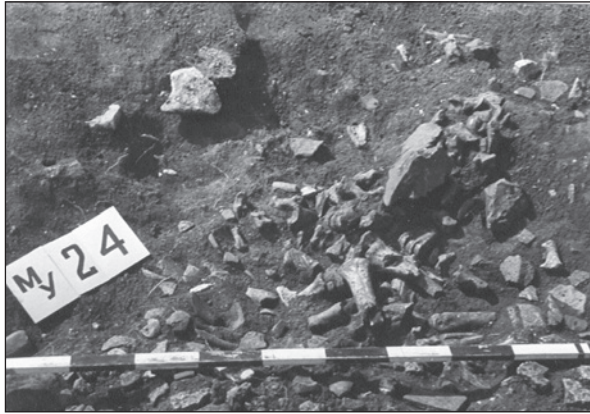

Рис. 1. Скупчення кісток тварин біля залишків житла. Поселення Бернашівка. За Збеновичем В. Г.

вже давно, і при першій можливості намагався публікувати результати цих досліджень (Журавлев, 1990, с. 134—138; Журавльов, 1997, с. 49—52; Журавлев, 2000а, с. 45—46; Журавлев, 2000б, с. 62—65; Журавльов, 2003а, с. 201—210; Журавльов 2003б, с. 46—46; Журавльов, 2004, с. 152—182; Журавльов, 2005, с. 148—154). В них була дана характеристика тваринництва та мисливства у трипільців за даними тих чи інших пам'яток на час публікації. На жаль, редактори цих видань в деяких випадках на вносили коректив до моїх робіт, не погоджуючи це зі мною. Так, зі статті по поселенню Гребенюков Яр (Журавлев, 2000б, с. 62—65) були викинуті всі таблиці, навіть таблиця з переліком знахідок, через що ця публікація, на мою думку, втратила весь сенс. З вини редакції в останній публікації вкралося дуже багато помилок, кудись зникла частина Таблиць, мене навіть перейменували по-батькові, поставивши «В.» замість «П.», не зважаючи на всі мої зусилля виправити ці помилки. На жаль, багато помилок (знову моєї вини тут немає) і в Таблицях, які надруковані в «Енциклопедії Трипільської цивілізації» (Журавльов, 2004, с. 162—167, Таблиця 1). Хоч я подавав комп'ютерний варіант своїх Таблиць в обидві останні публікації. Куди зникла з них частина даних, я зрозуміти не можу.

І ще одне зауваження. Свого часу мені довелося займатися питаннями, наскільки достовірна, або репрезентативна та чи інша вибірка кісток з тієї чи іншої археологічної пам'ятки. І я прийшов до висновку, що мінімальна вибір-

Рис. 2. Скупчення кісток тварин серед залишків житла. Поселення Бернашівка. За Збеновичем В. Г.

ка, за якою можна починати робити висновки, повинна складатися не менш як із 500 кісток (Журавлев, 1991, с. 137). Тому нижче висновки будуть робитися в основному тільки по тим поселенням, які дали необхідні вибірки. Хоча в деяких випадках є сенс звертати увагу і на менші вибірки, але пам'ятаючи про сказане вище.

Рис. 3. Скупчення кісток тварин серед залишків житла. Поселення Бернашівка. За Збеновичем В. Г.

Кістки з трипільських поселень визначалися візуально за існуючими методиками (Громова, 1950; Громова, 1953; Громова, 1960; Boessneck, Müller, Teichert, 1964; Kratochvil, 1969, p. 483—490; Schramm, 1967b, s. 107—133), в складних випадках використовувалися порівняльні остеологічні колекції Палеонтологічного музею Національного центрального науково-природничого музею НАН України. Хочу щиро подякувати співробітникам музею, які мені допомагали: Т. Крохмальній, Ю. Семенову та Д. Іванову. І згадати добрим словом нині вже покійних І. Г. Підоплічко, В. І. Бібікову, Н. Г. Белан (Н. Г. Тимченко) та В. О. Топачевського.

Всі кістки, які передавалися мені, є кухонними рештками. На це вказує і роздріблення кісток для отримання кісткового мозку та для того, щоб вони вміщалися в той чи інший посуд для приготування їжі. І порізи та зарубки на них, залишені при розбиранні туш. Уявлення про вигляд цього матеріалу дають рис. 1, 2 і 3.

Виміри кісток провадилися за загальноприйнятою методикою (Duerst, 1930) з точністю до 0,5 мм. Відсотки розраховувалися з точністю 0,5 %. Я вважаю, що більшої точності при даних дослідженнях просто неможливо досягнути.

Биометрична обробка даних проведена за загальноприйнятою методикою (Лакин, 1973). Різницю я вважав достовірною тоді, коли при ступені достовірності $P=0,99$ показник критерію оцінки t дорівнював або перевищував значення $\pm 2,59$. Такий високий показник достовірності ($P=0,99$) я приймав зважаючи на велику мінливість кісток свійських тварин. А

також на те, що до моїх досліджень не було відповідних даних по диких ссавцях, отже невідомо, як поводять себе ознаки їхніх кісток.

Кілька зауважень що до термінології. Часто вживають термін «скотарство» як синонім терміну «тваринництво». Я сам цим грішив раніше. Однак треба знати, що термін «скотарство» означає розведення тільки великої рогатої худоби, і більше нічого. Отже, надалі з термінологією слід поводитися більш обережно і мені, й іншим дослідникам.

І ще одне. Назви і датування археологічних пам'яток я даю так, як давалися вони мені археологами. На жаль, на більшості з цих пам'яток мені побувати не вдалося. Тому як вони зветься насправді я не знаю. Це стосується і датування цих пам'яток. Про пере найменування або пере датування пам'яток мене ніхто з археологів не повідомляв. Але... Наприклад, В. О. Шумова, яка розкопувала поселення Василівка (в одній з попередніх публікацій я помилково назвав його Вєсьоловкою, але цього могло не бути, якби я працював на цьому поселення безпосередньо), сказала мені, що воно розташоване на березі Південного Бугу у Вінницькій області. Тому я його відніс до Побужжя. Проте С. М. Рижов стверджує, що воно розташоване на березі Дністра. Хотілося, щоб вони повезли та показали мені це поселення наочно. Тоді не було б цієї плутанини. Отже, в разі чого претензії що до цих питань треба відносити не до мене.

Хочу також щиро подякувати Н. Б. Бурдо, М. Ю. Відейка, С. М. Рижова та С. А. Горбаненка за консультації та велику допомогу в технічному оформленні цієї монографії.

1. ОГЛЯД СВІЙСЬКИХ ТВАРИН

Перш за все, хочу зазначити, що видовий склад свійських тварин (маю на увазі ссавців) у населення, що складало Трипільську культуру, майже не відрізнявся від сучасного для території України. Ось тільки, мабуть, свійських котів та ослів тоді тут ще не було. Хоча що до котів, то я вже не знаю, до якого часу слід відносити їх появу на нашій території. Тому тут наведено дані і по деяким поселенням, які належали культурам, синхронним з Трипільською. Познайомимося з цими тваринами поближче. Перелік знахідок кісток наведено в Таблицях 1—29.

Бик свійський (*Bos taurus L.*). Цей вид у нас часто називають ще «великою рогатою худобою». Але останній термін треба вживати з обережністю, оскільки під ним в широкому розумінні слова мають на увазі два види буйволів і один — биків (Дмитриев, 1978, с. 6). Проте, оскільки рештки буйволів в остеологічних матеріалах з трипільських та інших енеолітичних пам'яток досі невідомі, то можемо вживати термін «велика рогата худоба» у вузькому значенні, маючи на увазі тільки нашого свійського бика.

На жаль, цілих черепів або принаймні великих фрагментів їх, за якими можна було б спробувати дати краніологічну характеристику цьому видові, на трипільських поселеннях поки що я не знайшов. Вдалося виміряти лише рогові стрижні та невеликі фрагменти як мозкової, так

и лицьової частин черепів, а також нижніх щелеп та окремі зуби (Таблиці 30—35).

Цікавим є великий роговий стрижень бика свійського або тура, знайдений на поселенні Бернашівка (рис. 4). Але, нажаль, його розміри ніде не наведені.

Свого часу В. Й. Цалкін (Цалкин, 1966, с. 11—12) запропонував визначати комолість чи рогатість популяції або породи свійського бика за відсотком рогових стрижнів від загальної кількості кісток цього виду. Він вважав, що якщо цей відсоток перевищує значення більших ніж 1 %, то породу можна вважати рогатою. При значеннях менших ніж 1 % породу можна розглядати як комолу.

Вимальовується дуже цікава картина (Таблиці 1—25). На трипільських поселеннях Побужжя та Подніпров'я, які дали необхідні вибірки, рогові стрижні складали більше ніж 1 %. Таким чином, тут розводили рогаті породи свійського бика. А на поселеннях Подністров'я цей показник складав менше, ніж 1 %. Отже, тут могли бути комолі породи цього виду. Є тільки два виключення. На поселенні Побужжя Тальянки рогових стрижнів не знайдено зовсім. Хоча вибірка, скажемо, там була пристойна. Отже, це поселення за даним показником наближається до поселень Подністров'я. На поселенні Подністров'я Більшівці даний показник складав 0,94 %. Це можна вважати і рогатою породою. Але остаточні висновки робити я не наважуюсь.

Огляд свійських тварин

Рис. 4. Великий роговий стрижень бика свійського або тура. Поселення Бернашівка. За Збеновичем В. Г.

На більшості зооморфних трипільських статуєток бичків можна простежити більш або менш позначені рогові стрижні (рис. 5—11).

Раніше я підкреслював, що поки що різниці між породами з різних трипільських поселень не виявлено. Зараз вже можна з великою впевненістю говорити про те, що такі відмінності є.

Ще одним свідченням цього є біометрична обробка даних (Таблиці 30—35), яка найбільш надійна для висновків про породний склад свійських тварин. На жаль, багато моїх колег археозоологов все ще недооцінюють це. Зазначу, що через невеликі вибірки цю обробку вдалося провести в повному обсязі далеко не по

Рис. 5. Зооморфна статуєтка бичка. Поселення Майданецьке. Розкопки Шмаглія М. М. Наукові фонди ІА НАН України.

Рис. 6. Зооморфна статуєтка бичка. Поселення Майданецьке. Розкопки Шмаглія М. М. Наукові фонди ІА НАН України.

Рис. 7. Зооморфна статуєтка бичка. Поселення Майданецьке. Розкопки Шмаглія М. М. Наукові фонди ІА НАН України.

Рис. 8. Зооморфні статуєтки з культової ями комплексу Е. Поселення Майданецьке. Розкопки Шмаглія М. М. Наукові фонди ІА НАН України.

Рис. 9. Зооморфні статуєтки — бички. Поселення Петрени. Розкопки Е. Р. фон Штерна. Одеський археологічний музей НАН України.

Рис. 10. Зооморфна статуєтка — бичок. Черкаський обласний краєзнавчий музей.

всім трипільським і не тільки трипільським поселенням. Так, з шарів етапу С1—С2 поселення Коновка взагалі не вдалося виміряти жодної кістки.

Ознаки кісток бика свійського з поселення етапу А Побужжя Гребенюков Яр мали достовірні відмінності від аналогічних з трипільських поселень Василівка, Березовське, Коновка, Більшівці, Веселий Кут, Хрещате, Лиса Гора, Косеновка, Тальянки та Свердлікове; немає достовірної різниці лише з аналогічними даними по поселенню Щовб (Таблиця 36). Наче і вибірка по перших фалангах була достатньою (Таблиця 30). Проте, ціл-

Рис. 11. Зооморфні статуетки бичків. Черкаський обласний краєзнавчий музей.

ком можливо, порідні відмінності були між тими кістками, які не дали зі Щовба потрібної вибірки. В усякому разі я за поки що не ризикую робити остаточні висновки. Підводячи підсумки, можна сказати, що поки що не спостерігається спадковості між породами свійського бика з трипільських поселень різних етапів. В усякому разі, Гребенюков Яр мав породу, аналогів якої в більш пізній час поки що не знайдено. Хіба що Щовб, але між цими поселеннями дуже великий хронологічний розрив, в цілий етап В. І до того ж вони розташовані в різних районах. Хоча останнє, треба сказати, має не дуже велике значення, враховуючи рухливість населення в ті часи. Отже, про якусь спадковість або зв'язки в тваринництві між ними я говорити не ризикую. Немає різниці і з биком свійським середньостогівського часу з поселення Молухов Бугор. Але вибірка з останнього не дозволяє робити остаточні висновки. Це, до речі, стосується і решти трипільських поселень. Отже, про те, чи мала порода свійського бика середньостогівців якісь спільні риси або відмінності від порід трипільців, говорити ще зарано.

Ознаки кісток бика свійського з поселення етапу В1 Побужжя (чи Подністров'я?) Василівка мали достовірні відмінності від аналогічних даних з трипільських поселень Березовське, Коновка, Більшівці, Веселий Кут, Хрещате, Косеновка, Тальянки та Свердлікове; не було достовірної різниці з трипільськими поселеннями Щовб (знову

Щовб!) та Лиса Гора (Таблиця 37). Отже, маємо ще одну «оригінальну» породу цього виду. Цікавим є факт, що немає різниці між Василівкою та Щовбом з Лисою Горою. Василівка є найбільш західним поселенням з поселень Побужжя (чи з Подністров'я?), найближче з усіх перелічених тут розташованим до поселень Подністров'я. Може, справді порода, яка була на Василівці, потім «перекочувала» до Щовба та до Лисої Гори? Але остаточні висновки робити ще зарано через невелику вибірку в першу чергу зі самої Василівки.

Ознаки кісток бика свійського з поселення етапу В1 Побужжя Березовське мали достовірні відмінності від аналогічних даних з трипільських поселень Коновка, Більшівці, Веселий Кут, Хрещате, Щовб, Лиса Гора, Косеновка, Тальянки та Свердлікове (Таблиця 38). Отже, і тут була порода цього виду, яка немала аналогів на інших трипільських поселеннях території України.

Ознаки кісток бика свійського з поселення етапу В2 Подністров'я Коновка мали достовірні відмінності від аналогічних даних з трипільських поселень Більшівці, Веселий Кут, Хрещате, Щовб, Лиса Гора, Косеновка, Тальянки та Свердлікове (Таблиця 39). Таким чином, і тут розводили породу цього виду, яка немала аналогів на інших поселеннях Трипільської культури території України.

Ознаки кісток бика свійського з поселення етапу В1 Подністров'я Більшівці мали достовірні відмінності від аналогічних даних з трипільських поселень Веселий Кут, Хрещате, Лиса Гора, Косеновка, Тальянки та Свердлікове; немає різниці зі Щовбом (Таблиця 40). Знову маємо «оригінальну» породу цього виду. Але цікаво, що немає різниці зі Щовбом. Може, справді там могли розводити одні й ті ж породи великої рогагої худоби? Проте варто нагадати, що є різниця з Веселим Кутом. В той же час різниці між Веселим Кутом і Щовбом немає. Отже, треба мати на увазі, що однозначних результатів поки що отримати не вдалося.

Ознаки кісток бика свійського з поселення етапу В1—В2 Побужжя Веселий Кут мали достовірні відмінності від аналогічних даних з трипільських поселень Хрещате, Лиса Гора, Косеновка та Свердлікове; не було достовірної різниці з трипільськими поселеннями Щовб (знову Щовб!) та Тальянки (Таблиця 41). Правда, різниця з Лисою Горою є лише за однією ознакою. І до того ж не по розмірам кісток, а по їх пропорціям. І я не впевнений, чи можна зараз вважати її справді достовірною. А от

Огляд свійських тварин

те, що на Тальянки могла «перекочувати» порода з Веселого Кута, цілком ймовірно.

Ознаки кісток бика свійського з поселення етапу В2—С1 Подністров'я Хрещате мали достовірні відмінності від аналогічних даних з трипільських поселень Щовб, Лиса Гора, Косеновка та Свердлікове; не було достовірної різниці з трипільським поселенням Тальянки (Таблиця 42). Але чи можна говорити про розведення там одних і тих же порід великої рогатої худоби, я поки що не впевнений.

Ознаки кісток бика свійського з поселення етапу С1—С2 Подніпров'я Щовб мали достовірні відмінності від аналогічних даних з трипільських поселень Косеновка та Свердлікове, можливо — з Тальянками; не було достовірної різниці з Лисою Горою (Таблиця 43). Отже, аналоги породи зі Щовба спостерігаються на цілому ряді трипільських поселень. Це Веселий Кут (може ще й Гребенюков Яр, але я в цьому не впевнений), Більшівці, Веселий Кут та Лиса Гора. Таким чином, в Подністров'ї цілком можливо на етапах В та С трипільці розводили одну й ту ж породу великої рогатої худоби.

Ознаки кісток бика свійського з поселення етапу С1—С2 Подністров'я Лиса Гора мали достовірні відмінності від аналогічних даних з трипільських поселень Косеновка, Тальянки та Свердлікове (Таблиця 44). Отже, на цьому етапі спорідненості порід свійського бика між Подністров'ям та Побужжям не спостерігається.

Ознаки кісток бика свійського з поселення етапу С1 Побужжя Косеновка мали достовірні відмінності від аналогічних даних з трипільських поселень Тальянки та Свердлікове (Таблиця 45).

Ознаки кісток бика свійського з поселення етапу С1 Побужжя Тальянки мали достовірні відмінності від аналогічних даних з трипільського поселення Свердлікове (Таблиця 46).

Отже, в Побужжі, швидше за все, на останньому етапі існування Трипільської культури на кожному поселенні розводили свою породу великої рогатої худоби.

На жаль, по Подніпров'ю через малі вибірки мені не вдалося провести біометричну обробку даних. А мої попередники цьому увагу не приділяли.

Слід зазначити, що бик свійський у трипільців мав досить великі розміри кісток. За цілими метаподіями, використовуючи методу В. І. Цалкіна (Цалкин, 1960, с. 109—126), ви-

Рис. 12. Зооморфна статуетка — корова. Поселення Майданецьке. Розкопки Шмаглія М. М. Наукові фонди ІА НАН України.

Рис. 13. Зооморфна статуетка — корова, вигляд знизу. Поселення Майданецьке. Розкопки Шмаглія М. М. Наукові фонди ІА НАН України.

сота в холці самок становила від 126 до 138 см, самців — 125 см і волів — від 134,5 см до 148,5 см (Таблиці 28—31). Можливо, із сучасних порід великої рогатої худоби найближче до трипільської худоби знаходиться порода «сіра степова». Привертає увагу відсутність чітко виявленого статевого диморфізму. Можливо, тут було в свій час змішання кількох порід свійського бика, і породи на кожному з трипільських поселень, де вдалося отримати потрібні дані, ще не встигли повністю сформуватися.

До речі, в стадах, очевидно, переважали самки. Отже, можливо, в розведенні великої рогатої худоби вже існував молочний напрям. І тварин до певного віку берегли, отримуючи від них молоко (молочний вік корови може складати до 8—10 р., а то і більше). Це підтверджується і археологічним матеріалом. Зокрема фігурками корів (рис. 12, 13) і цідилками

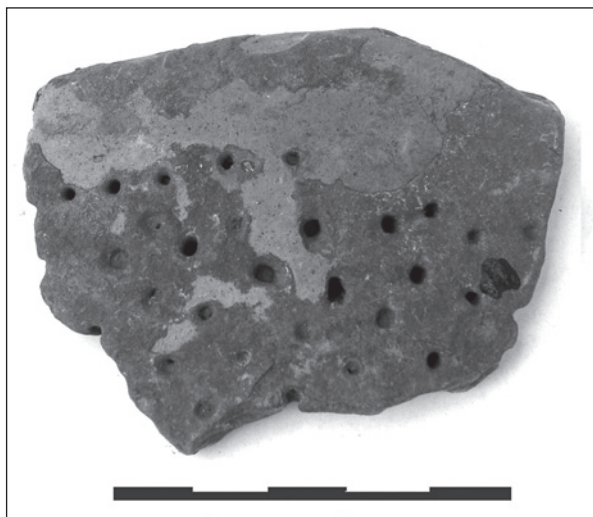

Рис. 14. Фрагмент цідилки. Вороновиця. Розвідка С. М. Бібікова. Наукові фонди ІА НАН України.

для отримання молочних продуктів (рис. 14). Звичайно, вирощували цих тварин і на м'ясо, використовували також шкуру, жили та кістки. Дуже цікавим є великий відсоток волів. Цих тварин могли використовувати як упряжних при перевезенні вантажів. Але чи тільки для цього? Щось їх дуже багато. Може, волів в той час вже використовували і в землеробстві як тяглових тварин?

Віковий склад великої рогатої худоби з трипільських поселень (Таблиці 1—25) вказує на розвинену кормову базу тваринництва. В їжу йшли в основному дорослі тварини. При недостатній кормовій базі спостерігався би вимушений забій тварин восени, і тоді в кухонних рештках переважали б молоді особини цьогорічного приплоду.

Дуже цікаві результати отримали палеоботаніки, які досліджували матеріали з трипільських поселень. Справа в тому, що результати палінологічного аналізу дозволяють розглянути питання про співвідношення між орним та пасовищним господарствами. Так, на поселенні Тальянки пилку злаків та подорожника було приблизно порівну, що свідчить про однакову роль землеробства та тваринництва в господарстві цього поселення (Пашкевич, 1989, с. 133—134).

Слід зазначити, що для Лісостепової зони України, де були розташовані основні трипільські поселення, розвинена кормова база тварин-

Рис. 15. Вид на місце розташування поселення Долина, Подніпров'я. Фото М. Ю. Відейка.

Рис. 16. Вид на сучасне пасовище біля поселення Долина, Подніпров'я. Фото М. Ю. Відейка.

ництва може бути утворена тільки при умові достатньої кількості кормів, заготовлених на зимовий період. Отже, при випасанні тварин треба було мати не тільки добрі пасовища в теплу пору року, але й достатні площі сінокосів, на яких заготовлялася б кількість сіна, необхідна для утримання тварин в зимовий період. Уявлення про трипільські пасовища можуть дати рис. 15—17. Таким чином, можна припустити, що у трипільців існувало придомно-пастуше тваринництво. При цьому не слід забувати й те, що необхідно було мати й транспорт для доставки сіна на поселення. Для цього і використовувалися, швидше за все, воли. Можливо, і коні, але про коней трохи згодом. Виходячи з усього сказаного вище, можна вважати тварин-

Огляд свійських тварин

Рис. 17. Вид на заплаву Дніпра в районі поселення Гребені. Фото М. Ю. Відейка.

ництво у трипільських племен досить розвиненою галуззю господарства з розгалуженою мережею забезпечення свійських тварин всім необхідним, особливо для утримання в зимовий період.

Де ж утримувалася велика рогата худоба взимку? Очевидно, для цього використовували перші поверхи двоповерхових споруд, рештки яких знайдено на трипільських поселеннях. Тварин могли брати й в одноповерхові хати, що неодноразово спостерігалось в минулому на території України.

Слід сказати, що у трипільців були вже цілком сформовані як вид свійські тварини. Предком свійського бика вважають тура, або первісного бика. Досі йдуть дискусії, де саме і коли відбулося це одомашнення. Можливо, було кілька центрів, де відбулася ця подія (Шнирельман, 1985). Але трипільські племена до цього відношення вже не мали. А от від кого і коли вони отримали тих свійських тварин, яких вони потім утримували та розводили, поки що невідомо. Справа у тому, що для вирішення цього питання не вистачає дуже багатьох даних.

По-перше, далеко не всі пам'ятки, які розкопують археологи, досліджуються ще й археозоологами. Просто останніх так мало, що вони не в змозі обробити весь остеологічний матеріал, який поступає до них. Наприклад, зараз на всю Україну всього лише три фахівці мають спеціальну підготовку. Я маю на увазі саме спеціальну підготовку. Адже стати фахівцем в галузі археозоології можна лише при особистому навчанні у відповідного спеціаліста. І процес цей триває мінімум п'ять років. А потім ще спробуй знайти роботу за фахом. Я особисто підготував десь шість чи сім фахівців, але для

них не знайшлося місця у відповідних закладах. Так, були підготовлені мною спеціалісти археозоологи для Луганська і Криму, де існують досить дужі осередки кваліфікованих археологів. Але в роботі за фахом моїм учням було відмовлено. Через рік мене можуть відправити на пенсію. А заміни у мене немає... Крім мене є на Україні ще два кваліфіковані і дипломовані спеціалісти археозоологи в Одесі: Андрій Старкін та Олена Секерська. Проте, О. Секерська з науки пішла, зараз вона займається викладацькою діяльністю, щоб прогудувати свою сім'ю. Визначення остеологічних матеріалів проводить, так би мовити, у вільний від роботи час. А. Старкін працює зараз в Одеському філіалі Інституту археології НАН України. Отже, чекаємо від нього нових досліджень.

По-друге, далеко не всі археозоологи вимірюють кістки тварин для послідувочої біометричної обробки даних, без чого неможливо встановити переміщення тих чи інших порід свійських тварин у часі і просторі. А без цього годі й думати, що можна знайти ці самі центри одомашнення. Так, свого часу навколо енеолітичного поселення Батай на півночі сучасного Казахстану, де було знайдено дуже багато кісток коней, багато точилося суперечок, свійські це коні чи дикі. Організували навіть міжнародну конференцію в місті Петропавловськ. Коли ж я, перебуваючи там, спитав у місцевих археозоологів, що показують розміри цих кісток, до яких вони коней ближче, до свійських, чи диких, то почув здивоване запитання: «А хіба кістки треба виміряти?». Але навіть і ті археозоологи, які міряють кістки, не завжди роблять це за повною програмою. Ще за радянських часів археозоологи Радянського Союзу, а зараз СНД, слідом за одним з основоположників радянської археозоології В. І. Цалкінім чомусь із більш ніж 150 вимірів кісток кінцівок за існуючими методиками обрали десь десяток-півтора, назвавши їх «основними вимірами». На жаль, як я неодноразово вже доводив (Журавлев, 1981, с. 138; Журавлев, 2001, с. 4), саме ці «основні виміри» виявилися найменш придатними для встановлення порідних відмінностей у свійських тварин. Я хочу зазначити, що В. І. Цалкін дуже багато зробив для розвитку світової археозоології, його роботи є і ще довго будуть взірцем того, як треба опрацьовувати і публікувати остеологічні матеріали. І цю по-

милку він, очевидно, допустив через те, що був одним з первопрохідців, а таким, як правило, найважче. Проте зараз від цього не легше. Але навіть і тоді, коли вдається зробити всі належні виміри і провести біометричну обробку даних, ще спробуй їх опублікувати. З моїх статей неодноразово викидали таблиці з цими даними, навіть не погоджуючи зі мною і, це вже просто смішно, іноді залишаючи в тексті посилання на ці вже не існуючі таблиці, забувши вилучити і їх (Журавльов, Амірханов, Губська, 1985, с. 57—63). До речі, в цій же статті редактор на своє уподобання замінив видову назву ссавця «Кабан» на слово «Вепр». Як кажуть, коментарі зайві.

По-третє, археологи не завжди сумлінно збирають остеологічний матеріал. В моїй практиці був такий випадок. Я спитав одного з археологів, фахівця з доби бронзи, як пояснити, що на поселеннях Зрубної культури Мосоловське і Усово Озеро на першому у великої рогатої худоби переважали частини черепу, а на другому — хребці і ребра? Він аж затрусився: «Та це ж відкриття! Черепи їла переважно еліта! Отже, на Мосоловському проживала еліта, а на Усовому Озері — простий люд!» Як же він навіть образився на мене, коли я йому сказав, що археологи, які розкопували Мосоловське поселення, зізналися мені, що хребці і ребра вони просто не брали, вважаючи їх непотрібними кістками. Але ж до такого висновку може прийти ще не один археолог, що буде уважно вивчати дані, приведені в моїй монографії (Журавлев, 2001, с. 77—107, Таблиця 1—26).

Ось, на мою думку, причини того, що й досі точно не знайдено центрів одомашнення свійських тварин і невідомо, які племена це зробили в тому чи іншому районі. Наприклад, чи одомашнювали племена доби неоліту на території України кабана, чи вони отримали свійську свиню вже, так би мовити, в «готовому вигляді» від інших племен з оточуючих територій.

Вівця свійська (*Ovis aries L.*) та коза свійська (*Capra hircus L.*). Цих тварин, як правило, розглядають разом під терміном «дрібна рогата худоба». Справа полягає у значних труднощах з визначенням їх кісток до виду. І хоча зараз вже можливі такі визначення для більшості кісток кінцівок, але труднощі все ж існують, і від цього поки що діватись нікуди. Саме через

це видовим визначенням кісток овець та кіз можна довіряти лише в публікаціях середини 50-х — початку 60-х років ХХ ст. і пізніше, коли з'явилися ці методики (Громова, 1953; Boessneck, Müller, Teichert, 1964; Schramm, 1967b; Kratochvil, 1969). Адаптацію цих ознак для роботи в польових умовах було проведено мною (Журавлев, 1982, с. 205—216). До розробки цих методик співвідношення між вівцями та козами визначали за співвідношеннями між роговими стрижнями, не враховуючи того, що у кіз роги мають і самці, і самки, а у овець, як правило, рогаті тільки самці. От і виходило, що майже всюди розводили переважно кіз.

А ці співвідношення між вівцями і козами можуть призвести до досить важливих висновків. Як правило, розведення овець вигідно на відкритих просторах (в степах, на полонинах, тощо). Розведення кіз, можливо, було пов'язано з більш закритими ландшафтами, оскільки вони легше переносять стійлове утримання, ніж вівці.

На ранньотрипільських поселеннях етапу А спостерігається слідує картина. В районі Середнього Подністров'я для поселення Бернашівка даних про співвідношення між вівцями та козами немає. На поселенні Лука-Врублевецька (Бибикова, 1953, с. 412—413, Таблиця 1) переважали кози (87%). Можна б було зробити висновок, що тут було багато лісів і майже відсутні відкриті площі для випасу овець. На це вказує і склад дикої фауни, про що мова піде нижче. Але в даному випадку слід бути дуже і дуже обережним. Адже визначення остеологічних матеріалів з цього поселення відбувалося ще тоді, коли методика видового визначення кісток овець та кіз ще не існувало. Якщо бути точним, то вона тільки зароджувалася. На жаль, мені не довелося побувати на цьому поселенні. Про ландшафт біля нього вичерпних відомостей я теж не маю. Не виключено, що, окрім лісів, там були і полонини, придатні для випасу овець. Але зафіксувати дійсне співвідношення між вівцями та козами за роговими стрижнями згідно з методикою, яка тоді існувала, як вже зазначалося вище, було неможливо. Отже, остаточні висновки я поки що не робив би.

В районі Побужжя на поселенні етапу А Сабатинівка-2 було порівну овець та кіз (Підплічко, 1956, с. 77—78). Отже, можна зробити висновок про наявність тут і відкритих

Огляд свійських тварин

просторів, де випасалися вівці, і лісових масивів, що примушувало тримати і кіз. А от на поселенні Гребенюков Яр (Журавльов, 2004, с. 162—168, Таблиця 1) того ж етапу переважали кози (65 %). Отже, тут ліси займали значно більші площі, ніж біля Сабатинівки-2. На наявність лісів тут вказує і склад дикої фауни, але про це мова піде нижче.

Переходимо до середнього етапу існування Трипільської культури. В Середньому Подністров'ї на поселенні етапу В1—В2 Більшівці (Журавльов, 2004, с. 162—168, Таблиця 1) переважали кози (71 %). А от на поселенні Коновка в шарах етапу В2 (Журавльов, 2004, с. 162—168, Таблиця 1) овець та кіз було вже порівну. Проте в шарах етапу С1—С2 (Таблиця 6) овець було вже 83 %. Цілком можливо, що площі лісів скоротилися в результаті діяльності людини, і стало можливим розводити більше овець, ніж раніше. Але не виключено, що біля цього поселення (а розташоване воно трохи в іншому районі, ніж Більшівці) з самого початку було більше відкритих місцин, придатних до випасу овець.

В Побужжі (чи в Подністров'ї?) на поселенні етапу В1 Василівка є кістки тільки овець (Таблиця 3), а на поселенні того ж етапу Березовське (Березовська ГЕС) було майже порівну овець і кіз (Таблиця 4). Треба зазначити, що вибірка з Василівки була дуже невеликою, тому остаточні висновки про це поселення робити ще зарано. А от біля Березовського поселення, очевидно, окрім лісів, на що, до речі вказує і склад дикої фауни, який буде розглядатися нижче, були і відкриті місцевості, де могли випасати овець.

Для поселення етапу В2 Коломийщина-2 в Середньому Подніпров'ї даних про співвідношення між вівцями та козами немає (Підоплічка, 1956, с. 72—73).

В Середньому Подністров'ї існувало поселення, проміжне між середнім та пізнім Трипіллям — Велика Слободка, урочище Хрещате (Таблиця 14). Воно датується етапами В2—С1. Так от, на ньому переважали кози (83 %). Отже, біля нього були значні площі лісів. Що це означає, зростання площі лісів через послаблення антропологічних факторів в цей час, чи якісь локальні особливості ландшафтів?

В пізньому Трипіллі в Середньому Подністров'ї маємо дані для двох поселень,

розташованих практично поруч біля села Жванець, і які мають однакові датування (нагадаю, що археозоологи самі не в змозі датувати остеологічні матеріали і тут повністю залежать від того, що говорять археологи). Так от, на поселенні Лиса Гора (Таблиця 15) переважали вівці (80 %), а на поселенні Щовб (Таблиця 16) овець та кіз було порівну (Журавлев, 2000, с. 45—46). Як це пояснити, я просто не знаю. Чи ці поселення існували все-таки не одночасно, тоді яке з них раніше, а яке пізніше? Чи на Лисій Горі спеціалізувалися на розведенні овець? Зараз археологи вважають Щовб більш раннім поселенням, ніж Лиса Гора.

В Побужжі в цей час на поселенні етапу С1 Майданецьке-1 (Таблиця 18) повністю домінували вівці (93 %). Якщо згадати, що воно розташовувалося практично поряд з тим місцем, де на етапі А існувало поселення Гребенюков Яр, то висновок може бути однозначним: в цьому районі відбулося дуже велике скорочення площі лісів. Можливо, частково тут могли подіяти кліматичні чинники, наприклад, настання більш сухого періоду, ніж був раніше. Але, на мою думку, тільки це не могло викликати такі великі зміни в оточуючому середовищі. Основним чинником все-таки був антропологічний фактор: знищення лісів людиною, яка використовувала дерева для своїх потреб (згадаємо, що в цей час тут існували дуже великі поселення), а також викорчувувала ліси для отримання площі для ведення землеробства. Як бачимо, незначні, на перший погляд, дані про співвідношення між якимись там вівцями та козами, можуть стати підґрунтям для дуже важливих висновків.

В Середньому Подніпров'ї на поселенні етапу С1 Коломийщина-1 (Халеп'я) знайдено кістки тільки овець (Підоплічка, 1937, с. 114; Підоплічка, 1956, с. 71—72). На поселенні Ігнатенкова Гора (Таблиця 22) цього ж періоду до виду не вдалося визначити жодної кістки дрібної рогатої худоби. Отже, поки що можна констатувати, що в цьому районі існувало достатньо відкритих місцин, де могли випасати овець.

До речі, і на поселенні Середньостогівської культури (вона була південною сусідкою Трипільської культури) Середнього Подніпров'я Молухов Бугор, розташованого південніше Коломийщини-1, теж маємо за останніми даними

перевагу овець над козами (Таблиці 26—29). В попередніх матеріалах кісток овець не було зовсім (Журавлев, Маркова, 2000, с. 40—43).

Віковий склад дрібної рогатої худоби в остеологічних матеріалах з трипільських поселень (Таблиці 1—25) теж, як і аналогічний у великої рогатої худоби, вказує на існування розвиненої кормової бази тваринництва на всіх досліджених поселеннях. Про це вже детально говорилося вище. Зазначу тільки, що відсоток молодих тварин, що йшли в їжу, у дрібної рогатої худоби був все-таки трохи вищим, ніж у великої. Можливо, в розведенні першої був більше розвинений м'ясний напрямок, ніж в розведенні другої. Звичайно, від дрібної рогатої худоби отримували і вовну, з якої робили одяг. Не має сумніву, що в господарстві використовували також шкіру, кістки та жили цих тварин.

Біометрична обробка даних по ознакам кісток вівці свійської наведена в Таблицях 47—49. На її підставі можна зробити слідуєчі висновки.

Достовірної різниці між породами вівці свійської, які розводилися на поселеннях Гребенюков Яр та Коновка немає (Таблиця 50).

А от вівці з Коновки була меншими за розмірами кісток, ніж з Косеновки (Таблиця 51). Відмінностей з вівцями з Лисої Гори немає.

Вівця свійська з Лисої Гори мала менші розміри кісток, ніж з Косеновки (Таблиця 52).

Через малу вибірку з поселення Молюхов Бугор біометричну обробку даних як по ознакам кісток овець, так і кіз провести не вдалося.

Отже, у вівці свійської через невеликі вибірки маємо менші можливості для висновків про її породний склад у трипільських племен на території України. Цікавим є те, що тут простежується більша одноманітність порід, ніж у свійського бика. Наприклад, немає різниці породного складу у вівці свійської між Гребенюковим Яром та Коновкою, а також між Коновкою та Лисою Горю, яка зафіксована для великої рогатої худоби. В той же час порода, яку розводили на Косеновці, була найбільша за розмірами кісток серед усіх порід вівці свійської, відомих на даний час для Трипільської культури. Ось такого однозначного висновку про породи свійського бика отримати не вдалося.

Цікаво, що не спостерігається зменшення розмірів тварин від більш раннього часу до більш пізнього, про які у бика свійського

неодноразово повідомлялося для інших часів та культур (Цалкин, 1972, с. 62—63, Таблиці 13—16; Журавлев, 2001, с. 8—11). Аналогічні результати дала й вівця свійська за доби бронзи (Журавлев, 2001, с. 15). А тут навпаки, на поселенні етапу С порода виявилася більшою за розмірами, ніж на поселеннях більш раннього часу. Можливо, трипільці наприкінці свого існування вже знали основи селекції та могли цілеспрямовано поліпшувати породи свійських тварин, які вони розводили?

Висоту в холці та статевий склад вівці свійської я розраховував за коефіцієнтами В. І. Цалкіна (Цалкин, 1961, с. 115—132) та німецьких дослідників (Boessneck, Müller, Teichert, 1964, S. 110—114; Naak, 1965, S. 3—90). Результати цього дослідження приведені в Таблицях 47—49. Привертає увагу переважання самок. Отже, можна говорити про молочний напрямок в розведенні овець. Звичайно, отримували при цьому і вовну. Про м'ясо, кістки, шкіру та інше я вже не кажу.

У кози свійської не вдалося розрахувати повний біометричний ряд на жодному з трипільських поселень (Таблиці 53—55). Отже, будь-які висновки про породний склад цього виду поки що неможливі. Висота в холці розрахована за коефіцієнтами З. Шрамма (Schramm, 1967b, S. 889—105). Статевий склад за методикою німецьких вчених (Boessneck, Müller, Teichert, 1964, S. 110—114).

Свиня свійська (*Sus domestica* Gray). У трипільців, які мешкали в Лісостеповій зоні, цей вид був одним з основних в тваринництві. Оскільки в остеологічних матеріалах, тобто, в кухонних рештках, переважають кістки від молодих та напівдорослих тварин, можна зробити висновок, що свиней розводили в першу чергу для отримання м'яса. Звичайно, використовували й шкіру, щетину, кістки, жили. Але, мабуть, не так інтенсивно, як інших тварин. В усякому разі виробів з кісток свиней дуже і дуже мало.

Цікаво те, що, незважаючи на м'ясний напрямок свинарства, в остеологічних матеріалах, тобто, в кухонних рештках, все ж переважають тварини віком старше одного року. Це є ще одним доказом існування розвиненої кормової бази тваринництва у трипільських племен, яка дозволяла утримувати самих різних свійських тварин.

Огляд свійських тварин

Дуже цікавим є походження цих тварин у трипільців. Іноді з'являються повідомлення, що свиней трипільці могли одомашнити і самі. Це було б цікаво, але для таких тверджень поки що підстав немає. Судячи з усього, свиней, як і інших свійських тварин, трипільці отримали вже, так би мовити, у «готовому вигляді». От тільки невідомо, від кого. Але про це вже докладно говорилося вище.

Цікавим є такий факт. Кістки свійських свиней, яких розводили трипільські племена, мали такі невеликі розміри, що їх просто неможливо переплутати з кістками від диких кабанів. На звертав увагу ще В. І. Цалкін (Цалкин, 1970, с. 179—181). Іноді можна зустріти думку, що, мовляв, трипільці не приділяли увагу своїм свиням, випускаючи їх на літо в ліси, а восени забираючи додому. Це, до речі, практикується в деяких місцях і до нашого часу. Але от у чому справа. При такому вільному випасі безсумнівно у свійських свиней повинні бути найтісніші контакти з їх дикими родичами — кабанями. І в такому разі, як наслідок цих схрещувань, розміри свійських свиней не повинні особливо відрізнятися від їх диких родичів. Це, наприклад, спостерігається для свиней, яких розводили на території України племена доби бронзи (Журавлев, 2001, с. 20—21). У трипільських свиней ми такого не бачимо. Отже, слід зробити висновок, що трипільці пильнували своїх тварин і не давали їм можливості контактувати з їх дикими родичами.

Биометрична обробка даних ознак свійської свині наведена в Таблицях 56—59. На жаль, через невеликі вибірки таку обробку вдалося провести далеко не на всіх поселеннях. Розрахунки критерію оцінки t дозволяють зробити наступні висновки (Таблиці 60—66).

Ознаки свині свійської з поселення Гребенюков Яр (Таблиця 60) не мали достовірної різниці з аналогічними поселень Більшівці та Косеновка, але були більшими, ніж з поселення Тальянки. Немоżliві порівняння з поселенням Коновка через відсутність однакових ознак.

Ознаки свині свійської з поселення Василівка (Таблиця 61) не мали достовірної різниці з аналогічними поселеннями Березовське та Більшівці.

Ознаки свині свійської з поселення Березовське (Таблиця 62) не мали достовірної різниці з аналогічними поселень Коновка, Більшівці,

Хрещате та Косеновка, але були більшими, ніж з поселення Тальянки.

Ознаки свині свійської з поселення Коновка (Таблиця 63) не мали достовірної різниці з аналогічними поселень Більшівці та Хрещате, але були більшими, ніж з поселення Тальянки. Немоżliві порівняння з поселенням Косеновка через відсутність однакових ознак.

Ознаки свині свійської з поселення Більшівці (Таблиця 64) не мали достовірної різниці з аналогічними поселення Хрещате, але були більшими, ніж з поселення Тальянки. Немоżliві порівняння з поселенням Косеновка через відсутність однакових ознак.

Ознаки свині свійської з поселення Хрещате (Таблиця 65) не мали достовірної різниці з аналогічними поселення Тальянки. Немоżliві порівняння з поселенням Косеновка через відсутність однакових ознак.

Ознаки свині свійської з поселення Косеновка (Таблиця 66) неможливо порівняння з поселенням Тальянки через відсутність однакових ознак.

Таким чином, швидше за все, на більшості поселень Трипільської культури території України розводили одну й ту ж породу свині свійської. Тільки на поселенні Тальянки була якась особлива порода, найдрібніша з усіх порід на трипільських поселеннях. І ще кажуть, про «вільний випас» цих тварин.

Кінь свійський (*Equus caballus L.*). Наявність цього виду у трипільських племен досі викликає заперечення у деяких археологів. Так, наприклад, у своїй монографії В. Г. Збеневич (Збеневич, 1980, с. 141—143) написав наступні слова: «...некоторые специалисты палеозоологи включают лошадей времени раннего Триполья в список домашней фауны. Однако отсутствие данных о доместикации лошадей ранее второй половины IV тысячелетия до н. э. и малочисленность ее в раннем Триполье (в среднем 3—4 особи на поселение) не позволяют согласиться с такой точкой зрения». Він вважав, що, якщо кінь є стадною твариною, то його повинно бути дуже і дуже багато. Але тут треба зауважити таке. Утримувати свійського коня, мабуть, найважче серед усіх свійських тварин. При розкопках трипільських поселень кістки коня знаходяться далеко не на всіх площадках (тобто не в усіх житлах). Отже, не кожна сім'я

Рис. 18. Глиняні моделі саней з наліпами — голівками бичків. Майданецьке. Розкопки М. М. Шмаглія, М. Ю. Відейка.

мала таку можливість. Мені можуть заперечити, що коней неможливо утримувати по одинці, вони від цього чахнуть та гинуть, бо їм конче необхідно спілкуватися між собою. Але згадаємо, як випасали коней в дореволюційній Росії, коли їх об'єднували разом з кількох, а то й багатьох подвір'їв і посилали в так зване «ночне». Чому у трипільців повинно було бути інакше?

До речі, достатньо подивитися на наявність коней в селах дореволюційної Росії. Корова, а то й кілька корів, була майже в кожній хаті. А от з кіньми — проблема. Лише дуже заможні селяни тримали цих тварин. Так, в праці В. І. Леніна «Розвиток капіталізму в Росії» зібрано дуже цікавий фактичний матеріал про стан в селах пореформеної Росії другої половини XIX ст н. е. За даними, які приведено там, близько 20—25 % подвір'їв зовсім не мали коней, а ще близько 30—35 % мали лише по одному коню (Ленин, Полное собрание сочинений, т. 3, с. 62—138). Чому у трипільців повинно було бути інакше? До того ж, наскільки я знаю, ще жодне трипільське поселення не розкопане повністю. Де гарантія, що ще не виявлені помешкання заможних трипільців, у яких було по кілька коней? Не треба забувати й те, що коней могли берегти і на м'ясо пускати тільки в крайніх випадках. На останнє, до речі, звертає увагу і В. О. Дергачьов, пов'язуючи це зі стереотипами харчування (Дергачев, 2007, с. 274).

Можу додати ще таке. У визначеннях кісток тварин, які проводили В. І. Бібікова та О. О. Коваленко, я не сумніваюсь, оскільки теж приймав у цьому участь. Що стосується часу, коли з'являється у нас свійський кінь, то ще за десять років до написання В. Г. Збеновичем його монографії вийшла з друку робота

В. Й. Цалкіна, де поява цього виду у нас віднесена до доби неоліту (Цалкин, 1970, с. 201). Що це, не знання літератури, чи ігнорування фактів, що не влаштовували археолога?

Слід також відмітити, що на даний час кістки свійського коня на території України відомі з поселень неолітичної Буго-Дністровської культури (до речі, в деяких місцях разом із кістками дикого коня тарпана), які датуються VI тис. до н. е. (Журавльов, Котова, 1996, с. 9—10). І знову це не влаштовує деяких археологів (Ларина, 1999, с. 93).

Проте В. О. Дергачьов, який проаналізував та узагальнив дуже великий як археологічний, так і археозоологічний матеріал, прийшов до висновку, що у трипільських племен був вже цілком сформований свійський кінь, приручення якого він теж відносить до доби неоліту (Дергачев, 2007, с. 273). Місцем приручення та одомашнення коня від вважає східноєвропейську зону (Дергачев, 2007, с. 279). А саме Середнє Поволжя та частково Південно-Західне Приуралля. І вважає, що коня одомашнили представники неолітичної середньоволзької археологічної культури (Дергачев, 2007, с. 282).

Ще одна суперечка точиться навколо того, як могли використовувати коней, оскільки, мовляв, в той час не було доріг. Я вже розглядав це питання раніше (Журавльов, 2004, с. 251—253). Повторю це і тут. Що до доріг, то важко щось казати конкретне. Якщо існували поселення однієї культури, то напевне, між ними підтримувався зв'язок. Тобто якісь дороги, без сумніву, були. Звичайно, асфальтового покриття тоді ще не існувало. Але просіки в лісах — винахід дуже і дуже давній. А як могли використовувати коней, якщо ще не було колеса? Ну, поперше, трипільці колесо вже знали і використовували. По-друге, не треба забувати, що сані винайшли набагато раніше колеса (рис. 18). Як і волокуші, а також в'юки.

Ще одне питання. Існує думка, що без псалів конем управляти неможливо. Як на мене, то це не зовсім так. Для того, щоб управляти конем, цілком вистачає ремінної, а то й мотузяної зброї. В усякому разі, саме така зброя зображена ще на палеолітичних малюнках, але, зазначимо, що тоді відбувалися спроби не одомашнення, а приручення коня (Пучков, Журавльов, 2000, с. 101—115). Псалії винаходять тільки тоді, коли з'являється потреба в маневреному коні, тобто на полі бою. Для землероба

Огляд свійських тварин

чи пастуха майже неважливо, поверне кінь на шість-сім метрів раніше чи пізніше. А от в бою навіть зайвий сантиметр може коштувати життя колісничному чи вершнику. Ось для того, щоб кінь негайно виконав ту чи іншу команду, і потрібні саме псалії. До речі, мені розповідали, що коли археологи звернулися до кіннотників з проханням перевірити, як «працюють» стародавні псалії, останні відмовилися, вважаючи, що ці псалії травмують їхніх коней.

Одне дуже цікаве спостереження було зроблено мною зараз в сучасних селах, де відроджується поголів'я коней. Ці коні дозволяють вести себе за повід куди завгодно навіть незнайомій людині, аби людина йшла попереду. Можеш і запрягти коня. Те, що я возився з цією «операцією» біля години, були мої проблеми, але не коня. Він терпляче все переніс. Але спробуй на нього сісти верхи. Це навіть хазяїну не вдається. Для того, щоб кінь дозволив сісти на себе верхи, його треба спеціально тренувати. Цілком можливо, саме так розвивалися стосунки коня і людини і в минулому. Коня використовували в основному як упряжну, тяглову та в'ючну тварину. Коли людина сама ходила за здобиччю за кам'яної доби, вона все необхідне носила із собою. Але ось людина осіла на землю. І зараз вже все треба тягти на поселення. Іноді за багато кілометрів, а то й десятків кілометрів. Не секрет, що людина — істота лінива. І якщо можна для переносу вантажів пристосувати когось іншого, чого б цим не скористатися? Скористалися конем.

Але піша людина не в змозі випасати коней. Кінь — не корова чи вівця. Випасати коней можна лише верхи на інших конях. Чому ж тоді вершництво, тобто масове використання коня як верхової тварини, з'являється тільки у I тисячолітті до нашої ери? На мою думку, відповідь дуже проста. До певного часу мистецтво верхової їзди було «таємницею клана» пастухів, як, наприклад, виплавка металів у ремісників. Для «широкого загалу» готували тільки упряжних та тяглових тварин. До речі, можливо, що доля бойових колісниць спочатку теж.

Треба також підкреслити, що на трипільських поселеннях знайдені кістки від різних коней як західного (товстоногі), аналогі сучасних «вагозів», так і східного походження, упряжних та верхових (в основному напівтонконогі). Зазначу, що, наприклад, на поселенні Ігнатенкова

Гора знайдено фалангу коня, яка має параметри сучасної верхової арабської породи і досить істотно відрізняється від фаланг інших порід. Такого коня просто було нераціонально використовувати як упряжну або тяглову тварину.

Очевидно, свійських коней трипільці отримували з різних місць. І знали, для яких потреб використовувати того чи іншого коня. А щодо малої чисельності коней у трипільців, то зараз є поселення Більшівці (Таблиця 11), де кісток коней стільки, скільки їх знайдено на решті трипільських поселень, разом узятих, якщо не більше. Але про це трохи згодом. Цікаво і те, що на цьому поселенні знайдені фаланги свійського коня зі слідами так званої «робочої» патології (Журавльов, 2004, с. 157). Отже, це є незаперечним доказом використання свійських коней у господарстві трипільських племен.

Біометричну обробку ознак кісток коня свійського з трипільських поселень території України наведено в Таблицях 67—71. Правда, це досить голосно сказано. Оскільки через невеликі вибірки повну біометричну обробку вдалося провести лише на поселенні Більшівці (Таблиця 68). Отже, на підставі таких даних поки що неможливо робити достовірні висновки про порідний склад свійських коней у трипільських племен.

Цікавим є те, що в ті часи була аналогія розвитку конярства на Більшівцях. Але вона була досить далеченько. Конярством займалися племена Середньостогівської культури, які мешкали одночасно з трипільцями в Середньому Подніпров'ї. Найбільш дослідженим на даний час є поселення цієї культури Молюхов Бугор (Таблиці 26—29). Вже за часів неоліту на ньому було розвинене конярство (Таблиця 26). І ця традиція утримувалася як мінімум до доби бронзи (Таблиці 27—29). Розміри кісток коня та їх біометричну обробку з Молюхового Бугра наведено в Таблиці 71. Наче віддалі між цими поселеннями була дуже великою. Але різниці в розмірах і пропорціях кісток коней з цих поселень немає (Таблиця 72). Таким чином, цілком імовірно, що трипільці могли отримувати і коней, і «інструкції», як з ними поводитися, саме від племен Середньостогівської культури з Середнього Дніпра.

Верблюди (*Camelus sp.*). В енеолітичних шарах поселення Молюхов Бугор (Таблиця 28) було знайдено фрагмент лицьової частини черепа,

яка могла належати верблюду. В усякому разі фрагмент з іклом ні на що інше не схожий. На жаль, остеологічні колекції в Києві не дають можливість точно визначити вид. Це є дуже цікавою знахідкою. Якщо вона справді відноситься до енеолітичних шарів, то можемо казати про «Великий шовковий шлях» вже за часів енеоліту. В усякому разі і поява коней, і верблюда, і свійського kota (про нього трохи далі) може бути пов'язано тільки зі сходом.

Собака свійський (*Canis familiaris L.*). Кістки цього виду є на більшості трипільських поселень, але зустрічаються в дуже малих кількостях. Проте це ще не означає, що собак тоді було мало. Просто їх не вживали в їжу, і тому кістки собак в остеологічні матеріали, тобто, в кухонні рештки, могли потрапити тільки випадково. Судячи з усього, розмірами ці собаки були приблизно з наших середніх «дворняг». Але детальне дослідження цього виду зараз ще неможливе через дуже незначні вибірки кісток цих тварин.

Думаю, не треба особливої уваги, щоб зрозуміти, що допомоги собак потребували і пастухи, і мисливці, та й землеробам ця тварина не була зайвою для охорони жител хоча б від нападу диких тварин.

Біометрична обробка даних ознак кісток собаки свійського з трипільських поселень території України наведена в Таблицях 73—74. Показники критерію *t* свідчать про те, що різниці між породами собак з різних трипільських поселень знайдено не було (Таблиці 75—77). Отже, схоже, трипільці всюди розводили одних й тих же собак.

Кіт свійський (*Felis domestica L.*). Кістки цього виду відмічалися І. Г. Підплічко на деяких трипільських поселеннях, про що вже говорилося раніше. І вже говорилося, що у мене є великі сумніви щодо їх відношення саме до культурних шарів трипільських часів. Але при визначенні остеологічних матеріалів з поселення Молюхов Бугор, розташованому на території сучасної Черкаської області, в енеолітичних шарах, які відносяться до Середньостогівської культури, мною було знайдено дві кістки, які безсумнівно належали свійському коту (Таблиця 28). Про те, що знайдено кістки саме від свійського kota, свідчать невеликі розміри цих кісток, які не зустрічаються у дикого лісового kota, особливо цілої променевої (Таблиця 78). Такої маленької кістки я ще ніколи не зустрічав. Але вона має всі ознаки саме сімейства котів. Ні на що більше з відомих мені тварин вона не схожа. Таким чином, доводиться визначити її як належній якомусь «карликовому» коту. Зараз встановлено два центри одомашнення котів: Мала Азія та Єгипет. На мою думку, враховуючи наявність на Молюховому Бугрі і коней, і верблюда, які могли потрапити туди в ті часи тільки зі сходу, я схилиюся в даному випадку до малоазійського центру. Отже, далі можливі два варіанти: або ці кістки потрапили до середньостогівського шару з більш пізніх шарів, або справді вони належали до шарів Середньостогівської культури і тоді слід визнати, що трипільці окрім свійських коней отримали від середньостогівців ще й свійських котів. (А верблюд? Його появу теж чекати на трипільських пам'ятках?). На цьому поки що поставимо крапку.

2. ТВАРИННИЦТВО У ТРИПІЛЬСЬКИХ ПЛЕМЕН

Тваринництву у племен Трипільської культури надавалося багато уваги. Згадаємо статтю С. М. Бібікова (Бибиков, 1965, с. 48—62). Його викладки про значення тваринництва в економіці трипільців та різні розрахунки стосовно утримання та використання худоби поки що сумнівам не піддавалися.

В літературі (Давня історія України, 1997, том 1, с. 312—314) зазначається, що у землеробських племен енеоліту було досить розвинене тваринництво. На ранньотрипільських поселеннях стада склалися здебільшого з великої рогатої худоби, були також свині, дрібна рогата худоба, коні. Є випадки, коли в стаді переважали свині. На середньому етапі пріоритет був також за великою рогатою худобою, але на друге місце все частіше виходить дрібна рогата худоба, витісняючи свиню. Це стосується пам'яток Молдови, Побужжя, Середнього Подніпров'я та Буго-Дніпровського межиріччя. Зважаючи на те, що всі ці поселення тяжіють до південної смуги лісостепу, можна думати, що в цій екологічній зоні розведення дрібної рогатої худоби було більш раціональним, а можливо, така ситуація склалася під впливом населення степу. На пізньому етапі географія пам'яток, де друге або навіть перше місце посідає дрібна рогата худоба, розширюється. Вони відомі не тільки в степовій зоні, а й далеко на півночі. В цей час степовики, вочевидь, починають інтенсивно проникати у лісостеп, впливаючи на господарську діяльність трипільців. Щодо ведення

скотарського господарства племенами трипільської культури, то воно мало придомний характер. Використовували худобу як тяглову силу, а також як джерело отримання м'ясної їжі, вовни та шкір. Відкритим залишається питання наявності молочного напряму господарства, про можливість існування якого свідчать знахідки посудин з численними дірочками в стінках, так званих цідилок. Одні вчені вважають, що ці цідилки могли використовуватися для переробки молока, вироблення сиру, інші — для відділення меду від сотів чи проціджування отруйних напоїв.

Що стосується переважання того чи іншого виду свійських тварин на трипільських поселеннях, то це питання я розгляну детально трохи нижче. Очевидно, обмеження в кількості сторінок не дозволило це зробити у вищезазначеній праці. А у веденні тваринництва в різний час та в різних районах є дуже цікаві речі, на які варто звернути увагу. Придомний характер тваринництва трипільців не викликає сумнівів і у мене. А от молочний напрямок в розведенні великої і дрібної рогатої худоби остеологічні матеріали підтверджують цілком (переважання в стадах самок).

Дуже цікавою є стаття В. О. Круца про роль тваринництва в економіці Трипільської культури (Круц, 1998, с. 134—144). Її варто розглянути більш детально.

Що стосується появи свійського коня на території України, то це питання розглянуто

вище. Дивує, чому В. О. Круц зовсім не звернув увагу на нашу статтю, де воно було детально висвітлено (Журавльов, Котова, 1996, с. 3—17). Проігнорував він її і при розгляді тваринництва у населення Буго-Дністровської культури. Зокрема, він пише, що ці племена не мали дрібної рогатої худоби. Але за нашими даними на поселенні Пугач-2 вона складала 14 % від числа особин свійських тварин, на поселенні Гард-3 — 12 % (Журавльов, Котова, 1996, с. 12, Таблиця 1). Обидва поселення знаходяться на берегах Південного Бугу між містами Вознесенськ та Первомайськ. До річі, свійський кінв на першому складав 14 %, стільки ж, скільки і дрібна рогата худоба, а на другому — навіть 18 %, відтіснивши дрібну рогату худобу на третє місце. Отже, наявність дрібної рогатої худоби на поселеннях цієї культури в Побужжі є закономірністю, а не виключенням через природні фактори або уподобання населення. Як і присутність там свійського коня. До речі, В. О. Круц пише і про не чисельність свійських коней на західних пам'ятках культури Лінійно-Стрічкової кераміки. Але на поселенні Гірка Полонка цей вид мав таку ж частку, як і велика рогата худоба (Журавльов, Котова, 1996, с. 14, Таблиця 5). Хіба це мало?

Дивує ще одне. В. О. Круц детально розглядає трипільські поселення, дані по яких були наведені в роботах 50—70-х років. І чомусь зовсім ігнорує мої публікації більш пізнього часу. Наприклад, дані про тваринництво у трипільських племен на шести поселеннях (Гребенюков Яр етапу А, Майданецьке-1 етапу С1 в Побужжі та Коновка етапу В2, Велика Слободка урочище Хрещате етапу В2—С1, Щовб та Лиса Гора етапу С1—С2 в Середньому Подністров'ї), які були надруковані в 1990 році (Журавлев, 1990, с. 136—137, Рис. 1 и 2).

В. О. Круц відмічає, що на ранньому етапі на трипільських поселеннях із заходу на схід зростає частка дрібної рогатої худоби (Круц, 1998, с. 136). Це підтверджується і моїми даними (Таблиця 135). Але вона на поселенні Сабатинівка-2 (та Гребенюков Яр, який він чомусь ігнорує) не посідала друге місце, як він пише, а мала відсоток, рівний свині на поселенні Сабатинівка-2, і трохи поступалася свині на поселенні Гребенюков Яр (Таблиця 135). До речі, і на етапі В вона в Подністров'ї та в Побужжі лише на поселенні Коновка виходить

на друге місце, а на поселеннях Василиівка, Березовське, або Березовська ГЕС (Журавльов, 1997, с. 49—52) та Незаможник все ще знаходиться на третьому місці після великої рогатої худоби та свині (Таблиця 135). Але В. О. Круц чомусь віддає дрібній рогатій худобі на етапі В або друге, або перше місце. І мені трохи не зрозуміло, чому він на етапі С розглядає лише Київське Подніпров'я, те ще й виділяє з нього... Київське Подніпров'я (Круц, 1998, с. 137). Як кажуть, коментарі зайві. Помилка його або редакції, чи справді так? І хіба тільки тут мешкали племена Трипільської культури? А Середнє Подністров'я? Єдине, з чим я повністю згоден і що буде розглянуте мною нижче, це великий різнобій у співвідношеннях між свійськими тваринами і в Побужжі, і в Подніпров'ї на останніх етапах С1 та С2 існування Трипільської культури.

Я цілком згоден з В. О. Круцом (Круц, 1998, с. 137), що в більш пізній час мисливство у трипільських племен потрохи втрачало свої позиції. Хоча і тут є виключення, про які поговоримо трохи згодом. Отже, говорити про це як про аксіому, на мою думку, не варто. І я зовсім не спостерігаю занепаду тваринництва у трипільців на етапі С2, про що писав В. О. Круц (Круц, 1998, с. 137—138). Хіба що на поселенні Сандраки (Короткевич, 1956, с. 131, Таблиця 1). Та й то тут все-таки переважають свійські тварини над дикими. Отже, до явного занепаду явно далеко. Що стосується різних економічних висновків про споживання м'яса, кількість худоби на одну сім'ю, тощо, то це у мене заперечень не викликає, В. О. Круц просто продовжує те, що свого часу почав С. М. Бібіков. Але ця тема — економіка трипільців в цілому — виходить за межі завдань, поставлених в цій роботі.

Розглянемо більш детально, як велосся тваринництво в різних районах розташування трипільців, а також в різні часи існування Трипільської культури (Таблиці 1—25). Узагальнення всіх даних про склад тварин на трипільських поселеннях з достовірними вибірками наведено в моїй статті в першому томі Трипільської енциклопедії (Журавльов, 2004, с. 162—168, Таблиця 1). Саме ця публікація і покладена в основу подальших висновків. Тут ці дані подаються в трохи розширеному вигляді (Таблиця 135).

На трипільських поселеннях Середнього Подністров'я в ранній час (період А) ми має-

Тваринництво у трипільських племен

мо, судячи з усього, два типи тваринництва. На поселенні Бернашівка (Збенович, 1980, с. 142, Таблиця 4) в тваринництві переважала велика рогата худоба (72 %), за нею йшли свиня (14 %), дрібна рогата худоба (11 %), собака (2 %) та кінь (1 %). Підкреслюю, що, на відміну від В. Г. Збеновича, коня я відношу до свійських тварин. Тут і далі всі підрахунки велися за показником «мінімальне число особин» (Таблиця 135). Таким чином, на цьому поселенні основою тваринництва було скотарство. На жаль, немає даних про віковий, статевий і порідний склад худоби з цього поселення. А через це неможливо робити висновки про те, яке направлення мало скотарство. Цікавим є і незначний відсоток дрібної рогатої худоби, а також те, що її було менше, ніж свиней. Отже, біля цього поселення, очевидно, не було достатніх площ для випасу овець, а замість кіз перевагу надавали скотарству, менше — свинарству. На жаль, співвідношення між вівцями та козами для цього поселення немає. Таким чином, неможливо більш детально розглянути це питання.

На поселенні Лука-Врублевецька (Бибикова, 1953, с. 412, Таблиця 1) в Середньому Подністров'ї перше місце серед свійських тварин займала свиня (49 %), за нею йшли велика рогата худоба (22 %), дрібна рогата худоба (21 %), собака (6 %) і кінь (2 %). Очевидно, біля цього поселення було дуже багато дубових і букових лісів, які давали харчування свійським свиням (Таблиця 133). Цікаво, що найближчі аналогії такого розвитку свинарства з'являються лише вже у пізньому Трипіллі в Середньому Подніпров'ї на поселення етапу С1 Ігнатенкова Гора (Таблиця 22) і в Побужжі на поселенні етапу С2 Сандраки (Короткевич, 1956, с. 131, Таблиця 1). Але, оскільки Ігнатенкова Гора була дуже специфічним поселенням, про що мова піде нижче, то лишаються лише Сандраки (Таблиця 135). І ще одна цікава деталь. Начебто біля Луки-Врублевецької через велику кількість лісів повинно було б бути менше площ для випасання дрібної рогатої худоби, ніж біля Бернашівки. Але тут чомусь відсоток дрібної рогатої худоби в півтора рази вище, ніж на Бернашівці. Чи ліси там були не ті? От коли відчуваєш недоліки того, що ти не був в тих місцях. Може, саме особисті спостереження і змогли б щось підказати. Хоча, правда, і не обов'язково, бо природне середовище могло і змінитися за тисячі років.

Різниця між Бернашівкою та Лукою-Врублевецькою (Таблиця 135) у співвідношеннях між свійськими тваринами настільки велика, що мова, як уже зазначалося, може йти тільки про два типи тваринництва в ранній період існування трипільського населення в цьому районі. Цікаво, що за археологічними даними локальні варіанти в Трипільській культурі з'являються лише на етапі В2 (Відейко, 2002, с. 92). На жаль, через відсутність біометричних даних по Бернашівці та Луки-Врублевецькій неможливо порівняти порідний склад свійських тварин з цих поселень. З Лукою-Врублевецькою все ясно. Тоді такої методики ще не існувало. А от дані по Бернашівці на жаль досі не опубліковані. Де ці матеріали зараз, мені невідомо.

На поселенні Сабатинівка-2 етапу А в Побужжі (Підоплічко, 1956, с. 77—78) 40 % складав бик свійський, по 20 % — дрібна рогата худоба та свиня свійська, 17 % — кінь свійський і 3 % — собака свійський. Отже, на цьому поселенні привертає увагу значний відсоток свійського коня. При цьому, якщо порівнювати з Гребенюковим Яром, цей відсоток піднявся за рахунок зменшення відсотку великої рогатої худоби (Таблиця 135). Таким чином, і тут тваринництво мало свої особливості в порівнянні з іншими трипільськими поселеннями етапу А.

Дуже мало було кісток тварин з поселення етапу А цього ж району Могильна 3 (Таблиця 1). Але дуже цікавим є такий факт. На бика свійського тут припадало 67 % всіх особин свійських тварин. Решта 33 % дісталися свійському коневі (Таблиця 135). Знову свійські коні, яких у ранніх трипільців «не було». Артефакт! Примара... (Для довідки: «артефактом» біологи називають неіснуючі факти, які здаються дослідникам існуючими). Кісток інших свійських тварин на цьому поселенні не знайдено. Можливо, випадковість через малу вибірку. І все ж...

В тому ж Побужжі на ранньотрипільському поселенні Гребенюков Яр (Таблиця 2), або Майданецьке-II (розкопки М. М. Шмаглія, М. Ю. Відейка), яке датується етапом А, співвідношення між свійськими тваринами було таким. Переважала велика рогата худоба (53 %), за нею йшли свиня (21 %), дрібна рогата худоба (19 %), кінь (4 %) і собака (3 %). На відміну від ранньотрипільської Луки-Врублевецької, де домінувала свиня, тут перевагу віддавали розведенню великої рогатої худоби, як на Бер-

нашівці. Але тут скотарство займало значно меншу частку в тваринництві, ніж на Бернашівці. Можливо, біля Луки-Врублевецької було більше дубових лісів, ніж біля Гребенюкового Яру, що вплинуло на розвиток свинарства. Привертає увагу і те, що в Побужжі кінь займає вже передостаннє місце серед свійських тварин, на відміну від останнього в Середньому Подністров'ї. А на Могильній-3 — навіть друге (Таблиця 135).

Отже, п'ять ранньотрипільських поселень, два — в Середньому Подністров'ї і три — в Побужжі, і на кожному з них був свій особливий тип тваринництва. В першому районі на одному з поселень переважало скотарство, на іншому — свинарство. При цьому переважання скотарства на Бернашівці було абсолютним, тобто воно дало частку більш ніж 50 %. А от свинарство на Луці-Врублевецькій лише трохи «не дотягнуло» до абсолютної переваги. Є між ними різниця і у відсотках дрібної рогатої худоби. В Побужжі при абсолютному переважанні скотарства, але не так явно, як на Бернашівці в Подністров'ї, на двох поселеннях, Могильна-3 та Гребенюков Яр, на Сабатинівці-2 воно мало лише відносну перевагу, тобто його частка складала менш ніж 50 % (Таблиця 135). І на Могильній-3 та Сабатинівці-2, здається, маємо більш розвинене в порівнянні з іншими трипільськими поселеннями етапу А конярство.

В середньому Трипіллі (етап В) на заході Побужжя (чи все-таки в Подністров'я?) на поселенні Василівка (Таблиця 3), яке датується часом В1 (розкопки В. О. Шумової та С. М. Рижова), перше місце серед свійських тварин займала велика рогата худоба (47 %), за нею йшли свиня (35 %), кінь (12 %) та вівця (6 %). Правда, вибірка з цього поселення трохи «не дотягнула» до необхідної мінімальної кількості, тому висновки треба сприймати як дуже і дуже попередні. І все-таки привертає увагу дуже незначний відсоток дрібної рогатої худоби, і значний — коня, який переважав дрібну рогату худобу, що, взагалі, не було до цього часу властивим для трипільського тваринництва (Таблиця 135). Правда, маємо ще Могильну-3... Відсутність кісток собак тут викликана, на мою думку, невеликою вибіркою, а не тим, що їх не було зовсім на цьому поселенні. Просто їх не вживали в їжу, тому кістки цих тварин до остеологічних матеріалів, тобто, кухонних решток, не потрапили.

На Березовському поселенні (розкопки О. В. Цвек), яке датується етапом В1, в тваринництві (Таблиця 4) перше місце займала велика рогата худоба (41 %), за нею йшли свиня (30 %), дрібна рогата худоба (14 %), собака (9 %) та кінь (6 %). Хочу зазначити, що тут приведені уточнені дані в порівнянні з публікацією попередніх матеріалів (Журавльов, 1997, с. 49—51). Отже, на цьому поселенні ми маємо картину, трохи іншу, ніж на Василівці. (Таблиця 135). При, можна сказати, приблизно близьких частках великої рогатої худоби та свині, на Березовському поселенні третє місце було за дрібною рогатою худобою, а кінь займав останнє місце.

Цікаво те, що практично немає схожості між поселеннями етапу А і етапу В1. Так, наприклад, на Василівці і Березовському поселенні при відносній (тобто менше ніж 50 %) перевазі скотарства на другому місці було свинарство, а на Сабатинівці-2 маємо рівні частки дрібної рогатої худоби і свині, на Гребенюковому Яру перше місце займало скотарство, друге — свинарство, як і на Василівці, але, тут дрібна рогата худоба займала третє місце, а на Василівці вона була на останньому місці. Отже, на Березовському поселенні розвинулося свинарство за рахунок скорочення скотарства, якщо порівнювати його з Гребенюковим Яром, і конярства, якщо порівнювати з Сабатинівкою-2 й Могильною-3 (Таблиця 135). Що це означає, збільшення площі лісів в цьому районі за часу середнього Трипілля? Цікаво і те, що за відсотками коня Василівка знаходиться ближче до Сабатинівки-2, а Березовське поселення — до Гребенюкового Яру. Хоч територіально Березовське поселення розташоване майже поруч із Сабатинівкою-2, в той час як Василівка і Гребенюков Яр — на досить значній відстані від цього місця. Отже, будь-якої спадкоємності тваринництва між раннім та середнім Трипіллям в Побужжі та в Подністров'ї не спостерігається, навіть в одному і тому ж районі.

Дуже цікавим є поселення Більшівці (розкопки Т. М. Ткачука та І. Т. Кочкина) з Середнього Подністров'я (Таблиці 10—11). Про нього вже трохи говорилося вище. Тут розглянемо його дещо детальніше (Таблиця 135). Культурний шар на ньому було перемішано в більш пізній час, але вдалося знайти неолітичну напівземлянку та дві господарчі ями, де була лише

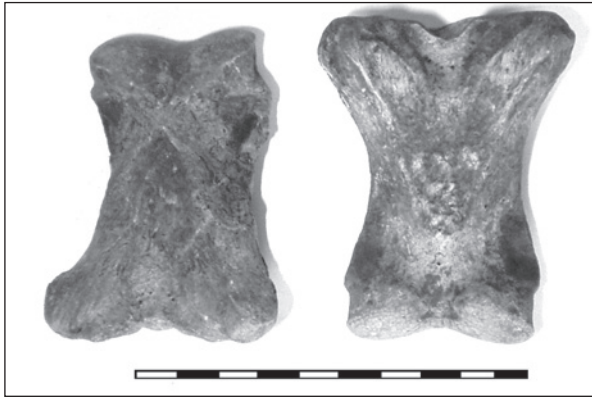

Рис. 19. Кістки коня з слідами, що свідчать про використання його, як тяглової сили. Поселення Більшівці. Розкопки Т. М. Ткачука. Наукові фонди Наукового заповідника «Давній Галич».

трипільська кераміка етапу В1—В2. Про неолітичну напівземлянку сказати щось конкретне важко через невелику вибірку (Таблиця 10). В остеологічних матеріалах з двох трипільських ям переважала велика рогата худоба (30 %), друге і третє місця займали свиня та кінь (по 26 %), за ними йшли дрібна рогата худоба (13 %) і собака (5 %). Отже, тут майже однакове значення мало скотарство та свинарство, друге, правда, трохи поступалося першому. А от те, що разом із ними було досить розвинене конярство — факт для Трипільля майже фантастичний. Кісток коня в цих двох ямах на цьому поселенні виявилось більше, ніж, на мою думку, їх було до цього часу на всіх інших трипільських поселеннях, разом узятих. При цьому на деяких фалангах коней (а також і великої рогатої худоби) виявлено патологічні зміни, які, як правило, утворюються при дуже значних фізичних навантаженнях на тварин (Журавльов, 2004, с. 157). Я це називаю «робочою патологією» (рис. 19, 20). Про це вже говорилося вище. Таким чином, маємо беззаперечні докази використання коней як тяглових тварин в господарстві цього поселення.

Отже, може, тут був третій тип тваринництва середнього Трипільля, який характеризувався значним розвитком конярства. І, як в попередніх випадках, зовсім не простежується хоч якась спадковість з тваринництвом на поселеннях цього району попереднього етапу. Але все-таки така велика кількість кісток коней трохи насторожує. Треба було б зробити радіовугле-

Рис. 20. Кістки коня з слідами, що свідчать про використання його, як тяглової сили. Поселення Більшівці. Розкопки Т. М. Ткачука. Наукові фонди Наукового заповідника «Давній Галич».

цеве датування цих кісток, але, як, на жаль, завжди в нашій науці, на це немає грошей. Це до питання про те, чому українські археозоологи не можуть самі датувати остеологічні матеріали, які до них надходять.

Слід зазначити, що такій великій частці коней в остеологічних матеріалах з Більшівців є синхронні, або майже синхронні, аналоги, правда, трохи далеченько. Це — племена середньостогівської культури на Дніпрі, у яких свійський кінь займав досить значне місце серед свійських тварин (Журавлев, Маркова, 2000, с. 40—43; Телегін, 1973, с. 162, Таблиця VI). Так, на поселеннях Моллюхов Бугор і Олександрія цієї культури свійський кінь взагалі займав перше місце серед свійських тварин (Таблиця 135). Порідних відмінностей між конями з Більшівців та з Моллюхового Бугра як зазначалося вище, немає. Таким чином, оскільки Моллюхов Бугор ще за часів неоліту і пізніше мав розвинене конярство, цілком можливо, що саме з цього району і отримували свійських коней трипільські племена. Як і «інструкції» поведення з ними. До речі, привертає увагу те, що на етапі А саме трипільські поселення біля Дніпра характеризуються значними відсотками коней в тваринництві.

На поселенні Коновка в Середньому Подністров'ї (Таблиці 5 та 6), в шарах етапу В2 (розкопки М. М. Шмаглія та С. М. Рижова), також переважала велика рогата худоба (46 %), за нею йшли дрібна рогата худоба (23 %), свиня (15 %), а кінь та собака (по 8 %) займали останні місця. В шарах етапу С1—С2 теж перше місце було за свійським биком (43 %), далі йшли

дрібна рогата худоба (23 %), свиня (15 %), кінь та собака (по 8 %). Отже, тут тваринництво мало інший характер, ніж на Більшівцях (Таблиця 135). Кінь, як в більшості випадків у трипільців, «пас задніх», а от те, що на другому місці тут опинилася дрібна рогата худоба, досить незвично для цього району, де, як правило, свині переважали над дрібною рогатою худобою. Знову слід констатувати відсутність якоїсь спадковості у тваринництві між поселеннями різного часу в Середньому Подністрів'ї. На жаль, кістки з шару етапів С1—С2 були настільки роздроблені, що виміряти їх не вдалося.

Поселення етапу В2 Громада з цього ж району теж принесло сюрприз (Таблиця 7). З свійських тварин на ньому знайдено кістки тільки свійського коня... Може, на етапі В2 археологи все-таки дозволять свійському коню з'явитися на трипільських поселеннях? Вибірка тут невелика. Але, як і з Могильною-3, ігнорувати великий відсоток коня як факт я не можу (Таблиця 135).

А от на поселенні етапу В2 Незаможник (Таблиця 8) домінувала свиня (43 %), набагато менше було розвинене скотарство (29 %), далі йшли дрібна рогата худоба (14 %, по 7 % на вівцю та козу), кінь та собака (по 7 %). Правда, вибірка з нього, відверто кажучи, бажає кращого (Таблиці 135).

Дуже цікавим є те, що в Побужжі частка кіз майже не поступалася частці овець, а на Гребенюковому Яру кози навіть домінували над вівцями (Таблиця 135). Це свідчить про значні лісові масиви тут за часів існування трипільських поселень, особливо біля Незаможника з його розвинутим свинарством.

Отже, як бачимо, і для середнього Трипілья в Середньому Подністрів'ї були три типи тваринництва. На етапі В1 при відносній перевазі скотарства більше уваги приділяли розведенню свиней, а на етапі В2 — дрібної рогатої худоби. І на Незаможнику домінувало свинарство (Таблиця 135). Отже, можна зробити припущення, що за часів етапу В2 відбулося зменшення площі лісів на одних ділянках і збереження їх на інших. Перше могло статися чи через зростання посушливості клімату, чи через діяльність людини, скоріше за все, спрацювали обидва чинники. А от що відбувалося біля Незаможника, я поки що сказати не беруся. І ведення

тваринництва на етапі В в Побужжі зовсім не мало аналогій в попередній час.

На поселенні етапу В2 Коломийщина-2 в Середньому Подніпрів'ї (Підоплічко, 1956, с. 72—73) було 40 % бика свійського, 25 % — дрібної рогатої худоби, 15 % — свині свійської і по 10 % — коня свійського і собаки свійського (Таблиця 135). При порівнянні з Коновкою привертає увагу схожість їх тваринництва, а саме переважання скотарства, на другому місці йшла дрібна рогата худоба, за нею — свиня, кінь і собака займали останні місця. Такого не було для цих районів на етапі А. Отже, в середньому Трипільлі на етапі В2 різниця в тваринництві між цими двома районами практично зійшла нанівець. Можна констатувати «уніфікацію» цієї галузі господарства у трипільських племен на території від Подністрів'я до Подніпрів'я. Але чому вона відбулася саме зараз? Чи це просто випадковість? Пояснень цьому явищу я поки що не знаходжу. Тим більше, що поки що немає в моєму розпорядженні достатніх вибірок остеологічних матеріалів з поселень цього етапу території Побужжя, щоб подивитися, які зміни відбулися в тваринництві на них. Хоча Громада та Незаможник дали «екстравагантні» результати, але вибірки з них явно бажають кращого.

Цікавим є ще поселення Немировське (Таблиця 9), яке було розташовано в степовій зоні на території сучасної Одеської області. Там повністю домінувала велика рогата худоба (75 %), за нею йшла дрібна (25 %). Але вибірка кісток з цього поселення була настільки маленькою, що я не наважуюся хоч як коментувати ці результати (Таблиці 9 та 135).

Проміжним між середнім та пізнім Трипільям в Середньому Подністрів'ї є поселення Велика Слободка, урочище Хрещате (розкопки Т. Г. Мовши), яке датується етапами В2—С1 (Таблиця 14). Попередні результати (Журавлев, 1990, с. 137; Журавлев, 2000, с. 45—46) особливо не відрізняються від остаточних результатів. На цьому поселенні перше місце свійських тварин займала велика рогата худоба (47 %), за нею йшли дрібна рогата худоба (24 %), свиня (21 %), собака (5 %) та кінь (3 %). Таким чином, в цей час, при незмінному у середньому Трипільлі переважанні скотарства, майже однаково увагу приділяли розведенню дрібної рогатої худоби та свиней (Таблиця 135). В порівнянні

Тваринництво у трипільських племен

з Коновкою зросла частка свиней за рахунок зменшення частки дрібної рогатої худоби. І знову аналогів такому веденню тваринництва в Середньому Подністров'ї для раннього і середнього трипільського часу немає.

Є ще поселення Ломачинці (Таблиця 13), де на бика прийшлося 50 % та на козу й свиню — по 25 % (Таблиця 135). Але вибірка з нього — всього 16 кісток — не дає зовсім можливості робити хоч які-небудь висновки.

Для трипільських поселень Середнього Подністров'я останнього часу існування цієї культури (етап С1—С2), маємо такі дані про тваринництво (Журавлев, 1990, с. 137; Журавлев, 2000, с. 45—46; Журавльов, 2004, с. 162—168, Таблиця 1).

На поселенні Жванець, урочище Лиса Гора (розкопки Т. Г. Мовши), переважала велика рогата худоба (43 %), за нею йшли свиня (25 %), дрібна рогата худоба (15 %), собака (10 %) і кінь (7 %). Дані приведені по Таблиці 15. Отже, знову відбулася зміна пріоритетів. На друге місце вийшла свиня, відтіснивши дрібну рогату худобу на третє місце. Як і раніше, будь-якої спадкоємності у веденні тваринництва між Лисою Горою та трипільськими поселеннями попереднього часу тут не спостерігається (Таблиця 135).

На поселенні Жванець, урочище Щовб (розкопки Т. Г. Мовши), перше місце займала велика рогата худоба (41 %), за нею йшли свиня (21 %), дрібна рогата худоба (20 %), собака (14 %) і кінь (7 %). Дані приведено по Таблиці 16. Таким чином, за співвідношеннями між свійськими тваринами це поселення стоїть дуже близько до Хрещатого. Нарешті з'явилася хоч якась спадкоємність у тваринництві між більш ранніми та більш пізніми пам'ятками одного і того ж району розташування трипільських поселень. Але це явище ставить нове запитання. Поселення Лиса Гора і Щовб розташовані практично поряд, як уже зазначалося вище. Можна висловити припущення, що Щовб існував раніше за Лису Гору, оскільки він за тваринництвом дуже подібний до Хрещатого (Таблиця 135). Не забуваємо, що Хрещате датується трохи більш раннім часом, ніж Щовб та Лиса Гора.

Таким чином, для пізнього Трипільля Середнього Подністров'я знову можна виділити два типи ведення тваринництва. Отже, уніфікація, яка начебто з'явилася в тваринництві три-

пільських племен на етапі В2, зникає. Знову починають переважати локальні варіанти в цій галузі господарства.

Підсумовуючи результати по трипільським поселенням Середнього Подністров'я, можна зазначити, що по веденню тваринництва між ними майже немає схожості. Виняток лише один: поселення Хрещате і Щовб. Але є можливість, що там розводили різні породи свійських тварин. Отже, враховуючи останнє, можна зробити висновок, що при веденні тваринництва основними чинниками, з якими доводилося рахуватися населенню, були природні умови, які весь час змінювалися (в тому числі і під впливом самих людей) і примушували трипільців вести своє господарство саме так, а не інакше.

Цікавим є те, що на етапі В2 в цьому районі частка свиней виявилася меншою, ніж у дрібної рогатої худоби, в той же час на етапах А і С все було навпаки. Можна було б припустити зростання на етапі В2 відкритих площ, придатних для випасу овець. І співвідношення між вівцями та козами в цей час стає рівним, тоді як раніше переважали кози. Отже, можливо, в цей час під впливом якихось чинників, мабуть як природних (зміна клімату), так і антропогенних (випалювання дерев людиною) біля Коновки лісів стало менше, ніж раніше біля інших поселень. Потім ліси знову відновили свої площі, на що вказує перевага кіз над вівцями на поселенні Хрещате. Але на Щовбі овець та кіз знову порівну, як і в Коновці, а на Лисій Горі вівці вже знову переважають над козами. Таким чином, якщо прийняти тезу, що Лиса Гора існувала трохи пізніше Щовба, можна казати про повторне скорочення площі лісів в Середньому Подністров'ї в кінці існування Трипільської культури. І знову, швидше за все, тут діяли кілька чинників, як природних, так і антропогенних.

На пізньотрипільському поселенні етапу С1 в Побужжі Косенівка (Таблиця 17) домінувала велика рогата худоба (50 %), більш ніж втричі менше було свиней та собак (по 15 %), останні місця поділяли дрібна рогата худоба та кінь (по 10 %). Отже, можливо, тут тваринництво велося самотньо, відмінно від того, що було в інших місцях (Таблиця 135).

На пізньотрипільському поселенні етапу С1 цього ж району Майданецьке-І (розкопки

М. М. Шмаглія, М. Ю. Відейка) серед свійських тварин також переважала велика рогата худоба (36 %), за нею йшли свиня (28 %), дрібна рогата худоба (26 %), і останні місця (по 5 %) займали кінь і собака (Таблиця 18). Тут привертає увагу незначна перевага скотарства над свинарством і невелика різниця між частками свійської свині та дрібної рогатої худоби. В порівнянні з поселенням етапу А Гребенюков Яр, що існувало майже на тому ж місці, що і Майданецьке-1, «порядок слідування тварин» — велика рогата худоба, свиня, дрібна рогата худоба, кінь і собака — не змінився. Але змінилися їх відсотки. Зменшилася частка великої рогатої худоби і зросли частки свині і дрібної рогатої худоби. Отже, спадкоємності тут не спостерігається. В порівнянні з Березовським поселенням зменшилася роль свинарства. Цікавий ще один факт. На Майданецькому-1 спостерігається повна перевага овець над козами, тоді як на Гребенюковому Яру переважали кози, а на Березовському поселенні овець та кіз було порівну. Отже, за цими даними начебто збільшилися площі відкритих ландшафтів, що дозволило розвинути вівчарство. Але в той же час зростає роль і свинарства в порівнянні з Гребенюковим Яром (Таблиця 135). Я можу висловити припущення, що це повинно вказувати на зростання площі лісів.

На поселенні етапу С1 Тальянки в Побужжі (Таблиця 19) знову маємо самобутнє тваринництво (Таблиця 135). Тут 43 % приходилося на велику рогату худобу, на другому місці йшла свиня (34 %), за нею — дрібна рогата худоба (16 %), собака (5 %) та кінь (2 %). Це, на мою думку, істотно відрізняється від інших трипільських поселень етапу С1 в цьому районі.

Поселення етапу С1 Свердловікове (Таблиця 20), яке теж розташовувалося в Побужжі, знову дало своєрідну картину тваринництва, яке не має аналогії того часу в цьому районі (Таблиця 135). Перше місце на ньому належало великій рогатій худобі (52 %), друге — дрібній рогатій худобі (28 %), далі йшли свиня (12 %) та кінь (8 %).

На поселенні цього ж етапу та цього ж району Чичеркозівка (Таблиця 21) перше місце посідала велика рогата худоба та свиня (по 38 %), за ними з рівними частками (по 8 %) йшли дрібна рогата худоба, кінь та собака (Таблиця 135). Знову новий тип тваринництва? Чи

не забагато для одного району? Чи в цьому різнобобі винні невеликі вибірки з цих поселень? Чи справді у трипільських племен на останніх етапах їх існування відбулися якісь процеси їх господарського розмежування, в усякому разі в тваринництві? Адже природне середовище біля них в той час особливих відмінностей не мало.

На поселенні етапу С1 в Середньому Подніпров'ї Коломийщина-1 (до війни — Халеп'є) при об'єднанні всіх даних було 40 % бика свійського, 30 % — дрібної рогатої худоби, 24 % — свині свійської і 6 % — коня свійського (Підоплічка, 1937, с. 114; Підоплічко, 1956, с. 71—72). В порівнянні з поселенням попереднього етапу Коломийщина-2 зросли частки дрібної рогатої худоби і свині за рахунок зменшення частки коня і повній відсутності кісток собаки (Таблиця 135). Отже, можна зробити припущення, що тут відбулися якісь зміни в тваринництві. При тому подібні до змін між Березовським поселенням та Майданецьким-1, тобто зростання відсотків свині і дрібної рогатої худоби. Правда, в Середньому Подніпров'ї дрібна рогата худоба начебто завжди переважала над свинею на відміну від Побужжя і, до речі, і Середнього Подністров'я. Від поселень пізнього Трипілья Середнього Подністров'я та Побужжя Коломийщина-1 відрізняється саме за останнім чинником. Отже, на відміну від попереднього етапу В2, зникає схожість у тваринництві — «уніфікація», як я назвав це явище — між цими районами. Знову можна констатувати на етапі С1 кілька типів ведення тваринництва у трипільських племен на території, яку вони займали, від Дністра до Дніпра, як це було за етапу А та В1.

На поселенні етапу С1 в Подніпров'ї Ігнатенкові Гора (розкопки М. Ю. Відейко), перевагу віддавали свинарству (43 %), скотарство було розвинене менше (29 %), і набагато менше приділяли уваги розведенню дрібної рогатої худоби та коней (по 14 %). Дані наведені по Таблиці 22. Правда, вибірка по свійським тваринам така мала (їх всіх разом було всього 7 особин), що остаточні висновки тут робити явно зарано (Таблиця 135). Але цікавим є те, що це поселення археологи вважають літнім стійбищем трипільських мисливців. Очевидно, це підтверджують і остеологічні матеріали, в яких залишки диких тварин переважають над свійськими.

Тваринництво у трипільських племен

Поселення етапу С1 і цьому ж районі Зелена Діброва, розкопки Е. Овчиннікова (Таблиця 23) видала трохи «екстравагантні» результати (Таблиця 135). Тут мала абсолютне домінування дрібна рогата худоба (62,5 %), за нею йшли бик (25 %), та кінь (12,5 %). Такого тут ще не було.

А от на поселенні етапу С1 Пекарі-2 (Таблиця 24) теж в Подніпров'ї (розкопки Е. Овчиннікова) майже абсолютне переважало свинарство (50 %). Далі з рівними відсотками (по 14 %) йшли велика й дрібна рогата худоба та кінь, останнє місце належало собаці (8 %). Отже, і в Подніпров'ї спостерігається істотний різнобій у веденні тваринництва, як і в Побужжі того часу (Таблиця 135). Що ж трапилося з трипільцями? Чому вони так «розбіглися» в різні боки в цій галузі господарства? Де шукати відповідь на це запитання?

На поселенні етапу С2 в Побужжі Сандраки (Короткевич, 1956, с. 131, Таблиця 1) переважало свинарство (26 %), йому ненабагато поступалися скотарство і розведення дрібної рогатої худоби (по 23 %), і майже вдвічі менше було коня і собаки (по 14 %). Найближчим аналогом по переважанню свині є Пекарі, але ж відсотки зовсім і зовсім різні (Таблиця 135). Чергова загадка Трипільської культури. Скільки їх ще попереду?

Таким чином, за доби пізнього Трипілья знову спостерігається, як і в ранньому Трипільлі, кілька типів тваринництва в лісостеповій зоні України. Правда, «кілька типів» це ще м'яко сказано. На етапі А ми мали тільки «квіточки». Аналізуючи стан тваринництва, якщо абстрагуватись від того, що це все були ще трипільці, можна казати про те, що тут на одній і тій же території мешкало багато якихось племен, які зовсім не контактували між собою. Що ж трапилося з трипільцями в лісостепу України насправді? Як пояснити ці факти? Чи це вже «артефакти» (саме так біологи називають не існуючі факти, а те, що здається дослідникам)?

На етапі С2 з'являються трипільські поселення і в Північному Причорномор'ї. Тут досліджено поки що тільки два пізньотрипільські поселення: Маяки та Усатово, де переважала дрібна рогата худоба (це не важко передбачити, враховуючи степове розташування цих поселень), за нею йшли велика рогата худоба, кінь (знайдено його тільки на Усатово, в Маяках від-

сутній) і собака (Збеневич, 1974, с. 112, Таблиця 1; Секерская, 1989, с. 131—133, Таблиця 8). Від себе можу додати, що, за матеріалами, які довелося проглядати мені, кістки коня на Маяках все-таки є. Отже, і тут основними чинниками, які визначали ведення тваринництва, були природні умови (Таблиця 135).

В Подніпров'ї поряд з трипільцями існувала ще одна культура, яка уже згадувалася вище — Середньостогівська. Розглянемо її більш детально (Таблиця 135).

На поселенні Молохов Бугор в шарах Середньостогівської культури за попередніми даними серед свійських тварин із 29 особин перше місце займав кінь свійський — 34 %, за ним йшли бик свійський — 28 %, дрібна рогата худоба — 17 % (з них 7 % припадало на вівцю свійську), свиня свійська — 14 % і собака свійський — 7 % (Журавлев, Маркова, 2000, с. 40—43). На даний час колекція з цього поселення значно зростає (Таблиці 26—29).

В неолітичних шарах із 23 особин 30 % припадало на свійського коня, 26 % — на свійську свиню, бик складав 22 %, дрібна рогата худоба — 18 % та собака — 4 %. В нео-енеолітичних шарах із 18 особин найбільшу частку склали бик та кінь — по 28 %, трохи меншою була частка свині — 22 %, далі йшли дрібна рогата худоба — 16 % та собака — 6 %. В енеолітичних шарах Середньостогівської культури із 75 особин найбільше було бика — 32 %, кінь йшов на другому місці — 29 %, далі були свиня — 17 %, дрібна рогата худоба — 12,5 %, собака — 5 %, кіт — 3 % та верблюд — 1,5 %. Отже, за останніми даними на відміну від попередніх кінь поступився першим місцем бикові, але ненабагато. В культурному шарі з 8 особин найбільше було бика — 37,5 %, друге місце поділяли свиня та кінь — по 25 %, на останньому місці була дрібна рогата худоба — 12,5 % (Таблиця 135). Таким чином, це поселення характеризується розвиненим конярством. Хоча з часом все-таки почало переважати скотарство. Цікаво і те, що поки що не встановлено різниці між породами свійських тварин з енеолітичних шарів Молохов Бугра та з трипільських поселень. Але невелика вибірка (крім, хіба що, коня) не дозволяє робити остаточні висновки.

Визначення з кількох поселень цієї культури, опубліковані раніше (Телегін, 1973, с. 132, Табли-

ця VI), у мене викликають сумніви що до датування знайдених там остеологічних матеріалів. Це: Деревка, Молюхов Бугор і Середній Стіг-II. І от у чому справа. На поселенні Деревка до середньостогівських шарів потрапив комплекс раннього залізного віку. Розрізнити зараз ці матеріали за публікаціями не вдається, а самі матеріали у повному обсязі не збереглися, отже, провести повторне визначення з вилученням цього комплексу неможливо. На поселенні Молюхов Бугор, на відміну від остеологічних матеріалів, переданих мені, тоді не було виділено неолітичний шар та шар доби бронзи. І на поселенні Середній Стіг-II теж, окрім середньостогівського, були й інші шари. І з публікації я не зрозумів, чи були вони відокремлені від середньостогівського. Враховуючи «досвід» визначення Деревки та Молюхового Бугра, боюся, що ні. Отже, залишаються лише два поселення — Олександрія і Костянтинівка. Та ще Молюхов Бугор, але тільки ті остеологічні матеріали, які були опрацьовані мною разом із О. В. Марковою (Таблиця 135).

На Олександрії із 14 особин свійських тварин 43 % складав свійський кінь, 36 % — бик свійський і 21 % — дрібна рогата худоба. На Костянтинівці із 42 особин свійських тварин 40 % прийшлося на дрібну рогату худобу, далі були бик свійський — 19 %, собака свійський — 17 %, кінь свійський — 14 % і свиня свійська — 10 %. Враховуючи степове розташування останнього поселення, переважання дрібної рогатої худоби можна було передбачити. Теж саме було і на трипільських поселеннях Маяки і Усатово. Але дивує незначна кількість свійського коня, якщо вважати степових середньостогівців теж «конярами». Чи це вже

не середньостогівці? І, звичайно, впадає у вічі значна кількість собак у кухонних рештках. Можливо, їх вживали у їжу поряд з іншими свійськими тваринами?

Таким чином, особливої різниці між лісо-степовими поселеннями Середньостогівської культури Молюхов Бугор та Олександрія не спостерігається. Чітко простежується значний розвиток конярства, далі — скотарства. На це звертав увагу ще Д. Я. Телегін (Телегін, 1973, с. 132—133). А от що до Костянтинівки є деякі сумніви, про це вже писалося вище.

І, нарешті, мені було передано остеологічні матеріали з поселення Прися, розташованого на території сучасної Полтавської області України (Таблиця 25). Оскільки Прися на даний час є єдиним поселенням культури Пивиха, остеологічні матеріали з якого потрапили до археозоологів, думаю, варто звернути на нього увагу (Таблиця 135). Хоча вибірка з нього має бажати кращого (визначити вдалося всього 131 кістку разом з людиною та молюском). На ньому домінувала велика рогата худоба (50 %), а от друге місце, до того ж ще й з невеликим відставанням, займав свійський кінь (43 %), на останньому місці йшла дрібна рогата худоба (7 %). Таким чином, маємо ще одних «конярів» в енеоліті України. Кісток свійської свині не було зовсім. І це дивує, оскільки на тій території і тоді, і зараз вистачало лісів, необхідних для розвитку свинарства. Останні є одним з основних постачальників кормів для цього виду. Відсутність свійської свині може бути «жартом» маленької вибірки. Але може бути й більш істотним фактом. Свиней не розводили племена, які тільки недавно перейшли від кочового способу життя до осілого. Отже? І ще там стільки коней...

3. ОГЛЯД ЗНАХІДОК ДИКИХ ССАВЦІВ

Розглянемо тепер склад мисливської здобичі трипільського населення. Нагадаю, що фактичний матеріал, за якими робляться висновки в цьому розділі, наведено у Таблицях 1—24. Варто також детально розглянути і остеологічні матеріали з поселень інших енеолітичних культур, синхронних Трипільській. А саме з поселення Прися культури Пивиха, розташованому на території сучасної Полтавської області (Таблиця 25), та з поселення Молюхов Бугор, розташованому на території сучасної Черкаської області (Таблиці 26—29).

Тут, я гадаю, буде доречним більш детально звернути увагу на спосіб життя тих диких ссавців, кістки яких зустрічаються в остеологічних матеріалах з трипільських поселень. Це треба зробити для того, щоб не бути голослівним при подальших висновках про характер оточуючого ці поселення природного середовища та особливості мисливства на тому чи іншому поселенні, пов'язані, або, буває, і не дуже пов'язані з цим оточуючим середовищем.

Хочу підкреслити також і те, що в різних джерелах трохи по-іншому розглядаються деякі особливості мешкання або харчування тих чи інших тварин. Тому в таких випадках я намагався навести максимум даних, щоб їх можна було порівняти між собою. Навіть однакові речення в різних контекстах можуть сприйматися по-різному. Ось чому, на мою думку, «повторів» тут не уникнути.

Зазначу, що в переліку диких ссавців я дотримуюся того систематичного порядку, який

наведено в останній узагальнюючій роботі із систематики ссавців, відомій мені (Каталог млекопитающих СРСР. Плиоцен—современность, 1981).

Їжак звичайний (*Erinaceus europaeus L.*). Кістки цього виду знайдено в енеолітичних шарах поселення Молюхов Бугор. Їх розміри наведено в Таблиці 79. Через невелику вибірку будь-які порівняння поки що неможливі.

Їжак звичайний — досить крупна тваринка, довжина тіла якої досягає 30 см, а маса — до 1 кг. Він мешкає в усіх природних зонах України. Заселяє звичайно узлісся листяних лісів, зарості чагарників по краях ярів, лісосмуги, сади. Часто зустрічається на полях. Основу його харчування складають майже всі дрібні тварини: комахи, черви, жаби, змії, ящірки, дрібні гризуни та пташенята (Природа Украинской ССР. Животный мир, 1985, с. 199). Отже, за знахідками його кісток неможливо робити висновки про середовище, яке оточувало те чи інше стародавнє поселення або городище.

До кухонних решток його кістки, на мою думку, потрапили випадково.

Заєць русак (*Lepus europaeus Pallas*). Кістки цього виду знайдено на багатьох трипільських поселеннях Бернашівка, Лука-Врублевецька, Василівка, Березовське, Більшівці, Коновка, Щовб, Лиса Гора, Майданецьке-1, Коломийщина-1, Сандраки, Маяки, Усатово (Журавльов,

2004, с. 162—168, Таблиця 1) та на поселенні Молюхов Бугор. Перелік кісток зайця русака з пам'яток, остеологічні матеріали з яких визначалися мною, наведено в Таблицях 1—29. Розміри кісток, які були в остеологічних матеріалах, опрацьованих мною, і які вдалося виміряти, наведено в Таблиці 80. На жаль, невеликі вибірки не дозволили провести біометричну обробку даних. Тому будь-які порівняння поки що неможливі.

Заєць русак є дуже поширеним видом. Зустрічається у всіх природних зонах України. Нір цей заєць не рие, а влаштовує собі нічліг у неглибоких ямках, захищених рослинністю (Природа Украинской ССР. Животный мир, 1985, с. 207). Заєць русак є мешканцем степових та лісостепових ландшафтів, заходить і в ліси. В Лісовій зоні дотримується узлісь, які проросли чагарниками. В Лісостеповій зоні мешкає по лісосмугах та полях. В Степовій зоні зустрічається всюди. Маса дорослого зайця русака досягає 5 кг (Флінт, Чугунов, Смирин, 1970, с. 242—243).

Заєць русак є цінним промисловим видом, який дає і хутро, і м'ясо. До того ж полювання на нього було доступне практично всьому населенню за допомогою таких нехитрих пристроїв, як сильці, тенета, ловчі ями, тощо. Отже, не дивно, що цей вид зустрічається досить часто і складає істотну частку в мисливській здобичі на багатьох трипільських поселеннях. Здобували його, швидше за все, переважно взимку, коли зайці мають добре хутро. Хоча могли ловити і влітку на м'ясо. А от висновки про оточуюче те чи інше поселення природне середовище по знахідкам його кісток робити, на жаль, не можна, як свідчать наведені вище дані про його спосіб життя.

Заєць біляк (*Lepus timidus L.*). Кістки цього виду знайдено лише на одному трипільському поселенні — на Ігнатенкові Горі (Таблиця 22). Їх розміри наведено в Таблиці 81. Через малу вибірку біометричну обробку даних провести неможливо. Отже, будь-які порівняння поки що робити зарано.

Цей вид є мешканцем Тундрової, Лісової та Лісостепової зон Євразії. Тримається лісових угідь різних типів, заростей кущів, річковий заплави, очеретів озер (Кузнецов, 1975, с. 69).

Заєць біляк є мешканцем лісів і тундр, зустрічається і в степу. В тундрі населяє зарості ча-

гарників по річковим долинам, в лісі — ділянки з добре розвиненим підліском, заростаючи вирубки. Годується трав'янистими рослинами (конюшиною, кульбабою, мишачим горошком, викою, іван-чаєм, полином). Взимку їсть пагоги та кору верби, осики, берези, ліщини, дуба, клена. Постійного лігва немає. Взимку для відпочинку рие неглибоку ямку або нору в снігу. Линяє навесні та восени. Протягом року приносить один-три приплодів. Вагітність біля 50 днів. У выводку 3—6 зайчат. Чисельність дуже коливається по роках (Флінт, Чугунов, Смирин, 1970, с. 241).

Заєць біляк — відносно велика тваринка. Найбільші зайці мешкають в тундрі Західного Сибіру, тут довжина їх тіла досягає 70 см, маса — до 5,5 кг. Найменші мешкають в тайзі Якутії, де вони мають масу 2,5 кг. Їх лапи широкі, ступні покриті густою щіткою волос. Це забезпечує кращу опору на снігу. Навантаження маси тіла на 1 квадратний сантиметр площі лап у біляка складає 9—12 г, у лисиці — 40—43 г, у вовка — 90—103 г, у собак гончаків — 90—110 г (Жизнь животных, 1971, т. 6, с. 133).

Біляк поширений дуже широко. Він мешкає в тундрових та лісових областях північної Європи, ізолюований осередок є в Альпах. В Сибіру біляк є звичайним по всій тундрі, тайзі, місцями в лісостепу, мешкає також у східних районах Казахстану, в північній Монголії, Північно-Східному Китаї, на острові Хоккайдо (Японія), в Північній Америці, в Гренландії. Раніше його ареал був значно більшим, мешкав навіть у Криму (Жизнь животных, 1971, т. 6, с. 133).

Місця мешкання зайця біляка досить різноманітні. В північних частинах ареалу він зустрічається в різноманітних типах тундр, хоча віддає перевагу тундрам чагарниковим. Є в різних за характером районах Тайгової зони, віддаючи все-таки перевагу розрідженим галявинами, заростями чагарнику, згарищами й вирубками лісам, де існують добрі кормові та захисні умови. На півдні ареалу тримається березових колків, заростів очерета і високої трави. В Альпах частіше мешкає біля верхньої межі лісової рослинності і на альпійських луках, а також серед кам'яних нагромаджень. В більшості ареалу біляк — осілий звір. Найбільш активний він у вечірні та передранкові часи. Вдень влаштовує лежку в тихих місцях під кущем, вивернутим корінням дерев, в гус-

Огляд знахідок диких ссавців

тій траві. Постійних лежок немає, в більшості районів кожен день влаштовує нову (Жизнь животных, 1971, т. 6, с. 133).

Таким чином, як і за кістками зайця русака, за знахідками кісток зайця біляка неможливо робити висновки про природне середовище, яке оточувало те чи інше стародавнє поселення чи городище. Можливо, цього зайця на Ігнатенковій Горі здобули взимку, коли у нього найкраще хутро.

Білка звичайна (*Sciurus vulgaris* L.). Кістки цього виду знайдено тільки на поселенні Лука-Врублевецька (Бибилова, 1953, с. 412—413, Таблица 1). І це дуже цікаво, оскільки білка є об'єктом хутрового промислу. Можливо, що на інші поселення її кістки не потрапляли тому, що шкурки з цих тваринок знімали одразу після їх здобування, лишаючи тушки на місці полювання. Це, до речі, дуже типова практика для хутряних звірів, якщо їх м'ясо не йде в їжу. І саме через це за остеологічними матеріалами неможливо встановити співвідношення між «м'ясними» та «хутровими» тваринами в мисливстві на тій чи іншій археологічній пам'ятці.

Цей вид мешкає по всій Лісовій та Лісостеповій зоні Євразії. Є лісовим звіром. Мешкає в дуплах та гніздах. На півночі ареалу приносить по 1—2, на півдні по 2—3 приплоду на рік із 4—10 дитинчат. Харчується насінням хвойних дерев, горіхами, бруньками, жолудями, ягодами, грибами, комахами. Є основним видом хутряного промислу (Кузнецов, 1975, с. 79).

Білка звичайна — відомий лісовий звір з добре розвинутими кінцівками, озброєними пазурами, струнким тілом, яке досягає в довжину 29 см, і довгим опушеним хвостом. Вона поширена в Поліссі, Лісостепу, Карпатах, де зустрічається навіть у субальпійському поясі. Акліматизована в Гірському Криму. Білка — мешканець хвойних та широколистяних лісів. Веде переважно деревний спосіб життя. Як правило, активна вранці та ввечері. Сховища влаштовує в дуплах дерев або будує на гілках дерев шароподібні гнізда (гайна), які вистилає мохом, лишайниками, рослинним дрантям. Харчується різноманітною рослинною їжею: насінням хвойних дерев, жолудями, ягодами, грибами, бруньками та пагонами рослин. Рідше вживає комах та їх личинки, яйця птахів і навіть пташенят. На зиму робить запаси жолудів,

горіхів, грибів. В зимову сплячку не залягає, проте під час дужих морозів спить по декілька днів. Чисельність білок залежить від врожаю насіння хвойних порід. При нестачі кормів спостерігаються масові міграції цих тваринок, навіть на великі відстані. Оскільки чисельність білок на Україні зараз невелика, полювання на них заборонено (Природа Украинской ССР. Животный мир, 1985, с. 208).

Таким чином, наявність кісток білки в остеологічних матеріалах з Луки-Врублевецької вказує на існування біля цього поселення в ті часи значних лісових масивів з переважанням хвойних дерев.

Байбак (*Marmota bobak* Müller). Кістки байбака знайдено тільки на поселенні Бернашівка (Збенович, 1980, с. 142, Таблица 4). На жаль, їх розміри там не наведено.

Байбак є мешканцем тільки цілинних та незайманих земель (Мигулін, 1938, с. 373).

Байбак — це досить великий гризун, довжина тіла якого досягає 60 см, а маса — 10 кг. Є мешканцем різнотравних та злаково-різнотравних степів. В минулому був дуже поширений, але зараз через те, що майже весь степ зорано під поля, чисельність цього звіра дуже скоротилася. На даний час він зберігся тільки в окремих місцях Харківської та Луганської областей. Більшу частину свого життя байбак проводить у норі. Влітку з'являється на поверхні тільки під час сходу та заходу сонця. На зиму байбаки залягають у сплячку. Мають цінне хутро, а жир їх, багатий на вітаміни, використовується як лікувальний засіб (Природа Украинской ССР. Животный мир, 1985, с. 209—240).

Зимові камери байбаків розташовуються в норах на глибині 5—7 метрів у непромерзаючому ґрунті. Довжина ходів у норах досягає 57—63 метрів, а об'єм гніздових камер — до 0,8 кубічних метрів. Під час спорудження нори викидається на поверхню до десятка кубометрів ґрунту. В густонаселених байбаками районах цими «сурчинами» покрито до 10 % земної поверхні. В зимову сплячку байбаки залягають вже в кінці серпня або у вересні. І ця сплячка триває 6—8 місяців. Через цінні м'ясо, хутро і жир байбаки є об'єктами полювання (Жизнь животных, 1971, т. 6, с. 179—181).

Отже, зважаючи на сказане вище, можна зробити висновок про існування біля Бернашівки в

ті часи значних ділянок цілинних різногравних степів. І ще одна цікава деталь: якщо байбаки здобувалися заради хутра, то це можна було зробити тільки до початку їх довгої зимової сплячки, тобто в кінці серпня або на початку вересня. Таким чином, знахідка кісток цього звіра чітко вказує на сезон полювання на нього, на кінець літа або початок осені. Не думаю, щоб хтось взимку викопував байбаків з глибини 5—7 метрів. Та й ще пробиваючи мерзлу землю. Ось які цікаві висновки можна зробити на підставі детального дослідження способу життя байбака. Думаю, що після цього вже не буде питань, чому я так ретельно намагаюся давати описи тих диких тварин, кістки яких було знайдено в остеологічних матеріалах того чи іншого поселення чи городища. А от чи знали трипільці про цілющі властивості жиру байбака, доводиться лише гадати.

Бобер річковий (*Castor fiber L.*). Кістки цього виду знайдено на трипільських поселеннях Бернашівка, Гребенюков Яр, Василівка, Березовське, Більшівці, Веселий Кут, Лиса Гора, Щовб, Коломийщина 1, Ігнатенкова гора, Сандраки, Усагово (Журавльов, 2004, с. 162—168, Таблиця 1) та Молюхов Бугор. Перелік знахідок з пам'яток, остеологічні матеріали з яких визначав я, дано в Таблицях 1—29.

Річковий бобер є найбільшим з гризунів фауни України. Він досягає 120 см в довжину і маси 20 кг. Пристосований до напівводного способу життя. Бобри мешкають по берегах лісових річок з повільною течією та лісових озер, які заросли деревно-чагарниковою рослинністю з м'яких порід. Ведуть одиночний чи сімейний спосіб життя. Активні вночі, а також ранком і ввечері. Харчуються корою, тонкими гілками листяних порід, а також різними болотяними та наземними трав'яними рослинами. Живуть в норах та хатках. На зиму роблять запаси кормів. Для утримання рівня води у водоймах будують греблі. Річковий бобер — цінний промисловий звір. Цінується і його хутро, і м'ясо, а продукт його мускусної залози — «боброва струя» — використовується в медицині та парфумерній промисловості (Природа Украинской ССР. Животный мир, 1985, с. 210).

Цікаві спостереження є у часних зоологів за бобрами на берегах Київського водосховища. Бобри не можуть існувати там, де немає дерев, об стовбури яких вони сточують свої

різці, які постійно ростуть. Так от, якщо бобри не знаходять дерев, то вони сточують свої різці об залізобетонні стовпи ліній електропередач. Оскільки в ті часи таких стовпів не було, то висновок може бути лише один: біля зазначених вище трипільських поселень росли лісові масиви по берегах протікаючих там річок. А от чи використовували трипільці цілющі властивості «бобрової струї», чи ні, мені невідомо.

Як полювали на бобрів, описано в статті А. Разлуцької (Разлуцкая, 1999, с. 100). Це відбувалося сітями, великими плетеними кошиками, йозами (виманювання звіра з води в заздалегідь підготовлені у воді загородки і здобуття їх там за допомогою гарпунів), тормованням (полювання за допомогою луків та стріл вночі, коли бобри виходять на годування та «заготовку» дерев).

Розміри кісток бобра річкового з остеологічних матеріалів, опрацьованих мною, наведено в Таблицях 82—83. На підставі біометричної обробки даних можна зробити висновки, що бобер річковий з району Березовського поселення мав більші розміри кісток, ніж з району Ігнатенкової Гори, але не відрізнявся від тварин з району поселень Більшівці та Молюхов Бугор (Таблиця 84). Бобри з району Більшівців були також більшими за бобрів з району Ігнатенкової Гори, але не відрізнялися за розмірами нижніх щелеп від бобрів з Молюхова Бугра (Таблиця 85). І бобри з району Ігнатенкової Гори мали достовірно менші розміри нижніх щелеп, ніж бобри з Молюхового Бугра (Таблиця 86). Отже, цілком можливо, що в деяких районах Подніпров'я ці тварини мали менші розміри, ніж в Побужжі та Подністров'ї. А також що в Побужжі, Подністров'ї і в деяких районах Подніпров'я мешкали однакові популяції цього виду.

Вовк сірий (*Canis lupus L.*). Кістки цього виду знайдено на трипільських поселеннях Бернашівка (Збенович, 1980, с. 142, Таблиця 4), Лука-Врублевецька (Бибикова, 1953, с. 412—413), Сабатинівка-2 (Підоплічко, 1956, с. 77—78), Гребенюков Яр (Таблиця 2), Березовське (Таблиця 4), Більшівці (Таблиця 11), Ломачинці (Таблиця 13), Косеновка (Таблиця 17), Усагове (Збенович, 1974, с. 112, Таблиця 1; Секерская, 1989, с. 131—133, Таблиця 8) та на поселенні Молюхов Бугор (Таблиці 26—29). Розміри їх

Огляд знахідок диких ссавців

з пам'яток, остеологічні матеріали з яких опрацьовував я, наведені в Таблиці 87. На жаль, через невеликі вибірки біометричну обробку даних провести не вдалося, тому будь які порівняння поки що неможливі.

Вовк — великий хижак (масою до 50 кг), поширений по всій Україні окрім Криму. В деяких південних областях вовки зустрічаються рідко, найбільш чисельні на Поліссі та в Карпатах. Мешкають в самих різних місцях — від рівнинних і гірських лісів до плавнів річок і степових ярів. Під час виплоду вовки влаштовують постійні лігва в глухих і малодоступних місцях. В інші пори року бродять зграями в межах своєї великої мисливської ділянки. Харчуються вовки дикими копитними, зайцями, дрібними гризунами, рідше — птахами та плазунами. Можуть їсти рибу, різних безхребетних, рослинну їжу — плоди, ягоди. Здобуваючи переважно хворих та ослаблених мисливських тварин, вовки при незначній чисельності відіграють певну регулюючу та санітарну роль в популяціях. При дуже великій чисельності вовк стає шкідником, знищуючи корисних тварин та свійську худобу. На Україні вовк — потенційно найбільший шкідник. Вовк є також небезпечним поширювачем сказу (Природа Украинской ССР. Животный мир, 1985, с. 209—210).

Вовки мешкають в самих різних ландшафтах від тундр на півночі до пустель на півдні. Вони уникають глухих лісів. Вовки найбільш поширені в тих районах, де худоба випасається вільно. Вони легко уживаються поряд з житлом людини. Харчуються різними копитними (свійська худоба, олені, козулі), зайцями, гризунами (миші, ховрахи, тощо), використовує рослинну їжу (різні плоди та ягоди). Він є активним переважно вночі. Вовк полює на здобич, скрадаючись за нею або довго переслідуючи до її повного виснаження. Він дуже обережний. Вовк влаштовує лігво в найбільш глухих кутках — серед боліт, драговини, в ярах. Дуже рідко використовує нори інших тварин — борсуків, лисиць, задовольняючись звичайно природними укриттями посеред буреломів, під кореневищами дерев, в розколинах скель. Окрім періоду вигодовування вовчат, вовк веде бродячий, часто груповий спосіб життя (Флинт, Чугунов, Смирин, 1970, с. 242—243).

Таким чином, по знахідкам кісток вовка в остеологічних матеріалах неможливо скласти

уявлення про природне оточення того чи іншого поселення чи городища. Оскільки м'ясо у вовка, скажемо так, як правило в їжу не вживається, то здобувати вовків могли або заради хутра, або знищували тих тварин, які шкодили тваринництву. Звичайно, якщо в останніх випадках звіра здобували взимку, то використовували і його хутро. В мене навіть є думка, що, враховуючи «характер» вовків, їхню здатність уживатися поряд з людиною, сторожкість, обережність і властивість раптових несподіваних нападів, цих тварин, швидше за все, винищували для безпеки саме тваринництва. Ну, а хутро вже було другим чинником в полюванні на цих звірів.

Лисиця звичайна (*Vulpes vulpes L.*). Кістки цього виду знайдено на трипільських поселеннях Бернашівка (Збенович, 1980, с. 142, Таблиця 4), Лука-Врублевецька (Бибилова, 1953, с. 412—413), Більшівці (Таблиця 11), Лиса Гора (Таблиця 15), Щовб (Таблиця 16), Ігнатенкова Гора (Таблиця 22), Усатове (Збенович, 1974, с. 112, Таблиця 1), Маяки (Збенович В. Г., 1974, с. 115, Табл. 3; Секерская Е. П., 1989, с. 131—133) та на поселенні Моллохов Бугор (Таблиці 26—29). Розміри кісток з остеологічних матеріалів, які були опрацьовані мною, наведені в Таблиці 88. На жаль, через невеликі вибірки біометричну обробку даних провести не вдалося. Тому будь-які порівняння поки що неможливі.

Цей звір дотримується відкритих ландшафтів та гірських лісів. В Лісовій зоні мешкає на відкритих біотопах, уникаючи великих лісових масивів та боліт (Каталог млекопитающих СССР, 1981, с. 244).

Звичайна лисиця — це звір з масою до 10 кг, поширений по всій території України, включаючи навіть населені пункти. Селиться в глибокихнорах, які рие самостійно, або використовує старі покинуті нори інших тварин, наприклад, борсуків. Поїдає зайців, птахів, може нападати на молодь козуль і навіть на молодих оленят. Але основною їжею лисиці є мишовидні гризуни, ось чому можна вважати її дуже корисним регулятором кількості сільськогосподарських шкідників. Маючи досить великий потенціал розмноження, лисиці є масовим об'єктом хутряного промислу та спортивного полювання (Природа Украинской ССР. Животный мир, 1985, с. 223).

Рис. 21. Підвіски із зубів лисиці. Курган 3 коло с. Вільшанка, кол. Херсонська губернія. Розкопки Д. М. Щербаківського. Національний музей історії України.

Лисиця мешкає в самих різних місцях від тундр до пустель, населяючи розріджені ліси, властиві культурним ландшафтам, долини річок, узбережжя озер, передгір'я та гори до субальпійської смуги включно. В районах з високим сніговим покривом уникає суцільних лісових масивів. Харчується мишовидними гризунами, зайцями, птахами, безхребетними, ягодами. Риє неглибокі нори, прості за устроєм. Лисиця часто селиться в покинутих норах борсуків, песців, ховрахів. Іноді використовує природні укриття. Свої нори розташовує на сухих високих місцях з пісочним ґрунтом, на схилах ярів (Флинт, Чугунов, Смирин, 1970, с. 242—243).

Таким чином, за знахідками кісток лисиць в остеологічних матеріалах неможливо скласти уявлення про оточуюче середовище біля тих археологічних пам'яток, де були знайдені ці матеріали. Оскільки лисиці мають дуже цінне хутро, то, очевидно, полювали на цих тварин переважно восени та до середини зими, бо влітку хутро лисиць, як, до речі, й інших хутрових звірів, мало на що придатне. Ось знову вказівка на сезон полювання. Враховуючи, що байбаків могли здобувати в кінці літа або на початку осені, маємо зробити висновок, що мешканці трипільських поселень займалися полюванням на хутрових звірів восени та взимку. Це цілком логічно, оскільки в цей час, взимку, польовими роботами особливо не займаються. А незначна чисельність лисиць може бути пояснена тим,

що, як правило, хутро з хутрових звірів намагаються зняти якомога швидше, часто навіть на місці полювання, інакше воно може зіпсуватися. Отже, в таких випадках тушки «чисто» хутрових звірів, зрозуміло, разом із кістками, залишаються за межами поселень чи городищ, де мешкають мисливці. І на поселення потрапляють лише тоді, коли звіра впольовують біля поселення або в самому поселенні, наприклад, коли лисиця або куниця намагаються напасти на свійських птахів, тощо.

Цікавим є факт, що із іклів лисиць трипільці робили собі підвіски (рис. 21).

Корсак (*Vulpes corsac L.*). Кістки корсака знайдено на трипільських поселеннях Сандраки (Короткевич, 1956, с. 131, Таблица 1) та Маяки (Збеневич, 1974, с. 115, Таблица 1; Секерская, 1989, с. 131—133). На жаль, невеликі вибірки не дозволяють більш детально охарактеризувати цей вид.

Корсак є типовим представником степової фауни. Його ареал простягається від Передкавказзя та Нижнього Поволжя через Південний Урал, Казахстан, південь Західного Сибіру, рівнини Середньої Азії до Забайкалля. Мешкає в норах. Гін — в січні-лютому. Народження 2—11 щенят відбувається в березні. Восени виводки розпадаються. Харчується гризунами, птахами, ящірками, комахами, падаллю, ягодами. Здобується заради хутра (Кузнецов, 1975, с. 160).

Отже, наявність кісток цього виду вказує на існування степових ландшафтів біля поселення Сандраки. Ну, а його знахідку на поселенні Маяки, розташованому в Степовій зоні, можна було спрогнозувати. І за цими знахідками слід зробити висновок, що в ті часи ареал корсака був набагато ширший, ніж зараз.

Ведмідь бурий (*Ursus arctos L.*). Кістки цього виду знайдено на трипільських поселеннях Бернашівка (Збеневич, 1980, с. 142, Таблица 4), Лука-Врублевецька (Бибикова, 1953, с. 412—413), Сабатинівка-2 (Підоплічко, 1956, с. 77—78) Гребенюков Яр (Таблиця 2), Березовське (Таблиця 4), Більшівці (Таблиця 11), Лиса Гора (Таблиця 15), Щовб (Таблиця 16), Ігнатенкова Гора (Таблиця 22) та на поселенні Молюхов Бугор (Таблиці 26—28). Розміри кісток з остеологічних матеріалів, які були опрацьовані мною, наведені в Таблиці 89. На жаль, через невеликі

Рис. 22. Зооморфна статуетка — ведмедиця. Поселення Юрківка. Дослідження Т. Г. Мовші. Національний музей історії України.

вибірки біометричну обробку даних провести не вдалося. Тому будь-які порівняння поки що неможливі.

Цей звір досягає зросту в 2 метри і маси 150—300 кг. На Україні мешкає в гірських лісах до верхньої межі деревної рослинності. Іноді ведмеді заходять в північно-східні райони республіки з сусідньої Курської області Росії. Влітку ведмеді найчастіше поселяються на заростаючих вирубках. Восени переходять в букові ліси, іноді відвідують сади та виноградники. Зимувать у хвойних та змішаних молодняках в середній висотній смузі. В холодні зими вже з грудня місяця засинають у барлогах, влаштованих у хащах ялиново-ялицевих або букових молодняків. Деякі особини, яких називають «шатунами», можуть зовсім на залягати в зимову сплячку. В другій половині березня ведмеді виходять зі своїх барліг, причому останніми виходять самки з новонародженими дитинчатками. Бурий ведмідь — всеїдна тварина. Він харчується зеленими рослинами, корінням, ягодами, плодами, поїдає багато безхребетних та дрібних хребетних тварин, восени нагулює жир на жолудях, букових горішках, ди-

Рис. 23. Зооморфна статуетка — ведмедиця. Томашівка. Дослідження П. П. Курінного. Національний музей історії України.

ких фруктах. Із тваринної їжі велике значення у харчуванні ведмедів мають мурахи, гризуни, падаля, яка залишилася після вовків та рисей. Іноді нападає на свійську худобу, що пасеться на гірських пасовищах (Природа Украинской ССР. Животный мир, 1985, с. 224).

Бурий ведмідь вважається мешканцем лісів та гір, часто зустрічається в лісотундрі та тундрі, населяючи в основному тайгові, хвойні та змішані ліси (Флинт, Чугунов, Смирин, 1970, с. 116).

Таким чином, знахідки кісток ведмеда на трипільських поселеннях та на Молуховому Бугрі свідчать про наявність лісових масивів біля них в ті часи. Бобри, кістки яких теж були знайдені на багатьох з них, свідчать лише про прирічні та про приозерні ліси. А ведмеді вже про солідні лісові масиви. В той же час, враховуючи знахідку байбака на Бернашівці, очевидно, можна казати про лісостеповий характер ландшафтів, які були тут в ті часи. Здобувати ведмеда могли цілий рік, влітку заради м'яса, і взимку, виганяючи з барлоги, заради ще й хутра. Знахідки статуеток ведмедів на трипільських поселеннях свідчать про розповсюдженість полювання них та, можливо, і якісь культові дії, пов'язані з цими тваринами (рис. 22—24).

Кунця лісова (*Martes martes L.*). Кістки цього виду знайдено на трипільських поселеннях Бернашівка (Збенович, 1980, с. 142, Таблиця 4) та Березовське (Таблиця 4). Їх виміри наведено в Таблиці 90. На жаль, через невеликі вибірки біометричну обробку даних провести не вдалося. Тому будь-які порівняння поки що неможливі.

Рис. 24. Зооморфна статуетка — ведмедиця. Майданецьке. Розкопки М. М. Шмаглія.

Лісова куниця на території України мешкає в Лісовій та Лісостеповій зонах. Південніше зустрічається в заплавах лісах по річках Самарі та Сіверському Донцю. Це — типовий мешканець лісів різного породного та вікового складу. Вона здатна легко пересуватися по деревах та ловити тут здобич, але на Україні веде переважно наземний спосіб життя. Гнізда все ж влаштовує на високих деревах, в їх дуплах, іноді використовуючи кубла білок або гнізда птахів. Лісова куниця — цінний хутровий звір (Природа Украинской ССР. Животный мир, 1985, с. 225).

Куниця лісова поширена в північній та середній смугах Східної Європи, на Кавказі та в самих західних областях тайгового Сибіру. Вона є мешканцем старих хвойних, змішаних та листяних лісів, де є багато дуплистих дерев та буреломів. Куниця лісова харчується гризунами (полівками, мишами, білками), зайцями, птахами (рябчиками, тетеревами, білими куропатками, дятлами), ягодами (брусницею, чорницею, горобиною) та безхребетними. Вона активна вночі. Куниця — дуже рухлива тварина. Вона добре і швидко пересувається по деревах. Лігва влаштовує в дуплах, гайнах білок, гніздах сорок (Флинт, Чугунов, Смирин, 1970, с. 138).

Отже, знахідка кісток лісової куниці на Бернашівці та Березовському поселенні ще раз підтверджує висновок про наявність в ті часи лісових масивів біля цих поселень. Здобували куниць, очевидно, восени та взимку, коли вони мали найцінніше хутро.

Росомаха (*Gulo gulo L.*). Кістки цього виду знайдені тільки на поселенні Лука-Врублевецька (Бибикова, 1953, с. 412—413, Таблица 1). На жаль, невелика вибірка не дає змоги більш детально охарактеризувати цей вид. Оскільки росомаха у списках сучасної фауни ссавців України відсутня, гадаю, варто з цим звіром познайомитися детально, щоб мати уяву, що можуть дати знахідки його кісток.

Росомаха — єдиний вид у своєму роді. Мешкає в лісах від Карелії до Камчатки в тайгових лісах, заходить і в тундру. Лігво влаштовує під скелями, поваленими деревами, в буреломах. В зимову сплячку не впадає. Молоді в кількості 1—4 штук народжуються в лігві в лютому-квітні. Живиться трупам тварин і самотійно здобуває дрібних і середніх за розмірами звірів, птахів, земноводних. Хутро малочіне (Кузнецов, 1975, с. 147).

Росомаха — великий звір довжиною тіла до 105 см, хвоста — до 23 см і масою до 19 кг. Забарвлення хутра росомахи буває дуже різноманітним з переважанням темно-бурих кольорів. Росомаха мешкає на великій території тайги і тундри Європи, Азії та Північної Америки. В Європі вона збереглася на півночі Скандинавського півострова та у Фінляндії. Далі кордони її поширення проходять через Ленінградську, Вологодську, Пермську області. В Сибіру росомаха є дуже поширеним звіром. Вона мешкає також в ряді північних областей Китаю та Монголії. Точно провести межі її поширення дуже важко, враховуючи її властивість дуже далеко перекочувати. Відомі випадки заходів росомахи до Прибалтики, Білорусі, України, в Лісостепову зону Західного Сибіру та інші місця. По всьому своєму ареалові росомаха — звір-одинак. Лише в окремих випадках, наприклад, біля крупного падла, може зібратися кілька особин, і то на дуже короткий час. Цей хижак зустрічається в різноманітних рівнинних і гірських лісах, а також у тундрі. Він бродить в межах свого дуже великої індивідуальної ділянки, яка займає площу в 1 500—2 000 квадратних кілометрів. Основу харчування росомахи складає падло, зокрема, залишки здобичі вовків та ведмедів — лосі, свійські та дикі північні олені, тощо. Рідше росомаха нападає на копитних звірів самотійно, та й то на хворих, поранених та молодих тварин. Никаючи в пошуках здобичі, росомаха

Огляд знахідок диких ссавців

виявляє різочу невтомність, рухливість, силу, спритність, хитрість. Проте назвати її прожерливою не можна, оскільки вона з'їдає значно менше, ніж може вмістити її шлунок. До того ж росомаха намагається частину здобичі сховати десь в тихих місцях про запас. Досить поширена думка про росомаху як небезпечного хижака перебільшена. На справді вона досить корисна, оскільки виконує в природі санітарну і навіть селекційну функцію, знищуючи неповноцінних копитних звірів та їх трупи (Жизнь животных, 1971, т. 6, с. 342).

Таким чином, знахідка росомахи на трипільському поселенні Лука-Врублевецька свідчить про наявність біля нього в ті часи ландшафтів з тайговими елементами, тобто глухих лісів. На це вказує і весь склад диких ссавців, зафіксований на ньому.

Тхір лісовий, або темний (*Mustela putorius L.*). Кістки цього виду знайдено на поселеннях Ігнатенкова Гора (Таблиця 22) та Молюхов Бугор (Таблиця 28). Їх розміри наведено в Таблиці 91. На жаль, через невеликі вибірки біометричну обробку даних провести не вдалося. Тому будь-які порівняння поки що неможливі.

Цей вид поширений у східній Європі окрім північних районів, на Уралі, мешкає в лісах, перелісках, заростях кущів, заплавах річок, парках, населений пунктах переважно в норах та інших схованках. Годується дрібними хребетними. Іноді нападає на свійських птахів та кроликів (Кузнецов, 1975, с. 154).

На території України лісового тхора немає тільки в Криму. На решті території він поширений і в природних, і в культурних ландшафтах. Найбільш улюбленими місцями є околиці водойм, переліски, вирубки, що заростають, невеликі населені пункти, де звір знаходить різноманітні схованки і достатньо їжі. На свійських птахів нападає частіше, ніж степовий тхір (Природа Украинской ССР. Животный мир, 1985, с. 226).

Таким чином, за знахідками цього звіра робити висновки про середовище, яке оточувало те чи інше стародавнє поселення чи городище, неможливо.

Тхір степовий (*Mustela eversmani Lesson.*) Кістки цього виду знайдено тільки на поселенні Маяки (Збеневич, 1974, с. 115, Таблица 3;

Секерская, 1989, с. 131—133). На жаль, розміри їх там не приведено.

Тхір степовий мешкає у Степовій та Лісо-степовій зонах від України до Амура, рівнин Середньої Азії та Казахстану. Дотримується відкритих степів та напівпустельних ділянок. Мешкає у норах. Навесні самка приносить 6—18 дитинчат. Приносить користь, оскільки винищує шкідливих гризунів. Здобувається заради хутра (Кузнецов, 1975, с. 154).

Отже, знахідка цього звіра на трипільському поселенні Маяки, розташованому в Степовій зоні, є закономірною.

Борсук (*Meles meles L.*). Кістки цього виду знайдені на поселеннях Бернашівка (Збеневич, 1980, с. 142, Таблица 4), Гребенюков Яр (Таблиця 2), Василівка (Таблиця 3), Березовське (Таблиця 4), Більшівці (Таблиця 11), Лиса Гора (Таблиця 15), Щовб (Таблиця 16), Сандраки (Короткевич, 1956, с. 131, Таблица 1), Усатово (Збеневич, 1974, с. 112, Таблица 1), Маяки (Збеневич, 1974, с. 115, Таблица 3; Секерская, 1989, с. 131—133) та Молюхов Бугор (Таблиці 26—28). Їх виміри наведено в Таблиці 92. На жаль, через невеликі вибірки біометричну обробку даних провести не вдалося. Тому будь-які порівняння поки що неможливі.

Цей звір може досягати маси 18 кг, за межами України навіть більше. На території України борсуки мешкають всюди, але в багатьох районах стали дуже не чисельними. В Лісовій зоні борсук селиться переважно по узліссям, переліскам, віддаючи перевагу схилам, які заросли деревною та чагарниковою рослинністю. В лісостепу та степу зустрічається в заплавах та байрачних лісах, ярах та лісосмугах. В горах підіймається високо до пояса криволісся. Нори борсук рие сам, влаштовуючи складну систему з багатьма (до 20) виходами. В одній колонії можуть жити кілька борсуків, часто по сусідству з єнотовидним собакою. В норі борсук залягає в зимову сплячку, яка триває до перших весняних таловин. На півдні України може бути активним цілий рік. Їжа борсуків складається із рослинних (кореневища, бульби, плоди, насіння, листя, бруньки) та тваринних (безхребетні, гризуни, земноводні, плазуни, птахи та їх яйця) компонентів. Борсуки — моногами. Господарське значення борсуків визначається тим, що вони дають цінні м'ясо, хутро, жир.

Останній має цілющі властивості. Полювання на борсука на Україні заборонено через його невелику чисельність (Природа Украинской ССР. Животный мир, 1985, с. 227—228).

Борсук в лісах віддає перевагу горбистим місцям, схилам долин, ярів, в степах та напівпустелях мешкає по байраках, ярах, схилах горбів, берегах озер, в горах зустрічається по ущелинах, гірських схилах, ярах. Борсук — нічна тварина, вдень зустрічається дуже рідко. На відміну від інших куньїх борсук в північній частині ареалу залягає в зимову сплячку з вересня- листопада по лютий-квітень (Флинт, Чугунов, Смирин, 1970, с. 145—146).

Таким чином, за знахідками кісток борсука в остеологічних матеріалах неможливо робити висновки про природне середовище, яке оточувало те чи інше стародавнє поселення чи городище. В той же час борсук був цінним промисловим звіром, що давав і смачне м'ясо, і цінне хутро, і цілющий жир. Правда, не знаю, чи використовували трипільці борсучий жир як лікувальний засіб. Полювати на нього біля трипільських поселень, розташованих в Лісостеповій зоні, могли з весни до осені, якщо потрібні були м'ясо та жир, та восени, якщо потрібно було хутро. В Степовій зоні — цілий рік.

Видра (*Lutra lutra L.*). Кістки цього виду знайдені на поселеннях Бернашівка (Збенович, 1980, с. 142, Таблица 4), Лука-Врублевецька (Бибикова, 1953, с. 412—413, Таблица 1) та Моллохов Бугор (Таблица 28). Розміри її кістки з поселення Моллохов Бугор наведено в Таблиці 93. Через малу вибірку дати детальну характеристику цьому виду неможливо.

Довжина видри досягає 60—70 см, маса — до 10 кг. Короткі вуха під час пірнання закриваються спеціальною шкіряною складкою. Між пальцями ніг є плавальна перетинка. Коротке, густе і щільне хутро не змочується водою. Зуби великі та гострі, призначені для утримання слизької здобичі — риби. Видра на Україні зустрічається в річках та озерах переважно Лісової та Лісостепової зон. Відносно більш чисельна на сході та в передгір'ях Карпат. В степових областях, за винятком Луганської та Одеської, видру в останні роки не зустрічали. Видра надає перевагу проточним водоймам, місцям з незамерзаючими взимку ополонками, старим бобровим колоніям, протокам, заваленим мот-

лохом з старих дерев та корчів. Селиться також серед боліт, по берегах озер, меліоративних каналів, торф'яних кар'єрів. Постійно тримається лише в місцях, багатих на рибу. Решту навідує періодично. Сховищем єнора, вирита самостійно, єдиний вихід з якої розташовується під водою. Використовує також старі нори бобрів та ондатр. Гніздова камера знаходиться вище рівня води. Лігво може влаштуватися і на поверхні землі в дуплах колод, купах хмизу, під старими копами сіна. Харчується видра, окрім риби, раками. Іноді вживає в їжу молодняк ондатр, водяних полівок, птахів (водяних курочок, куликів), змій, жаб, ще рідше — молюсків та комах. Є у неї в раціоні і рослинна їжа. Видра має дуже цінне хутро (Природа Украинской ССР. Животный мир, 1985, с. 228).

Видра поширена по всій Східній Європі за винятком Криму. Місця, де вона мешкає, тісно пов'язані з водоймами: ріками, озерами, лісовими річками, струмками та ставами, болотами. Вона надає перевагу невеликим річкам з крутими підмитими берегами, з ковбаними, перекатами і відносно швидкою течією. Вона активна вночі, часто полює і вдень, але побачити її вдається дуже рідко, оскільки видра — дуже сторожкий і обережний звір. Вона чудово плаває та пірнає, подовгу залишаючись під водою. Але на суходолі вона дуже неповоротка, на бігу хвіст волочить по землі. Видра харчується рибою, жабами, рідше — молюсками, раками, птахами, дрібними ссавцями. Нори риє в підмивах берегів, часто використовує природні сховища. Нора видри складається з хода, що йде догори і відкривається біля самої води, гніздової камери та отвору для вентиляції. Цікаво, що линяння у видри малопомітне і дуже розтягнуте (Флинт, Чугунов, Смирин, 1970, с. 146—147).

Отже, за знахідками кісток видри на Бернашівці та Лукі-Врублевецькій можна зробити лише один висновок: біля цих поселень в той час існували водойми, багаті на рибу. Видра є цінним хутровим звіром. І її невелика чисельність могла мати, окрім звичайної для хутрових звірів, ще одну причину. А саме: сторожкість та обережність цього звіра.

Лев (*Pantera leo L.*). Кістки лева знайдено на південному поселенні Трипільської культури Маяки (Бибикова, 1973, с. 57—63) і на посе-

Огляд знахідок диких ссавців

ленні Моллохов Бугор (Таблиця 28). І це було несподіванкою, оскільки до цього багатьма дослідниками, особливо московськими, відкидалась можливість існування цього виду на території України в історичні часи. В роботі В. І. Бібікової наведено і розміри знайдених нею кісток. Але, оскільки кісток цього звіра, які вдалося виміряти, більше поки що не було на жодному іншому поселенні того часу (на Моллоховому Бугрі знайдено метаподій від молоді тварини), порівняння роботи просто немає з чим.

Лев — це досить великий, могутньої будови тіла звір. Його самці досягають 180—240 см в довжину, не рахуючи хвоста (60—90 см). Маса лева від 180 до 227 кг. Лев — один з небагатьох видів хижаків, у яких добре виявлено статевий диморфізм. Він проявляється не тільки в менших розмірах самок, але і у відсутності у них гриви. Всупереч широко поширеній думці, лев не є мешканцем пустель. Для нього найбільш сприятливі савани з їх відкритим ландшафтом, численними стадами копитних, наявністю водопоїв. Останні просто необхідні для існування цих тварин. На відміну від інших великих хижаків, леви зустрічаються не тільки поодиночі, але й великими групами, які називаються прайдами. В прайд звичайно входять 1—2 дорослих самця, кілька дорослих левиць та молоді звірі. Всього може бути 7—10 і більше тварин в одному прайді. Одного разу в ньому нарахували 30 особин. Вдень леви відпочивають десь у затінку, ввечері виходять на полювання. Основними постачальником здобичі в прайді є левиці. Здобиччю їх стають різні антилопи, зебри та інші копитні середньої величини, включаючи молодих слонів, носорогів, бегемотів, а також свійська худоба. Леви також їдять падло, дрібних тварин і навіть мишей. При полюванні на велику здобич хижак спочатку підкрадається до неї, а потім дістає її кількома великими блискавичними стрибками і вбиває своїми могутніми лапами з великими пазурами та зубами, що здатні розбити будь-яку кістку. Наївшись, леви угамовують спрагу і лягають відпочивати. Вважається, що прайд з чотирьох тварин обмежується одним успішним полюванням на тиждень. Окремі старі або хворі особини, що не в змозі здобувати копитних, можуть перейти на напади на людей (Жизнь животных. Млекопитающие, или звери, 1971, том 6, с. 366).

Думаю, що в Північнопричорноморських степах та і в середній смузі території України копитних вистачало, щоб прогнати не один прайд левів. І затишних куточків в долинах та заплавах річок також було немало. Так що існування тут левів можна вважати закономірним.

Леопард (*Panthera pardus L.*). На поселенні Моллохов Бугор (Таблиця 28) в енеолітичних шарах знайдено III фалангу леопарда. Оскільки цей звір зараз до складу фауни України не входить, слід познайомитися з його способом життя поближче.

Цю тварину називають ще барсом. Тіло леопарда досягає 91—180 см, хвіст — 75—110 см, маса звичайна 32—40 кг, проте іноді вона досягає 100 кг. В тропічних країнах зустрічаються звірі-меланісти, яких називають чорними пантерами. Найчастіше їх зустрічають на острові Ява.

Ареал леопарда досить значний і перевищує ареал інших представників цієї родини. Він мешкає в більшій частині Африки (крім Сахари) та в південній частині Азії. Він віддає перевагу глухим тропічним, субтропічним та змішаним лісам на гірських схилах та рівнинах, саванам, заростям по берегах річок. Зустрічається також неподалік від населених пунктів. Тримається поодиночі та виходить на полювання вночі. Леопард чудово лаза по деревах, влаштовується там на денний відпочинок, або роблячи там засаду. Полює він спритно підкрадаючись до жертви і потім достаючи її кількома могутніми стрибками, або підстерігає на звіриних стежках або біля водопоїв. Їжу його складають в основному дрібні антилопи, олені, козулі, а коли їх не вистачає, переходить на гризунів, мавп, птахів, навіть плазунів та комах. Вранці він затягає рештки крупної здобичі на дерево, щоб зберегти її від гієн, шакалів, тощо. Старі леопарди самі їдять падло. Окремі особини спеціалізуються на полюванні за собаками та свійською худобою. Іноді серед них з'являються людоїди, хоча менше, ніж серед левів та тигрів. Проте за зухвалістю нападів на людей леопарди переважають всіх інших людоїдів (Жизнь животных. Млекопитающие, или звери, т. 6, с. 368—369).

Отже, особливих висновків за знахідками кісток леопарда на стародавніх поселеннях та городищах про оточуюче середовище не зробіш. Єдине, що можна сказати, це те, що в ць-

ому районі вистачало копитних, щоб прогодувати цього хижака. І що чисельність леопардів тут була невелика, інакше вони винищили б усіх вовків. Цікавим є сам факт знахідки цього звіра в даному районі. Отже, великі кішки — леви та леопарди — входили до складу фауни України ще в історичні часи.

Кіт лісовий (*Felis silvestris Schreber*). Кістки цього виду знайдено на поселеннях Бернашівка (Збенович, 1980, с. 142, Таблиця 4), Щовб (Таблиця 16) та Молюхов Бугор (Таблиці 27 та 28). Розміри та пропорції плечової кістки зі Щовба та Молюхова Бугра наведено в Таблиця 94. На жаль, невелика вибірка не дає можливості більш повно охарактеризувати цей вид. Можна лише зазначити, що значні розміри цих кісток вказують саме на лісового kota. Порівняйте їх з розмірами кісток свійського kota (Таблиця 78).

Кіт лісовий за розмірами та зовнішністю дуже схожий на свійського kota. На Україні лісовий кіт зараз зустрічається дуже рідко в лісах західного Полісся, в Карпатах та плавнях Дністра. Харчується дрібними ссавцями, в основному гризунами, та птахами. Як зникаючий вид він занесений до «Червоної книги» (Природа Украинской ССР. Животный мир, 1985, с. 228).

Таким чином, знахідка кісток лісового kota на Бернашівці (Збенович, 1980, с. 142, Таблиця 4), Щовбі (Таблиця 16) та Молюховому Бугрі (Таблиці 27—28) знову є доказом існування тут в ті часи лісових масивів, навіть можна сказати, глухих лісів. Навіть в плавнях Дністра цей кіт вибирає найглухіші місця з деревами. Що ж стосується близькості в розмірах лісового та свійського kota, то за кістками скелету цього не скажеш. В усякому разі, кістки лісового kota в усіх випадках, які траплялися мені, мали істотно більші розміри, ніж свійського. Труднощів при визначенні цих кісток у мене ще жодного разу не було (ще раз раджу порівняти дані Таблиць 78 та 94). Швидше за все, цього kota здобули випадково, оскільки ні його хутро, ні його м'ясо не мають ніякої цінності. З натяжкою його можна віднести до хутрових звірів. Але, дякуючи цьому здобуткові, маємо ще один доказ про існування біля Бернашівки, Щовба та Молюхового Бугра лісових масивів в ті часи.

Кіт степовий (*Felis libica Forster*). Кістки цього виду знайдено на поселенні Маяки (Збенович,

1974, с. 115, Табл. 3; Секерская, 1989, с. 131—133). Знахідка ця досить цікава, оскільки вважається, що цей вид зараз до складу фауни України не входить. Оскільки ці дані опубліковані, то, не зважаючи на мої сумніви, проігнорувати їх я не маю права. Отже, познайомимося з цим видом детальніше.

Кіт степовий відомий зі середнього плейстоцену Закавказзя (Бінагади), пізнього плейстоцену Середньої Азії (Тешик-Таш), зараз мешкає на південному сході Закавказзя, рівнинах та середньогір'ях Казахстану (на захід до Волги), а також на островах Сардинія, Корсіка, на більшості території Африки, в Аравії, Ірані, Афганістані, Західній Індії, Джунгарії, Кашгарії, Південно-Західній Монголії. В пізньому плейстоцену можливо його ареал доходив до Іспанії, Франції і навіть Бельгії. Типовий мешканець відкритих степових та пустельних ландшафтів, заростей очерету і тугаїв вздовж водойм. В гори піднімається до висоти 3 000 м над рівнем моря. Можливий предок свійського kota, з яким вільно схрещується і дає плодове потомство. Хутрове значення невелике. В мисливських господарствах завдає істотної шкоди, знищуючи ондатр, зайців та фазанів (Каталог млекопитающих СССР. Плиоцен-современность, 1981, с. 285).

Кіт степовий мешкає у Східному Закавказзі, в низов'ях Волги, рівнинах Середньої Азії, Казахстані. Є мешканцем пустель та напівпустель, де обирає зарості пустельних чагарників, тугаїв, очерет, в передгір'ях — оазис. Мешкає в норах. Навесні самки приносять по 3—7 дитинчат. Харчується звірами, птахами, ящірками. Здобувається заради хутра (Кузнецов, 1975, с. 164).

Кіт степовий схожий зі свійським, але більше за розмірами та інакше забарвлений. Довжина тіла 63—70 см, хвоста — від 23 до 33 см. Цей вид поширений на значній території, яка охоплює майже всю Африку, деякі острови Середземного моря, Передню, Середню й Центральну Азію до Північно-Західного Китаю. На території минулого СРСР зустрічається в Азербайджані, Вірменії, на лівобережжі нижньої Волги, в низов'ях ріки Урал і від східного бережжя Каспійського моря до Середньої Азії та Казахстану (Жизнь животных. Млекопитающие, или звери, т. 6, с. 359).

Кіт степовий мешкає в горбистих піщаних пустелях із заростями чорного саксаулу, на гли-

Огляд знахідок диких ссавців

нистих рівнинах з озерами, в заростях чагарників біля водойм та в передгір'ях, серед гірських яблуневих садів. Зустрічається і біля населених пунктів. Для його нормального існування потрібно багато води. В період розмноження жителями степових котів є нори лисиць, борсуків, дикобразів, жовтих ховрахів; нори останніх доводиться розширяти. Відомий випадок, коли в одному містечку степовий кіт мешкав разом з борсуками. Решту року степовий кіт знаходить укриття в густих заростях, ущелинах урвищ, або в першій ліпшій норі (Жизнь животных. Млекопитающие, или звери, 1971, т. 6, с. 359—360).

Харчуються в основному дрібними звірами, пісчанками, домовими мишами, частково ондатрами, тушканчиками. Зрідка ловить ховрахів та зайців, досить часто — фазанів та інших птахів. Дрібних горобиних ловить прямо на деревах, по яких добре лаза. Буває, ловить свійських курей. Поїдає ящірок, комах, ягоди пустельних чагарників.

Спарування відбувається в Середній Азії в січні—березні, за самою ганяються 2—3 коти. У виводках, які з'являються в квітні-травні, нараховується 3—5, іноді до 10 котенят. Із середини серпня вони стають самостійними, але ще довго мешкають разом. Шкірки степових котів не мають особливої цінності і заготовляють їх разом з іншими дикими кішками (Жизнь животных. Млекопитающие, или звери, т. 6, с. 360).

Отже, можливо, степовий кіт дожив на півдні України до часів голоцену. Зараз він тут невідомий, як уже говорилося вище. Сподіваюся, що помилки у визначенні все-таки не було. Знахідку цього степового звіра на Маяках, в принципі, можна було прогнозувати, якщо включити південь України до ареалу даного виду.

Рись (*Felis (Linx) linx L.*). Кістки рисі знайдено на трипільських поселеннях Лука-Врублевецька (Бибикова, 1953, с. 412—413, Таблица 1) та Березовське (Таблица 4). Розміри плечової кістки рисі з Березовського поселення наведено у Таблиці 95. На жаль, В. І. Бібікова не навела розмірів кісток рисі, які трапилися їй, тому будь-які порівняння зараз неможливі.

Рись — досить крупна кішка масою до 30 кг, коротким хвостом і китицями на кінцях вух. Забарвлення її від сіро-димчастого до іржаво-

го кольору, у більшості особин дуже помітна дрібна темна плямистість. По боках голови довга шерсть утворює бакенбарди. На Україні рись мешкає в Карпатах, зрідка зустрічається в Поліссі. Це — типовий лісовий хижак, який добре лаза по деревах і чатує на них свою жертву. Годується зайцями, дрібними гризунами, птахами, а також копитними — козулями, поросятами, молодняком оленів та лосів. Іноді нападає на свійських тварин. При достатніх кількостях їжі веде осілий спосіб життя. Активна переважно вночі. Лігво влаштовує на землі в лісових хащах. Через невисоку чисельність в республіці — всього 300—600 особин, переважно у Закарпатській та Івано-Франківській областях — господарського значення не має. Шкода від неї в мисливських угіддях невелика. Як не чисельний вид заслуговує на охорону (Природа Украинской ССР. Животный мир, 1985, с. 228—229).

Рись розповсюджена в північній половині Східної Європи та Сибіру, окрім найбільш північних областей, на Кавказі, в горах Середньої Азії, Казахстану, далекого Сходу. Вона мешкає у рівнинних та гірських глухих лісах, високоствольних, з густим підліском і буреломом, дуже рідко зустрічається в безлісих горах. Рись харчується зайцями, рябчиками, глухарями, мишовидними гризунами, полює на козуль, кабаргу, зрідка нападає на дрібну свійську худобу. Активна в нічний час. Свої лігва влаштовує в дуплах старих дерев, в ущелинах скал, в хащах чагарнику та бурелому (Флинт, Чугунов, Смирин, 1970, с. 155—156).

Таким чином, знахідка рисі на трипільських поселеннях Лука-Врублевецька (Бибикова, 1953, с. 412—413, Таблица 1) та Березовське (Таблица 4) свідчить про наявність в ті часи біля них значних лісових масивів з буреломами та глухими куточками, де міг мешкати цей звір.

Кулан, або онагр (*Equus hemionus Pallas*). На поселенні Березовське знайдено першу фалангу кулана (Таблица 4). На жаль, виміряти її не вдалося. Кістки кулана відомі також з поселення Усатове (Збеневич, 1974, с. 112, Таблица 1; Секерская, 1989, с. 131—133, Таблица 8). Але розмірів цих кісток там не наведено.

Цю тварині іноді невдало називають азіатським диким ослем або напівослом, хоча насправді кулан є примітивним конем і об'єднується з

іншими кіньми в один рід. За зовнішнім виглядом кулан складає враження легкої, стрункої, високоногої тварини. Проте голова у нього досить важка і вуха довші, ніж у коня, хоча і коротші, ніж у ослив. Забарвлення пісково-жовтого кольору різних відтінків в залежності від підвиду. Довжина тіла 200—220 см, висота в холці 110—137 см, маса — 120—127 кг. В ранньоісторичний час кулан мешкав в пустелях, напівпустелях і частково в степах Східної Європи, Південного Сибіру, центральної Азії, Тибету і Західної Індії. Проте зараз цей великий ареал дуже скоротився, особливо за останні сто років. Зараз кулан зберігся тільки в Туркестані, Ірані, Афганістані, Монголії, Північно-Західному Китаї, Тибеті, Непалі, Західній Індії. Був завезений на острів Барса-Кельмес в Аральському морі (Жизнь животных. Млекопитающие, или звери, 1971, том 6, с. 423).

Куланам властиві сезонні міграції, розмах яких зараз через скорочення ареалу важко уявити. В усякому разі і зараз кулани переміщуються на багато сотень кілометрів. Взимку кулани дуже страждають під час буранів і намагаються знайти захист по ярах, ущелинах, тощо. Влітку вони повинні багато пити, тому їх місця розташування тісно пов'язані з наявністю водопоїв. Віддаляються кулани від них не більше, ніж на 10—15 км (Жизнь животных. Млекопитающие, или звери, 1971, том 6, с. 424).

Дуже цікаве спостереження зробила О. Рашек на острові Барса-Кельмес. Одного разу там випадково змішалися два табуни куланів, в одному з яких в той час не було самця. Самець-вожак негайно відібрав «своїх» самок, решту не тільки не намагався приєднати до себе, а відігнав, і в перше чергу відігнав свою матір. Хоча іноді самці намагаються приєднати до себе самок з іншого табуна, і тоді виникають бійки між самцями (Жизнь животных. Млекопитающие, или звери, 1971, том 6, с. 424).

Погляди деяких авторів, що в стадах куланів один із них несе сторожову службу не мають підстав. Всі кулани пасуться чи відпочивають одночасно, проте час від часу то один з них, то інший підіймає голову і оглядає місцевість. Сигналізація між тваринами зорова, і варто одному з куланів помітити щось підозріле і насторожитися, як те ж саме роблять й інші. Яких-небудь звуків під час небезпеки кулани не видають. Налякані тварини кидаються

бігти проти вітру або боком до нього, але через деякий час зупиняються і знову роздивляються, що ж їх налякало. Кулани — дуже допитливі тварини, і до незнайомого предмета можуть підходити впритул. Проте вони, роздивившись його, швидко втрачають цікавість і продовжують займатися своїми справами. Поряд з непорушно лежачою людиною кулан може пройти на відстані 10—15 метрів, тобто, як кажуть мисливці, у кулана «верхній зір». Проте рухливі предмети вони більш ніж на 150—200 метрів до себе не підпускають (Жизнь животных. Млекопитающие, или звери, 1971, том 6, с. 426).

До більшості тварин кулани відносяться миролюбно, можуть пастися поряд з кіньми. Але собак та овець вони не переносять і завжди нападають на них, пускаючи в хід передні і задні ноги і зуби. Розлючений кулан кидається і на людину. Жертву збиває з ніг і топче її копитами та рве зубами. Під час гону між самцями виникають бійки через самок, але смертельні випадки невідомі (Жизнь животных. Млекопитающие, или звери, 1971, том 6, с. 426—427).

Таким чином, знахідка кісток кулана вказує на наявність степових ділянок біля Березовського та степів біля Усатова. Як полювали на нього, можна лише здогадуватись. Напевне, використовували властивість «верхнього зору» та цікавість цих звірів. Могли приманювати їх вівцями та собаками.

Осел європейський плейстоценовий (*Equus (Asinus) hydruntinus Regalia*). Кістки цього виду знайдено на поселенні Маяки (Збеневич, 1974, с. 115, Табл. 3; Секерская, 1989, с. 131—133). Нажаль, їх розмірів в цих публікаціях немає.

Відомий з плейстоцену до голоцену з Молдови (?), Криму, Північного Кавказу (Ільська), Апшеронського півострова (Бінагади). Знахідка в Костенках (Воронезька область) викликає сумніви. Мешкав на півдні Європи (Каталог млекопитающих СССР. Плиоцен-современность, 1981, с. 334).

За поглядами деяких вчених, цей осел був теплолюбною твариною, хоча визначальним чинником був не стільки теплий клімат, скільки ландшафт: рівнини з каменистим ґрунтом. Взагалі в цих питаннях щодо видів, які вимерли, багато неясного. Факт його переважання

Огляд знахідок диких ссавців

в Італії свідчить про теплолюбність. Проте у Франції його кістки знайдені поряд з кістками північного оленя, а в деяких випадках — навіть песця та лемінга. Про те, що він мешкав в степах з твердим каменистим ґрунтом свідчать дуже вузькі копита і дуже тонкі та довгі метаподії, а також слабка складчастість емалі зубів, пристосованих до твердої їжі (Громова, 1949, с. 201).

Знахідки кісток європейського осла на території Казахстану та Узбекистану розширює ареал цього виду на схід. Морфологічні особливості зубної системи та кісток скелету свідчать про теплолюбність та сухолубність цієї тварини (Кузьміна, 1997, с. 169).

От і все, що я знайшов в літературі про цього вимерлого ссавця. З натяжкою його можна вважати степовою твариною, але все-таки в цьому питанні краще орієнтуватися на інших, сучасних тварин, які справді є чисто степовими.

Кабан (*Sus scrofa ferus L.*). Кістки кабана знайдено на багатьох трипільських та інших енеолітичних поселеннях (Таблиці 1—29). Легше перелічити, де вони відсутні, ніж ті поселення, де вони є (Журавльов, 2004, с. 162—168, Таблиця 1). На жаль, в цю Таблицю з вини редакції вкралися деякі помилки. Наприклад, там зовсім відсутні дані по кабану з Березовського поселення. А його там було 451 кістка від 51 особини (Таблиця 4). Отже, в подальшому не завадить час від часу порівнювати дані, наведені тут, з даними в тій роботі. Розміри і пропорції кісток кабана, та біометрична обробка даних по поселеннях, остеологічні матеріали з яких визначалися мною, наведені в Таблицях 96—99.

Кабан дотримується лісів, заростей очерета, тугаїв в заплавах річок, боліт (Кузнецов, 1975, с. 170).

Дикий кабан може досягати маси 250—300 кг і більше. Кабан мешкає по всій території України. Зустрічається в різних лісах, по ярах, байраках, штучних лісонасадженнях, очеретяних заростях, болотах, плавнях, в інших місцях. Харчуються кабани надземними та підземними (бульбами, молодими коренями, цибулинами, коренеплодами) частинами рослин, плодами дерев і чагарників, а також тваринною їжею — наземними молюсками, дощовими черв'яками,

іншими безхребетними. Їдять і хребетних: ящірок, змій, жаб, рибу, мишовидних гризунів, яйця птахів, які гніздяться на землі. Можуть поїдати і більш крупних ссавців та птахів. Помічено і переслідування кабанами підранків мисливських тварин. Восени велике значення для нагулу жиру має харчування горішками буку та жолудями дубу, а також сільськогосподарськими культурами (кукурудзою, зерновими, картоплею, овочами). Кабан є цінною мисливською твариною, що дає м'ясо, шкіру, щетину (Природа Украинской ССР. Животный мир, 1985, с. 230).

Кабан мешкає в самих різноманітних ландшафтах, від темнохвойної тайги до гір та пустель. Він є і в широколистяних лісах, і в кедрових лісах, і в тугаях по берегах річок, і в заболочених рівнинах, і в очеретах по берегах озер. Харчується кабан кореневищами, бульбами, коренями різних рослин, фруктами, горіхами, насінням кедр, жолудями. Він часто використовує і тваринну їжу: земляних черв'яків, комах, дрібних хребетних. Влітку кабан є активним від заходу сонця до світанку. Взимку він годується в світлий час доби. Кабан веде груповий або стадний спосіб життя. Старі самці тримаються поодиноці. Кабан легко пересувається по болотяному ґрунті, прекрасно плаває. Нюх та слух у кабана дуже розвинені, зате зір слабкий. Він влаштовує лежку серед каміння, кущів, в кучах очерету. Самка перед родами робить лігво з сухої трави, часто з боковими стінками і навіть дахом (Флинт, Чугунов, Смирин, 1970, с. 204—205).

Отже, за знахідками кісток кабана робити висновки про оточуюче середовище не доводиться. Але без сумніву, кабан був однією з основних промислових тварин і бажаною здобиччю мисливців. Правда, полювання на нього було дуже небезпечним і вимагало і спеціальної підготовки, і мужності, та ще і багато вільного часу. Всім відоме прислів'я, що на ловця і звір біжить. Але який звір? Зоолог та мисливець дадуть, мабуть, однакову відповідь: легко поранений дикий кабан. Отже, виникає питання, чи все населення полювало на цих звірів, чи тільки якась спеціально підготовлена частина мешканців поселення.

Порівняння розмірів та пропорцій кісток кабана з різних трипільських поселень, проведе мною, показало, що кабан з Гребенюкового Яру

(Таблиця 100) не відрізнявся за цими показниками від кабана з поселень Березовське, Більшівці, Лиса Гора, Щовб та Ігнатенкова Гора. Але за однією ознакою, а саме за зовнішньою довжиною таранної кістки, він переважав кабана з енеолітичних шарів Молюхова Бугра. Проте робити висновки про різницю між популяціями кабанів з цих районів за однією єдиною ознакою я поки що не наважуюсь. Кабан з Березовського поселення (Таблиці 101) за розмірами та пропорціями кісток не відрізнявся від кабана з Більшівців, Лисої Гори та Щовба. Але переважав за розмірами перших фаланг кабана з Ігнатенкової Гори та за розмірами плечової кістки кабана з енеолітичних шарів Молюхова Бугра. Оскільки ознаки інших кісток (лопатки, таранної, другої фаланги) достовірних відмінностей не виявили, то поки що важко сказати, однакові чи різні популяції цього виду мешкали в Побужжі та Подніпров'ї. Це треба перевіряти на більших вибірках, ніж були в моєму розпорядженні. Треба також взяти до уваги, що деякі пропорції другої фаланги кабана з Березовського поселення достовірно відрізнялися від аналогічних зі Щовба. Але, оскільки абсолютні розміри поки що нічого не дали, то з остаточними висновками поспішати не треба. Знову ж таки це слід перевіряти на більших вибірках, ніж ті, які були в моєму розпорядженні. Кабан з поселення Більшівці (Таблиця 102) за своїми ознаками не відрізнявся від кабана з поселень Лиса Гора, Щовб та Молюхов Бугор. Отже, на території Західної України в ті часи могла мешкати одна й та ж популяція цього виду. Що до Подніпров'я, то через невеликі вибірки остаточні висновки робити ще зарано. Відсутні відмінності між ознаками кісток кабана з поселення Лиса Гора та з поселень Щовб, Ігнатенкова Гора та Молюхов Бугор (Таблиця 103). В той же час є достовірні відмінності між кабаном зі Щовба (Таблиця 104) та з Ігнатенкової Гори і Молюхова Бугра. Так що цілком ймовірно, що в Подністров'ї та в Подніпров'ї в ті часи мешкали різні популяції кабанів, більша за розмірами в Подністров'ї і менша — в Подніпров'ї. І, нарешті, немає різниці між ознаками кісток кабана з Ігнатенкової Гори та з Молюхова Бугра (Таблиця 105). Отже, в Подніпров'ї, очевидно, в ті часи мешкала одна і та ж популяція цього виду.

Олень звичайний (*Cervus elaphus L.*). Кістки цього виду є досить звичайними на трипільсь-

ких та інших енеолітичних поселеннях (Таблиці 1—29). Як і для попереднього виду, легше перелічити пункти, де їх немає, ніж ті, де вони є (Журавльов, 2004, с. 162—168, Таблиця 1). Розміри і пропорції кісток та їх біометрична обробка по поселеннях, остеологічні матеріали з яких визначалися мною, наведена в Таблицях 106—109.

Звичайний олень є самим крупним представником цього роду. Його маса досягає 300 кг. Повністю розвинені рога мають не менше ніж 5 відростків, іноді — до 10—12 на кожному. Звичайний олень є дуже поширеною твариною і утворює кілька географічних форм (марал, ізюбр, тощо). Життєво стійкі популяції звичайного оленя на Україні збереглися тільки в гірських місцях — в Карпатах та Криму. Завдяки охоронним заходам і активному розселенню його чисельність і область поширення на Україні набагато виросли і зараз він є в 19 областях республіки загальною чисельністю 16—17 тисяч особин. Мешкають олені в різних лісових та напіввідкритих місцевостях. Як показав багаторічний досвід розведення оленів в Асканії-Нова, на островах Бірючий та Джарилгач, в інших місцях, олені можуть цілий рік мешкати в степу, годуючись трав'яною рослинністю, влітку — вегетуючою, взимку — її сухими залишками та заготовленим сіном. Олені, які мешкають на берегах Каховського водосховища (Гаврилівське мисливське господарство), харчуються на сільськогосподарських культурах (Природа Украинской ССР. Животный мир, 1985, с. 232—233).

Олень звичайний досягає маси 300 кг і мешкає в тайгових, широколистяних та гірських лісах. Він дотримується розріджених ділянок з густим підліском, річкових долин, в пустелях — тугаїв по берегах річок. В горах влітку підіймається до альпійського поясу. Їжу оленів складають гілки, пагони, листя, бруньки, кора та хвоя різних дерев, різноманітні трави та лишайники. Олені ведуть активне життя з вечора до ранку, а в хмарну погоду та взимку годуються також і вдень. Поза періодом народження приплоду олені звичайно тримаються групами по 3—6 особин. Вони пересуваються звичайно шагом. Злякавшись, вони рятуються галопом. Олені прекрасно плавають. Самці скидають роги з лютого по квітень. В кінці червня або липня у них повністю формуються нові роги,

Огляд знахідок диких ссавців

які окістеневають і очищуються від шкіри до кінця серпня (Флинт, Чугунов, Смирин, 1970, с. 209—211).

В кінці першого року життя у самців на лобних кістках починають утворюватися кісткові горби, на яких ще через два-три місяці починають рости роги. Восени другого року життя ці роги повністю формуються, їх ріст закінчується і вони очищуються від шкіри. Ці перші роги на мають розгалужень і їх називають сірниками або шилами, а самих самців — спичаками або шильниками. Після того, як олені ці роги навесні скидають, влітку виростають роги з 3—4 гілками. В наступні роки зростає і число гілок, і маса самих рогів до 4—6 років. Найбільшого розвитку роги досягають у самців віком від 6 до 12, дуже рідко — до 14 років. Після цього наступає зменшення і маси самих рогів, і маси та числа їх гілок (Жизнь животных. Млекопитающие, или звери, 1971, том 6, с. 464).

Отже, з трьох наведених вище уривків з різних книжок можна зробити три дуже важливі висновки. Перший: олені в степу можуть виживати тільки за умови їх підгодовування в осінньо-весняний період. Оскільки за доби енеоліту навряд чи знаходилися ентузіасти займатися такими речами, то оленя степовим звіром вважати не можна. Другий: олень є типовою лісовою твариною. Отже, наявність його кісток в остеологічних матеріалах з трипільських та інших енеолітичних поселень вказує на лісові масиви біля них в ті часи. Третій: за кількістю гілок на рогах неможливо визначати індивідуальний вік оленів. А саме цього дуже часто від мене вимагають археологи. Ось чому я наважився таку увагу приділити опису цього виду. І ще на що можна звернути увагу. Якщо трапляється череп з рогами, то цього самця вполювали від літа до середини зими, а якщо зі скинутими рогами — то від кінця зими до початку літа. На жаль, такі знахідки зустрічаються дуже рідко і майже не фіксуються археозоологами. В минулі роки я і сам не звертав на це уваги. А зараз жалкую, що тоді мені не вистачило досвіду, а старші колеги не підказали мені про це. Втім, в жодній публікації археозоологів я ще не зустрічав таких даних, інакше б звернув увагу на цей факт набагато раніше.

У оленя використовується практично все: м'ясо, жири, шкіра, кістки, роги. Ось чому він завжди був жаданою мисливською здобиччю. І

не дивно, що серед диких тварин на Бернашівці саме олень посідав перше місце в полюванні.

Порівняння розмірів та пропорцій кісток оленя звичайного з різних трипільських поселень, проведе мною, показало, що олень звичайний з Василівки (Таблиця 110) за розмірами та пропорціями кісток не відрізнявся від оленя звичайного з трипільських поселень Березовське, Більшівці, Лиса Гора, Щовб та Ігнатенкова Гора. Олень звичайний з Березовського поселення мав розміри та пропорції кісток явно більші, ніж були у аналогічних з поселень Більшівці та Щовб. Можливо, більші і за аналогічності з Лисої гори. Але останнє треба перевіряти на більших вибірках, ніж були в нашому розпорядженні. Немає різниці за розмірами та пропорціями кісток між оленями з Березовського та з Ігнатенкової Гори, але є вони з Молюховим Бугром (Таблиця 111). Отже, цілком можливо, що в Побужжі була більш крупна популяція цього виду, ніж в Подністров'ї. І що в Подніпров'ї теж мешкала інша популяція цього виду (враховуючи дані по Молюховому Бугру). Розміри та пропорції кісток оленя звичайного з поселення Більшівці (Таблиця 112) не відрізнялися від аналогічних з поселень Лиса Гора, Щовб та Ігнатенкова Гора. Лише по одному індексу метаподій з Більшівців виявилися достовірно більшими, ніж з Лисої Гори та Щовба. Але це не є підставою вважати, що там були різні популяції. А от з Молюховим Бугром є достовірні відмінності по кількох ознаках, що дає підставу говорити про різні популяції цього виду в Подністров'ї та в Подніпров'ї. Розміри та пропорції кісток оленя звичайного з поселення Лиса Гора не мали відмінностей від аналогічних з поселень Щовб, Ігнатенкова Гора та Молюхов Бугор (Таблиця 113). Отже, підтверджується висновок про існування на території Західної України однієї популяції цього виду. А от відмінностей з Подніпров'ям тут не спостерігається на відміну від Більшівців. Отже, не все так просто. При порівнянні розмірів і пропорцій кісток оленя звичайного з поселення Щовб з аналогічними з поселеннями Ігнатенкова Гора та Молюхов Бугор (Таблиця 114) впадає у вічі, що між ними є достовірна різниця. Отже, можливо, в часи енеоліту в Подністров'ї та Подніпров'ї мешкали різні популяції цього виду. І цікавим є те, що деякі ознаки кісток оленя звичайного з Ігнатенкової Гори виявилися

Рис. 25. Роги оленя. Поселення Більшівці, Подністров'я. Розкопки Т. М. Ткачука. Наукові фонди Наукового заповідника «Давній Галич».

Рис. 26. Роги оленя. Поселення Більшівці, Подністров'я. Розкопки Т. М. Ткачука. Наукові фонди Наукового заповідника «Давній Галич».

достовірно відмінними від аналогічних з Молюхова Бугра (Таблиця 115). Невже в Подніпров'ї в ті часи були дві популяції цього виду на такій незначній території?

Слід додати, що під час розкопок було знайдено досить багато виробів з рогів оленя звичайного (рис. 25—29). Проте це не є свідчення саме полювання на цього звіра. Адже самці оленів скидають свої роги в кінці зими та навесні. Отже, трипільці просто могли збирати ці роги для своїх потреб. А от цікавими є статуетка оленя (рис. 30) та підвіска з молочних зубів цього звіра (рис. 31). Вони можуть свідчити про значення оленя в якихось культових діях трипільців.

Козуля звичайна (*Capreolus capreolus L.*). Кістки цього виду знайдено на більшості трипільських та інших енеолітичних поселень, остеологічні матеріали з яких довелося опрацювати мені (Таблиця

Рис. 27. Роги оленя. Поселення Більшівці, Подністров'я. Розкопки Т. М. Ткачука. Наукові фонди Наукового заповідника «Давній Галич».

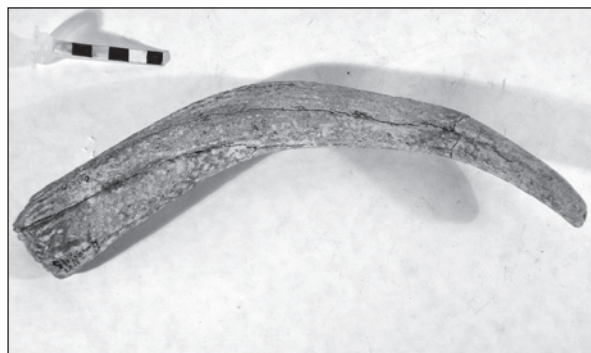

Рис. 28. Знаряддя праці з року. Поселення Сабатинівка І. Розкопки А. В. Добровольського. Одеський археологічний музей НАН України.

ці 1—29). Як і для кабана й оленя, для козулі легше перелічити трипільські пам'ятки, де її не було, ніж ті, де вона є (Журавльов, 2004, с. 162—168, Таблиця 1). Розміри і пропорції кісток козулі звичайної та біометрична обробка цих даних з трипільських поселень, остеологічні матеріали з яких визначалися мною, наведено в Таблицях 116—118.

Козуля звичайна поширена в рівнинних та гірських широколистяних лісах, а також в південних тайгових лісах Євразії. Сучасний ареал цього виду склався лише в голоцені, а в Криму — в мезоліті (Каталог млекопитающих СССР. Плиоцен—современность, 1981, с. 366).

Козуля звичайна — єдиний вид цього роду. Маса звичайної козулі не більше ніж 40 кг. Її роги мають не більше ніж три гілки. Стовбур рога, як правило, має шерехату поверхню, покриту багатьма горбочками — «перлинами». Хутро

Огляд знахідок диких ссавців

Рис. 29. Вироби з рогу. Поселення Сабатинівка II. Розкопки М. Л. Макаревича. Наукові фонди ІА НАН України.

Рис. 30. Зооморфна статуетка — олень. Черкаський обласний краєзнавчий музей.

козуль тепле, але дуже ламке, як і у інших оленячих, і тому на має ніякої цінності. Ззаду на стегнах є біла пляма, так зване «дзеркало», яка добре видна, особливо взимку. Козуля мешкає у всіх природних зонах України, населяючи ліси різних типів. Харчується козуля трав'яною, листяною і чагарниковою рослинністю, грибами, лишайниками у співвідношення, які визначаються наявністю кормових ресурсів в тому чи іншому районі в ту чи іншу пору року. Взимку їсть деревні пагони, виходить пастися на озимину, а також об'їдає копни сіна, які готують як запаси кормів на зиму для свійської худоби. Як і інші оленячі, охоче приходить до солончаків (Природа Української ССР. Животный мир, 1985, с. 231).

Рис. 31. Підвіски з зубів оленя. Цвіклівецький скарб. Експозиція археологічного відділу Кам'янець-Подільського Національного заповідника

Козуля звичайна мешкає в рівнинних та гірських листяних і змішаних лісах, а також вздовж південного краю тайги та лісостепу, по річковим долинам заходить далеко в степ та напівпустелю. Вона дотримується світлих лісів з добре розвиненим підліском, з галявинами, заростаючими вирубками та згарищами, річкових урем, кілків, тугаїв, очеретяних заростей. Козуля влітку тримається поодинокі, решту року веде, як правило, груповий спосіб життя. Козулі роблять часті осінні та весняні перекочування в залежності від висоти снігового покриву. Самці скидають роги в листопаді або в грудні, нові роги виростають в кінці березня або травня, повністю очищуючись від шкіри в липні місяці (Флінт, Чугунов, Смирин, 1970, с. 212—214).

Отже, і козулю можна вважати лісовим мешканцем. В усякому разі, її появи в степах пов'язані з наявністю там дерев, чи по долинах річок, чи зараз з насадженими лісосмугами. Таким чином, знахідка кісток козулі на трипільських та інших поселеннях є ще одним свідченням про лісові масиви біля них в ті часи. Оскільки у козулі, як і у оленя, використовується практично все, то не дивно, що вона мала таку значну частку в мисливській здобичі на трипільських поселеннях. І, як у оленя, знову ніде не фіксувалися випадки знаходження черепів з рогами чи без них.

І ще один цікавий факт, який, на жаль, чомусь залишився маловідомим археозоологам, та й зоологам взагалі. В усякому разі, у відомій нам сучасній літературі про нього не зга-

дується. Козуля в Уссурійській тайзі не виносить присутності оленя. А при утримуванні їх разом в неволі навіть при достатній кількості їжі від присутності оленів козулі помирають (Арсеньєв, 1987, с. 293). В. К. Арсенєв відмітив це просто як факт. Пояснень ні у нього, ні у інших дослідників я не знайшов. Як не дістав роз'яснень і у наших зоологів, як взаємодіють козулі та олені в наших лісах. Але відкинути свідчення такого професійного дослідника, яким був В. К. Арсенєв, те ж не можна. Отже, з усього сказаного слід зробити висновок, що біля всіх трипільських та інших стародавніх поселень, де знайдені разом кістки козулі звичайної та оленя звичайного, були настільки великі лісові масиви, що ці два види могли мешкати, не зустрічаючись один з одним.

Порівнюючи ознаки кісток козулі звичайної з Березовського поселення з аналогічними з трипільських поселень Лиса Гора, Щовб, Ігнатенкова Гора, та з поселення Молюхов Бугор, можна відмітити, що перші в деяких випадках достовірно переважали других (Таблиця 119). Отже, цілком можливо, що в Побужжі могла бути інша популяцію цього виду, ніж в Подністров'ї та Подніпров'ї. А от ознаки кісток козулі звичайної з Лисої гори не дали ніяких відмінностей з аналогічними зі Щовба, Ігнатенкової Гори та Молюхова Бугра (Таблиця 120). Проте деякі ознаки кісток козулі звичайної зі Щовба виявилися достовірно більшими, ніж аналогічні з Ігнатенкової Гори та з Молюхова Бугра (Таблиця 121). Отже, можливо, в Подністров'ї та в Подніпров'ї також були в той час різні популяції цього виду. І, нарешті, немає достовірної різниці в ознаках кісток козулі звичайної з Ігнатенкової гори та з Молюхова Бугра (Таблиця 122). Отже, на відміну від оленя звичайного, у козулі звичайної безсумнівно в Подніпров'ї мешкала одна і та ж популяція цього виду. Цікаво і те, що немає достовірної різниці між ознаками кісток козулі звичайної з неолітичних та енеолітичних шарів Молюхова Бугра (Таблиця 123). Отже, можливо, в Подніпров'ї протягом тривалого часу популяція цього виду не змінювалася, маючи сталі ознаки кісток.

Лось (*Alces alces L.*). Кістки лося знайдено на більшості трипільських та інших енеолітичних поселень, розташованих в Лісостеповій зоні на території України (Таблиці 1—29), остеологіч-

ні матеріали з яких визначалися мною. Відомі вони й з інших поселень (Журавльов, 2004, с. 162—168, Таблиця 1). Проте їх кількість значно поступається кількості кісток кабана, оленя та козулі. Розміри та пропорції кісток лося з тих поселень, остеологічні матеріали з яких визначав я, наведено в Таблицях 124—126. На жаль, через невеликі вибірки біометричної обробку даних провести вдалося лише для енеолітичних шарів поселення Молюхов Бугор (Таблиця 126). Тому будь які порівняння поки що просто неможливі.

Лось є мешканцем тайгових та гірських лісів Євразії та Північної Америки. Сучасний ареал лося склався лише в голоцені. В останні роки спостерігається його поширення за межі Лісової зони. Зараз ареал лося досягнув Кубанського Кавказу (Каталог млекопитающих СССР. Плиоцен-современность, 1981, с. 370—371).

Лось — це самий великий представник оленячих. Маса дорослих самців може досягати 500 кг. На Україні вона досягає 300 кг. На даний час лось поширений по всій території України, за винятком Криму і Карпат. В останні роки він з'явився і в передгір'ях Карпат. Загальна чисельність лосів в республіці досягає 11—12 тисяч особин. Більша частина лосів зосереджена в Поліссі. В своєму поширенні лось пов'язаний із деревною рослинністю, включаючи штучні лісонасадження в степовій зоні. Лось в цілому більше використовує в їжу деревні корми, ніж інші оленячі, хоча може харчуватися і трав'яною, включаючи водяноболотну. Взимку велике значення мають хвоя та пагони осок (Природа Украинской ССР. Животный мир, 1985, с. 231).

Маса лося досягає 570 кг. Лось мешкає в рівнинних тайгових та змішаних лісах, рідше зустрічається в тайзі. Він далеко заходить в лісотундру та лісостеп. Лось дотримується заболочених ділянок, околиць озер, прирічкових верболозів, молодих заростаючих згаріщ та лісосік, лісових ділянок з густим підліском і високим трав'яним покривом. Лосі живуть як поодиночки, так і збираючись в невеликі групи, дуже рідко — у великі стада. В районах з високим сніговим покривом лосі роблять регулярні перекошування в залежності від висоти снігу. Гін — у вересні або в жовтні. Під час гону відомі випадки нападу на людей. Самка у біль-

Огляд знахідок диких ссавців

шості випадків ходить лише з одним самцем на відміну від гаремів інших оленячих. Самці скидають роги з кінця жовтня до початку січня, а нові виростають з квітня по липень, очищаючись від шкіри в серпні або у вересні (Флинт, Чугунов, Смирин, 1970, с. 214—216).

Отже, лося можна вважати типовим лісовим, навіть тайговим, звіром, який до того ж ще полюбляє болотисті місцини. Справа в тому, що у лося роздвоєні копита можуть ще розширятися, збільшуючи площу опори, завдяки чому лось може легко пересуватися по болотистій місцині. Отже, знахідка його кісток на трипільських та інших енеолітичних поселеннях є ще одним доказом наявності значних лісів біля цих поселень в ті часи, можливо, навіть «тайгового» характеру, а також, не виключено, і болотистих місцин. Правда, в чисельності він поступався оленю та козулі, як вже говорилося вище, оскільки, очевидно, ця частина ареалу не є оптимальною для нього. І знову ніде немає згадок про знаходження черепів з рогами чи без них.

Олень північний (*Rangifer tarandus L.*). З усіх трипільських пам'яток, кістки з яких визначалися археозоологами, кістки північного оленя знайдені на даний час лише на Березовському поселенні (Таблиця 4). Їх розміри і пропорції та біометричну обробку цих даних (вибірка дозволила зробити і це) наведено у Таблиці 127. На жаль, порівнювати отримані тут результати немає з чим. Оскільки з цими тваринами у нас мало знайомі, виключення складають хіба що спеціалісти з палеоліту, доречно буде про цю тварину знати більше.

Дикі північні олені мешкають на більшій частині Тундрової зони і тайги Євразії, в багатьох місцях розводяться людиною як транспортні та м'ясо-молочні тварини. Дикі олені пасуться стадами, роблячи далекі міграції; на зиму вони перекочують на південь, в тайгу. Гін у вересні-жовтні, вагітність триває 8 місяців, самки приносять по 1—4 оленятка, звичайно 1—2. Взимку годуються ягелем, влітку — травною, пагонами кущів, грибами, лишайниками (Кузнецов, 1975, с. 177).

Північний олень є мешканцем тундр, лісо-тундр і тайги. Населяє як рівнинні, так і гірські ділянки, дотримуючись підвищень, гольців, річних долин, околиць лісів. Рівних одноманіт-

них ділянок тундри уникає. Харчується в першу чергу лишайниками, насамперед ягелем, влітку — трав'янистими рослинами — злаками, осоками, різнотрав'ям, бруньками, молодими пагонами деяких деревних порід. Часто їсть гриби і дрібних хребетних (лемінгів). Веде стадний спосіб життя. Добова активність визначається багатьма чинниками — гнусом, температурою повітря та іншими і дуже мінлива. Пересувається, як правило, шагом, при переляку рятується галопом. Чудово плаває. В пошуках їжі та рятуючись від гнуса робить регулярні сезонні перекочування. Гін у вересні-листопаді, з дорослим самцем ходять від 3 до 13 самок. В цей час між самцями звичайні бійки за самок. Вагітність від 192 до 246 днів. Масове народження молодих з травня по червень. Самка народжує одного, дуже рідко — двох телят. Линяння починається в березні-квітні, закінчується в серпні. Роги дорослі самці скидають в листопаді-грудні, самки — в травні-червні. Формування, окостеніння та очистка від шкіри рогів у самців закінчується у вересні, у самок — в жовтні (Флинт, Чугунов, Смирин, 1970, с. 218—219).

Північний олень має видовжені тулуб і шию, проте відносно короткі ноги. Довжина тіла 100—220 см, висота до 110—140 см, маса до 220 кг. Найбільш дрібні олені мешкають на островах і в тундрах Крайньої Півночі. Найбільші — в тайзі та горах Сибіру. Копита середніх пальців великі, широкі, вигнуті, як совок, і обидва копита разом утворюють щось нагадуючи велику ложку, зручну для розгрібання снігу. Копита бічних пальців відносно великі, розташовані низько і при ходінні доторкаються до землі, що утворює додаткову опору. Роги дуже великі, вони є і у самців, і у самок, чим північні олені відрізняються від інших оленів, у яких самки рогів не мають. Основний стовбур рога довгий, вигинається спочатку назад, а потім — вперед. На кінці рога невелика пласка вертикальна лопата з короткими відростками, що мають напрям угору і назад. Головний відросток великий і має, як правило, вертикальну лопату з короткими відростками. Роги дуже мінливі, іноді бувають слабо розвинені (Жизнь животных. Млекопитающие, или звери, 1971, том 6, с. 477—478).

Зимове хутро довге, особливо на шиї, де утворюються звисаюча вниз грива (підвіс). Товс-

та серцевина волосу наповнена повітрям, чому волос дуже легкий, ламкий, проте оленяче хутро дуже тепле. На ногах волосся коротке, але міцне (камус). Літнє хутро набагато коротше і м'якше. Літнє забарвлення хутра диких оленів однотонне, кавово-буре або сіро-буре. Боки шиї і підвіс світлі. Зимове забарвлення більш мінливе, від темного до майже білого, часто доволі строкате, із темних та світлих плям. Олені Крайньої Півночі забарвлені найбільш світло, лісові олені — найбільш темно. Маленькі оленята бурі або буровато-сірі, однокольорові, тільки у оленят із Південного Сибіру вздовж спини бувають великі темні плями. Дикий північний олень поширений в Тундровій та Тайговій зонах Євразії та Північної Америки. Проте на даний час південна межа ареалу в Європі та Північній Америці дуже пересунулася на північ. Наприклад, у Фінляндії та Швеції дикого північного оленя повністю замінив свійський. В Норвегії дикий північний олень ще зберігся в горах. В минулому суцільний ареал зараз розпався на ряд ізольованих ареалів. Найбільш великий знаходиться на острові Таймир. Свійські північні олені існували лише в Євразії, в Північну Америку вони були завезені лише в кінці XIX сторіччя. Свійські північні олені цілий рік пасуться просто неба, не отримуючи від людини ні укриття, ні їжі. В порівнянні з іншими свійським тваринами у північного оленя немає порід. Він майже не відрізняється від дикого за винятком забарвлення: воно у свійського більш різноманітне. Північні олені мешкають в тундрі, лісотундрі, в північних тайгових рівнинних та гірських лісах. В тайзі вони віддають перевагу рідколісню з хвойних порід і великим болотам. В горах взимку олені частіше бувають у верхній частині розрідженого лісового поясу, а влітку — в гольцях. Олені гірської та рівнинної тайги не роблять довгих перекочовок. У тундрових диких північних оленів літні місця мешкання розташовані в арктичних і мохово-лишайникових тундрах. Тут олені любляють горбисті ділянки з ярами та озерами, де більш багатше різноманітна трав'яниста рослинність. На зиму більша частина тундрових північних оленів перекочовує в північні рідкостійні ліси, пересікаючи при цьому навесні та восени мохово-лишайникові та чагарникові тундри. Розмах таких перекочовок сягає 750 км (Жизнь животных. Млекопитающие, или звери, 1971, том 6, с. 478).

Північні олені відмінно плавають, пересікаючи морські протоки шириною в кілька кілометрів. В цілому корми у північного оленя доволі різноманітні, він використовує всі рослини, які виявляються доступними для нього. Але основними все-таки є ягель та лишайники. Пристосованість північного оленя до лишайників дозволяє йому більшу частину року мешкати там, де інші копитні, за винятком мускусного бика, існувати не можуть. Лишайники дуже багаті на вуглеводи, але бідні білками та мінеральними речовинами. Тому олені гложуть скинуті роги, навіть обглоджують роги один у одного, особливо у оленят. При нагоді вони поїдають лемінгів, польовок, яйця птахів та іншу живність. Дуже жадібні до солі. Взимку північні олені, добуваючи собі їжу, розкопують сніг до глибини 70—80 см (Жизнь животных. Млекопитающие, или звери, 1971, том 6, с. 479).

Дорослі самці диких оленів скидають роги після закінчення гону у листопаді-грудні. Дорослі самки носять роги всю зиму, скидаючи їх лише в травні-червні після народження оленят. Очевидно, ці роги допомагають самкам захищати викопані в снігу лунки з травою. Рогами вони навіть відтісняють самців від викопаних тими лунок. Свійські північні олені доживають до 25—28 років, самки приносять до 15—18 років. Найбільш шкодять стадам північних оленів вовки. Проте дорослого не виснаженого північного оленя вовку здужати важко. Для оленят небезпечні також пєсці та росомахи, а в деяких місцях — бурі ведмеді. В деяких місцях оленям дуже шкодять гедзі та дрібні кровососи — комарі, мошки тощо (Жизнь животных. Млекопитающие, или звери, 1971, том 6, с. 480).

Ось такий спосіб життя північного оленя. Очевидно, біля Березовського поселення ці олені опинилися під час зимових перекочовок, тоді їх і вполювали досвідчені мисливці цього поселення. Таким чином, можемо казати, згадавши ще й хутрових звірів, що зимове полювання було тут досить розвиненим.

Тур, або первісний бик (*Bos primigenius Bojanus*). Кістки тура знайдено на багатьох трипільських пам'ятках, остеологічні матеріали з яких були визначені мною, з різних районів (Таблиці 1—25). Знаходили їх і до мене (Журавльов, 2004, с. 162—168, Таблиця 1). Це свідчить

Огляд знахідок диких ссавців

про значну чисельність цих звірів в ті часи. А малу кількість їх в остеологічних матеріалах легко пояснити лютістю турів і тому труднощами при полюванні на них з тогочасною мисливською технікою. І якщо все-таки кістки тура присутні на трипільських пам'ятках, то це свідчить про мужність та вправність трипільських мисливців. Розміри і пропорції кісток тура з остеологічних матеріалів, які визначав я, а також біометричну обробку цих даних наведено в Таблицях 129—130.

Оскільки цей вид був предком нашого свійського бика, до того ж не дожив до цього часу, думаю, з ним треба познайомитися якнайближче, тобто з тим, що зараз про нього відомо.

Тур, або первісний бик, був широко поширений у другій половині антропогенного періоду в лісостепах та степах Східної півкулі. Висота в холці тура досягала двох метрів, висота в крижах — 1,8 м, вага — до 800 кг. Череп мав плоский, трохи вдавнений лоб, роги — розкинуті. Був об'єктом полювання. Останній первісний бик (самка) був убитий в 1627 році в Польщі (Большая советская энциклопедия. Третье издание, 1975, том 19, с. 359).

На жаль, тільки в минулому часі можна говорити про бика тура. Останній представник цього роду загинув біля 400 років назад, в 1627 році. У фольклорі, в старовинних книжках, живопису, скульптурі він, проте, дожив до наших днів. І ми можемо не тільки уявити собі його зовнішній вигляд, але й з великою впевненістю казати про його минуле поширення та способи життя. Тур був значно стрункішим і легшим за свої «рідні», хоч не поступався їй своїми розмірами. Високоногий, м'язистий, з прямою спиною та прямо посадженою головою на міцній шийі, з гострими та довгими світлими рогами, тур був незвичайно гарним. Бики були матово-чорними з вузьким білим «ременем» вздовж спини, корови — гніді, рижево-бурі. Мешкав тур майже по всій Європі, в Північній Африці, в Малій Азії та на Кавказі. Проте в Африці він був винищений вже у 2400 р. до н. е., в Месопотамії — в 600 р. до н. е., в Центральній та Західній Європі — до 1400 р. н. е. Найдовше за все тури «протримались» в Польщі та Литві, де останні сторіччя вони існували на правах майже паркових тварин. В останній період свого існування в Європі тури мешкали в сирих, заболочених лісах. Напевне, таке існування,

або, мабуть, животіння, було вимушеним. Раніше тури мешкали в лісостепах та розріджених лісах, які чергувалися з луками, заходили і в справжні степи. Можливо, в ліси вони відпочивували лише взимку, влітку віддавали перевагу луговим пасовищам. Харчувалися тури травою, пагонами та листям дерев та чагарників, жолудями. Гін у турів відбувався у вересні, народження молоді — весною. Мешкали тури поодиноці або невеликими групами, взимку збираючись в більш великі стада. Вони мали дикий та злий норів, не лякалися людини і були дуже агресивними. Ворогів у них не було, оскільки вовки проти турів просто безсилі. Рухливість, легкість, сила робили турів справді дуже небезпечною твариною. Князь Володимир Мономах, який залишив після себе цікаві записи і який був чудовим мисливцем, повідомляє: «тура два меташа меня на розех (рогах) и с конем». Те, що при розкопках палеолітичних та навіть неолітичних стоянок майже не знаходять кісток турів, деякі дослідники пояснюють саме труднощами та небезпекою полювання на цих тварин (Жизнь животных. Млекопитающие, или звери, 1971, том 6, с. 547).

Тур, якщо можна так мовити, зробив неочіну послугу людству. Саме він виявився родоначальником усіх сучасних порід великої рогатої худоби — основного джерела м'яса, молока та шкір для людини. Одомашнення тура відбулося між 8000 та 6000 рр. до н. е. Деякі породи свійського бика, наприклад, камаргська худоба та іспанські бойові бики, зберегли основні ознаки дикого тура. Легко простежуються вони також і у інших порід: у англійської паркової та шотландської худоби, в угорських степових корів, в української сірої степової худоби (Жизнь животных. Млекопитающие, или звери, 1971, том 6, с. 547—548).

Відносно місця одомашнення тура свідчення суперечливі. Напевне, цей процес проходив незалежно і неодноразово у різних місцях: в Середземномор'ї, Центральній Європі, в Південній Азії. Напевне, свійські бики спочатку були культурними тваринами, і лише згодом їх стали використовувати як тяглових тварин. Використання корів для отримання молока відбулося пізніше. Велика рогата худоба відіграє в економіці сучасної людини дуже значну роль і розповсюджена по всьому світу. Не дивно, що, виходячи із спеціальних потреб і кліматичних

умов, людина вивела дуже велику кількість порід. В Європі та Північній Америці культивуються молочні та комбіновані породи, рідше — м'ясні. Серед молочних порід особливо відомі ярославська, холмогорська, червона датська, червона степова, остфризька, ангенльська. Річні надой цих порід складають 3000—4000 літрів при жирності біля 4 %. Ще ширше розводять комбіновані породи, які дають як молочну, так і м'ясну продукцію. До комбінованих порід відносяться костромська, симентальська, червона горбатівська, швіц, шортгорн, червона і ряба німецькі. Чисто м'ясне скотарство в Європі та Північній Америці практикується в менш широких масштабах. Основними м'ясними породами можна вважати герефордську, астраханську, аберліно-ангусську. Переважно м'ясне скотарство розвинуто в Південній Америці, в Аргентині та Уругваї, де культивують місцеві, порівняно малопродуктивні, але невибагливі породи. В Південній та Південно-Східній Азії домінує горбата зебувидна худоба. Зебу значно менш продуктивні, ніж європейські корови річний надій молока від одного зебу не перевищує 180 літрів. Але вони швидші на ходу, а тому часто використовуються як тяглова сила і навіть для верхової їзди. В Індії зебувиді корови — священні тварини, їх не можна вбивати. Це призводить до парадоксального факту: на 500 мільйонів людей там є 160 мільйонів корів, які не дають м'яса і майже не дають молока. Дуже цікавою є худоба ватуссі — одного із східно африканських племен. У биків та корів цієї породи привертають увагу колосальні роги, обхват біля основи яких становить півметра. Ця худоба має чисто культове призначення. Вона складає багатство і славу своєму хазяїну. Майже настільки малопродуктивним є і худоба массаїв, самбуру, карамоджа та інших пастуших племен Африки. Окрім молока, ці племена випростовують також кров, яку беруть при житті тварин, роблячи проколи стрілою в шийній вені. Ця операція не шкодить худобі; від бика отримують 4—5 літрів крові на місяць. Від корови — не більш ніж півлітра (Жизнь животных. Млекопитающие, или звери, 1971, том 6, с. 548).

Біля 40 років тому назад двоє зоологів, брати Лутці та Хайнц Хек, в Берлінському та Мюнхенському зоопарках паралельно почали так зване відновлення дикого тура. Вони виходили

із того положення, що гени тура розсіяні серед його свійських нащадків і для відродження тура їх просто необхідно зібрати разом. Шляхом дуже кропіткої селекційної роботи з камаргською худобою, іспанськими биками, англійською парковою, корсиканською, угорською степовою, шотландською худобою вони отримали тварин, які зовнішністю майже не відрізняються від тура. Бики мають типове чорне забарвлення, характерні роги, світлий ремінь на спині, корови та телята — гніді. Те, що братам Хек вдалося відновити половий диморфізм, якого немає у жодної сучасної породи, свідчить про дуже глибоку перебудову спадкового коду у цих тварин. Але «відновлений» тур є просто формою свійської великої рогатої худоби, і не більше (Жизнь животных. Млекопитающие, или звери, 1971, том 6, с. 548—549).

Мета цих дуже докладних свідчень про тура і свійську велику рогату худобу в тому, щоб відповісти на кілька часто виникаючих питань.

По-перше, за знахідками кісток тура в остеологічних матеріалах неможливо робити висновки про природне середовище, яке оточувало тоді те чи інше поселення або городище. Очевидно, в минулому тури мешкали і в лісах, і в степах по всій території України.

По-друге, напевне, все-таки лютість турів стримувала стародавніх мисливців, і вони не так часто полювали на цього звіра.

По-третє, очевидно, що такий «характер» тура і, мабуть, ще протягом багатьох поколінь також і їх нащадка — свійського бика — пояснює, чому з'явилися так звані «комолі», тобто безрогі, породи великої рогатої худоби, поширені в минулому майже по всій території України та на суміжних територіях. Зрозуміло, що тварини, які не мали рогів, становили не таку загрозу для людини, як рогаті. Комолість є результатом мутації у певної кількості особин цього виду. Вона час від часу з'являється і зараз. В милому же, коли людина її побачила, то вона одразу її «підхопила», ставлячи на перший план свою безпеку, навіть за рахунок продуктивності тварин.

На жаль, не всі остеологічні матеріали з трипільських поселень потрапляють до археозоологів, і навіть ті, які потрапили, не завжди публікуються так, як треба. Свого часу В. І. Цалкін запропонував визначати комолість чи рогатість

Огляд знахідок диких ссавців

порід за відсотком рогових стрижнів від загальної кількості кісток свійського бика, знайдених на тій чи іншій археологічній пам'ятці (Цалкин, 1966, с. 12). Якщо він перевищував 1 %, то порода була рогатою. При менших значеннях, а особливо при 0,5 % і менше, її можна вважати комолою. Для того, щоб мати змогу це розраховувати, треба зробити одну «дрібницю» — подати розподіл кісток за частинами скелету. Але це — «камень преткновения» при публікації археозоологічних матеріалів. Редакції різних відань просто викидають ці таблиці, кажучи, що вони нікому не потрібні. А то навіть називають ці дані «ненауковими» (Археологічні дослідження в Україні 2005—2007 рр., 2007, с. 3). А потім починаються проблеми, про які тут і йде мова. Так, в моїх статтях по поселенням доби бронзи Олександрівськ та Провалля та поселенням Трипільської культури в Черкаській області (Журавльов, Амірханов, Губська, 1985, с. 57—63; Журавлев, 2000б, с. 62—65), ці таблиці були викинуті без погодження зі мною. Як і в статті по Гребенюковому Яру (Журавлев, 2000б, с. 62—65). При цьому в першій статті редакція навіть не виключила із тексту посилання на ці неіснуючі таблиці. В інших виданнях по остеологічним матеріалам із трипільських пам'яток таких даних я теж не знайшов. От і спробуй тут вирішити питання, комола чи рогата худоба була у трипільців. До публікації всіх даних це питання залишається відкритим.

По-четверте, питань, пов'язаних з виведенням порід, найбільш пристосованих до місцевих умов (хотілося написати ще й «потреб», але в ті часи, очевидно, все-таки основними були природні чинники) утримання, можливо, почалося ще в старовину. А от де і коли, знову не вистачає даних. На цей вже раз публікацій таблиць з біометричною обробкою даних. Тих самих, які весь час викидають із праць археозоологів. Отже, і це питання лишається відкритим.

От скільки інформації можуть дати кістки тура та його нащадка, свійського бика, якщо підходити до цього серйозно. А не так, як у нас зараз прийнято.

Порівняння ознак кісток тура з трипільських поселень, остеологічні матеріали з яких були визначені мною, показало, що достовірної різниці між ними з Гребенюковому Яру та з Березовського поселення й Більшівців не вста-

новлено (Таблиця 131). На жаль, порівняти ознаки кісток тура з Березовського поселення та з Більшівців неможливо, оскільки біометричну обробку даних однакових ознак з цих поселень провести не вдалося через маленькі вибірки (Таблиця 132).

Зубр (*Bison bonasus L.*). Кістки зубра знайдено на значно меншій кількості трипільських поселень, ніж кістки тура, в остеологічні матеріали з яких були визначені мною. Цікаво, всі ці поселення були розташовані в лісостеповому Побужжі та Подніпров'ї: Березовське (Таблиця 4), Косеновка (Таблиця 17), Майданецьке-І (Таблиця 18), та Пекарі-2 (Таблиця 24). Знайдено його кістки навіть в поселенні Степової зони Немировське (Таблиця 9). І на поселенні Мохухов Бугор (Таблиці 27—28). А от на трипільських поселеннях з території Західної України досі невідомо жодної знахідки кісток цього звіра (Журавльов, 2004, с. 162—168, Таблиця 1). Невже ця територія не входила до ареалу цього виду в ті часи? Розміри кісток зубра, знайдені мною, наведені в Таблиці 133. На жаль, через невеликі вибірки будь-які порівняння поки що просто неможливі.

Зубр зараз до фауни України входить як тварина, яка розселяється повторно після повного винищення. Спосіб його життя дуже цікавий, розглянемо його більш детально.

В минулому зубри були широко поширені в Європі, проте майже всюди зараз винищені. Свого часу в СРСР була проведена величезна робота по відновленню поголів'я цих тварин. Зараз зубри є в ряді заповідників, де вони утримуються як в умовах повної свободи, так і в загонах. Зубри — лісові тварини, тримаються стадами. Тічка у самок восени, вагітність триває 9 місяців, після чого народжується 1, рідше 2 телят. Живляться травою, гілками, корою кущів і дерев, коренями (Кузнецов, 1975, с. 172).

Зубр — великий бик, масою до 1 тонни і висотою в холці до 2 метрів. Один із двох представників роду, до якого відноситься також американський бізон. Ще у першому тисячолітті нашої ери зубр був широко поширений в широколистяних лісах, лісостепу і степу Європи, включаючи гірські ліси Кавказу. В 20-ті роки ХХ сторіччя були знищені останні представники вільно мешкавших зубрів в Біловезькій Пущі та на Кавказі. На території

України зубри проіснували до XIX сторіччя. Відновлення виду почалося з 56 тварин, які збереглися в різних зоопарках та звіринцях. На даний час утворено ряд розплідників і вільно мешкаючи популяції зубрів, головним чином в Польщі, Білорусі, Росії, Україні. На території України зубри ще з 1902 року утримувалися в Асканії-Нова, в Крим завозилися у 1913 і 1937 роках. Під час другої світової війни зубри були винищені. З 1965 року їх знову розселяють по республіці. Утворені осередки їх вільного утримання в Чернівецькій, Івано-Франківській, Львівській, Волинській, Рівненській, Київській, Чернігівській, Вінницькій областях та в Криму. Загальна чисельність на середину 80-х років XX сторіччя становила більш ніж 250 особин (Природа Украинской ССР. Животный мир, 1985, с. 233—234).

В останній період свого природного існування зубр віддавав перевагу листяним та змішаним лісам з розвиненим підліском та полянами. Історичні, палеонтологічні та археологічні дані, а також особливості екології дають підставу гадати, що в рівній мірі в минулому він мешкав також і на відкритих ландшафтах Лісостепової та Степової зон на території України, а перевагу важкодоступним лісовим угіддям він почав віддавати під тиском людини. В лісах зубри харчуються різноманітною травою, підростом, листями та пагонами дерев і чагарників, взимку — гілками дерев: дуба, берези, осоки, липи, ясеня та інших порід, корою дерев, а також сіном та іншою підгодівлею. Тримаються звичайно невеликими стадами, на чолі яких стоїть досвідчена самка. Частина звірів, особливо старі самці, тримається поодиноці, іноді роблячи походи на кілька десятків кілометрів, але на зиму повертаючись до місць, де їх підгодовують (Природа Украинской ССР. Животный мир, 1985, с. 234).

Сучасні зубри — справжні лісові тварини. Проте вони дотримуються ділянок з галявинами, дрібнолісся, лісових річкових долин із заплавами луками, а в горах віддають перевагу верхньому поясу лісів на межі з субальпійськими луками. В залежності від вегетуючої рослинності влітку та станом снігового покриву взимку зубри роблять сезонні перекочування, про те їх розмах є невеликим. Годуються вони травою, деревно-чагарниковою рослинністю, склад їх їжі дуже широкий — понад 400 видів.

Майже всюди зубри використовують зимове підгодовування, охоче відвідують солончаки. Не дивлячись на могутню фігуру, зубри легко пересуваються галопом, долаючи при потребі перешкоди висотою до 2 метрів, не боячись крутих схилів. Основне значення мають нюх та слух, зір розвинений слабо. Зубри — дуже мовчазні звірі (Жизнь животных. Млекопитающие, или звери, 1971, том 6, с. 550).

Як і інші бики, зубри мешкають невеликими групами, в склад яких входять самки з телятами і молодь у віці до 3 років, або дорослі самці. Старі бики часто ведуть самотній спосіб життя. Взимку зубри збираються стадами до 30—40 голів, але навесні ці стада розпадаються (Жизнь животных. Млекопитающие, или звери, 1971, том 6, с. 550—551).

Побачивши людину або почувши її запах, зубри стрімко ховаються в лісових хащах. Але коли вітер дме від тварин і вони не можуть вловити людський запах, то, побачивши людину, вони намагаються її роздивитися. Як короткозорі тварини, зубри вишиковуються в одну шеренгу із загнутими флангами, напружено роздивляючись людину. Це нагадує підготовку до фронтальної атаки. Проте звірі швидко розвертаються і зникають в лісі. Природних ворогів у зубрів немає, хоч вовки можуть зашкодити молоді (Жизнь животных. Млекопитающие, или звери, 1971, том 6, с. 551).

Отже, за знахідками кісток зубра робити висновки про природну середу, яка оточувала те чи інше поселення або городище, не можна. Очевидно, судячи з наведених вище літературних даних, полювати на зубра було безпечніше, ніж на тура. А перевага в остеологічних матеріалах з нашої території кісток саме турів може свідчити, швидше за все, що і в природі теж переважали саме ці тварини. Цікавим є те, що одомашнювали не зубра, який намагався не зустрічатися з людиною, а тура, який її атакував при найменшій нагоді. Пояснень цьому я поки що ніде в літературі не знайшов.

Сайга (*Saiga tatarica* L.). На Березовському поселенні (Таблиця 4) було знайдено фрагмент рогового стрижня (виміряти не вдалося). І на поселенні культури Пивиха знайдено таранну кістку сайги (Таблиця 25). Її виміри наведені в Таблиці 134. Через малу вибірку будь-які порівняння провести неможливо.

Сайга мешкає в степах і напівпустелях тільки на рівних ділянках з твердим ґрунтом, які покриті різними засухостійкими дерено утворюючими злаками (типчак, ковила) та напівчагарниковими (полин, солянками). Взимку тяжіє до долин річок та піскам, в тому числі і горбистим. Сайга годується різними трав'янистими рослинами (злаками, цибулями, тюльпанами, різнотрав'ям). Взимку, навесні та пізньої осені сайга пасеться з перервами протягом всього світлого часу доби. Влітку під час спеки сайга пасеться на світанку та надвечір. Вона завжди веде стадний спосіб життя. Сайга бігає дуже швидко, як правило, низько нагнувши голову. Вона добре плаває. У неї чудово розвинені зір та нюх, проте поганий слух. Для сайги характерні далекі перекочування в залежності від глибини снігового покриву та посухи (Флинт, Чугунов, Смирин, 1970, с. 225).

Сайга, або сайгак, це — дуже своєрідна тварина, за зовнішнім виглядом схожа на високу вівцю на тонких високих ногах. Найбільш примітним є роздута горбата морда з нависаючим над ротом м'яким рухливим хоботком. На кінці хоботка дуже близько одна від одної розташовані круглі, спрямовані вниз ніздрі. Рога у самців напівпрозорі, воскового кольору, поставлені майже вертикально. Вони злегка ліроподібно вигинаються і на більшій частині поверхні мають кільцеві валики. Довжина тіла 100—145 см, висота — 55—80 см, маса — 20—50 кг. Самки менші, ніж самці (Жизнь животных. Млекопитающие, или звери, 1971, том 6, с. 521—522).

У XVII—XVIII сторіччях сайгак мешкав по всіх степах і напівпустелях від передгір'я Карпат на заході до Монголії та Західного Китаю на сході. На північ він в ті часи доходив до Києва та Барабинського степу в Сибіру. Але цей ареал був лише залишком ще більшого, який існував раніше. В часи мамонтів, волохатих носорогів та гіппаріонів сайгак мешкав по всій Європі до Англії на північному заході і до ріки Печори на північному сході. В Азії мешкав по долинах таких сибірських рік, як Иртыш, Єнісей, Лена, доходячи до Новосибірських островів в Льодовитому океані. Залишки сайги були знайдені на Алясці. Проте в другій половині XIX сторіччя людина швидко заселяла степи Європейської частини Росії, і сайгак майже зник в Європі. Дуже скоротилася його чисельність і в Азії. В

підсумку, на час видання в СРСР в 1919 році закону про повну заборону полювання на цю тварину, сайгак зберігся тільки в самих глухих куточках нижньої течії ріки Волги та в деяких місцевостях Азії. Всього їх залишилося не більше кілька сотень особин на всій Земній кулі. Проте це «живе викопне» виявилось дуже життєздатним. В 40-х роках XX сторіччя сайгаки раптово з'явилися там, де про них не пам'ятали навіть літні люди. Перші ж підрахунки показали, що в Казахстані їх виявилось біля 700 тисяч, а в Європейській частині ареалу — понад 50 тисяч голів. І це було тільки початком «вибуху» їх чисельності. В 1960 році їх було вже більше двох мільйонів особин. А ареал зайняв площу понад 2,5 мільйона квадратних кілометрів. Це привернуло до сайгака увагу зоологів. Почалися інтенсивні дослідження цього виду. Виявилось, що спосіб життя цієї тварини справді є дуже цікавим. Сайгак мешкає в сухих степах та напівпустелях з щільним каменистим або глинистим ґрунтом, і тільки на рівнинах. Він уникає не тільки гір, але навіть горбів та місцевості з ярами та долинами. Немає його і в пісках. Тільки під час зимових сніжних буранів в суворі зими він зрідка заходить в бугристі піски, які поросли чагарниками, де знаходить захист від льодяних вітрів. Прив'язаність сайгаків до рівнин зі щільним ґрунтом пояснюється його дуже глибоким і стародавнім пристосуванням до бігу інохіддю. Цей тип бігу дозволяє сайгаку на рівнині розвивати швидкість до 80 км/год. Але робить його безпорадним в пересіченій місцевості. На бігу сайгак не здатен перестрибнути навіть вузьку пришлахову канаву. Харчуються сайгаки всіма степовими травами, в тому числі і отруйними для свійських тварин. Тому вони не є харчовими конкурентами худобі при розвитку тваринництва. В червні-серпні, коли трави висихають і втрачають вологу, сайгаки зміщуються ближче до джерел води — річок, озер, де влаштовують водопої (Жизнь животных. Млекопитающие, или звери, 1971, том 6, с. 522).

Не дивлячись на те, що сайгаки відшукують в степу найсоковитіші рослини, ретельно відкушуючи кожен пагінець, вони дуже неохоче заходять на поля з сільськогосподарськими рослинами. Рихлий ґрунт заважає швидкому бігу, а високі густі рослини захльостують очі тваринам, що завжди біжать з низько опуше-

ною головою (Жизнь животных. Млекопитающие, или звери, 1971, том 6, с. 522—523).

Хоч сайгаки завжди тримаються стадами у сотні голів, вони ніколи не витравлюють пасовища. Постійно знаходячись в русі, тварина закусує лише одну із сотень рослин, повз які вона проходить. Зимую сайгаки проводять там, де сніговий покрив не перевищує 15—20 см. Звідси вони в березні або на початку квітня вирушають на північ, наче птахи. В цей час вагітні самки вишукують найглухіші куточки подалі від води, де немає вовків, і на початку травня у них народжуються молоді. Вперше самка приносить одне дитинча у віці одного року. Потім народжуються по двоє. Вся популяція після появи молодняку зростає в чисельності на 115 %. Така висока плодючість та раннє настання статевої зрілості забезпечує сайгакам надзвичайно швидке відновлення чисельності виду. Пізньої осені сайгаки починають перехід на південь. Там у них настає шлюбний сезон. Кожний дорослий самець намагається заволодіти якомога більшим числом самок. В лютих бійках самці збирають біля себе гарем, який складається від 4 до 20 самок. Полігамія самців теж є важливою особливістю виду, яка, поряд з високою плодючістю та раннім настанням статевої зрілості самок, забезпечує цьому виду швидке нарощування чисельності. В степах, де мешкають сайгаки, кожні 10—12 років повторюються дуже суворі зими, коли снігові заметілі супроводжуються дужими морозами, випадає багато снігу, а земля покривається корою з льоду. В такі зими гине багато тварин, в першу чергу ослаблені шлюбними бійками дорослі самці. Проте завдяки полігамії це не призводить до тривалої депресії чисельності, і поголів'я сайгаків швидко відновлюється.

Велике значення має також здатність сайгаків швидко долати великі відстані у сотні й тисячі кілометрів. Під час снігових заметілей значна частина популяції покидає район стихійного лиха, пересуваючись з великою швидкістю протягом багатьох днів (Жизнь животных. Млекопитающие, или звери, 1971, том 6, с. 523).

Знахідки кісток сайги свідчать про наявність в ті часи біля Березовського поселення та Присі значних степових ділянок, де могли спокійно існувати ці тварини. Особливо цікавою є знахідка кісток кулана та сайги на Березовському поселенні, оскільки там є знахідка кісток рисі. Оскільки остання не виносить степу, то таке співіснування цих тварин в одному районі для мене, чесно кажучи, виявилось несподіванкою. Можна лише припустити, що глухі ліси, де мешкала рись, стикалися зі степами, де мешкали кулан та сайга, без будь-яких переходів, властивих лісостепу.

Зараз відомо, що жир сайги і особливо її молоді роги мають цілющі властивості (Федорович, 1948, с. 111). Цікаво, чи знали про це в ті часи?

Отже, на цьому можна закінчити детальній огляд способу життя тих диких ссавців, кістки яких були знайдені в остеологічних матеріалах з трипільських поселень на території України. Таким чином, зважаючи на всі приведені вище дані, біля багатьох з цих поселень в ті часи були досить різноманітні ландшафти. Степи, де мешкали байбаки та сайгаки, перемежались зі світлими лісами з галявинами, де мешкали білки, олені та козулі, і навіть з лісами, де були якісь болота і тайгові елементи, місця мешкання росوماхи, рисі та лося. Можливо, що все-таки переважали лісові ландшафти, оскільки в мисливській здобичі домінували саме лісові тварини: олень та козуля.

4. МИСЛИВСТВО У ТРИПІЛЬСЬКИХ ПЛЕМЕН НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

В літературі написано: «Щодо випадків, коли мисливської фауни було більше, ніж свійської, то це може бути пов'язане із зменшенням домашнього стада внаслідок історичних, екологічних обставин чи епідемій, коли поповнення м'ясного раціону мало відбуватися за рахунок полювання» (Давня історія України, 1997, том 1, с. 310). Не думаю, щоб тут були винні епідемії. Osteологічні матеріали датуються всім часом існування того чи іншого трипільського поселення, а не окремими роками. Отже, слід припустити, що, в такому разі, епідемія тривала на ньому постійно. Наскільки це реально? І при таких умовах хіба можливо було взагалі займатися тваринництвом? Цікаві зауваження про історичні та екологічні обставини, які згадуються там же, не отримали більш детального розгляду. Тобто невідомо, які саме чинники і на якій конкретній території впливали на тваринництво. До того ж немає детального порівняльного аналізу господарства в цілому по окремим поселенням. Отже, це питання потребує більш детальних досліджень археологів разом із представниками природничих наук.

Спробуємо хоч трохи проаналізувати роль мисливства на окремих трипільських поселеннях.

Значення мисливства для раннього Трипільля в Середньому Подністрів'ї було досить істотним. Так, дикі тварини на поселенні Бернашівка складала 59 % від загального числа особин ссавців (Збеневич, 1980, с. 143, Табл.

5), на поселенні Лука-Врублевецька — 52 % (Биби́кова, 1953, с. 411). Зазначу, що коня з поселення Бернашівка я, на відміну від В. Г. Збеневича, відніс все-таки до свійських тварин. Отже, якщо виходити тільки з цих даних (Таблиця 135), в ранньому Трипільлі в Середньому Подністрів'ї було більш розвинене присвоююче господарство, ніж відтворююче.

В середньому Трипільлі в шарах етапу В2 поселення Коновка дикі тварини складала 13 % (Журавлев, 1990, с. 138; Журавлев, 2000а, с. 45—46), в Більшівцях — 42 %. Таким чином, можна зробити висновок, що тут було більш розвинене відтворююче господарство, ніж присвоююче (Таблиця 135). На жаль, мені невідомі роботи, в яких давався б порівняльний аналіз господарства всіх цих поселень, тому якомось коментувати отримані мною дані я не наважуюсь.

На поселенні в урочищі Хрещате, як і в Коновці, дикі тварини складала 13 % від загального числа особин ссавців (Журавлев, 1990, с. 138; Журавлев, 2000а, с. 45—46). Отже, і тут тваринництво забезпечувало населення всім необхідним, і в полюванні не було потреби (Таблиця 135).

В пізньому Трипільлі на Лисій Горі дикі тварини складала 41 %, а в Щовбі — 56 % від загального числа особин ссавців (Журавлев, 1990, с. 138; Журавлев, 2000а, с. 45—46). Це не дуже відрізняється від аналогічних показників з поселень раннього Трипільля, а також посе-

лень середнього Трипільля Василівка та Більшівці в Подністров'ї (Таблиця 135). Отже, і тут присвоююче господарство відіграло значну роль.

На відміну від Середнього Подністров'я, в Побужжі для поселень етапу А на поселенні Сабатинівка-2 (Підоплічко, 1956, с. 77—78) дикі тварини склали 19 % від загального числа особин ссавців, на поселенні Могильна-3 — 25 % та на поселенні Гребенюков Яр — 22 % (Журавлев, 1990, с. 138). Отже, виходячи з цих даних, в ранньому Трипільлі в Побужжі відтворююче господарство було розвинене набагато краще, ніж в Середньому Подністров'ї (Таблиця 135).

В середньому Трипільлі на заході Побужжя (чи все-таки в Подністров'ї?) на поселенні Василівка, що датується етапом В1, дикі тварини склали 51 % від загального числа особин ссавців (Таблиця 135). На Березовському поселенні цього ж етапу дикі тварини склали 48 % (Таблиця 135). На етапі С1 на поселенні Майданецьке-І їх було 15 % (Журавлев, 1990, с. 138). І на поселенні Коломийщина-2 в Середньому Подніпров'ї їх було 17 % (Підоплічко, 1956, с. 72—73). Отже, тут розвиток відтворюючого господарства прийшовся на раннє і пізнє Трипільля, а присвоюючого — на середнє Трипільля, що відрізняється від аналогічних даних по Середньому Подністров'ю (Таблиця 135). Чому так трапилось, я поки що через відсутність даних по порівнянню господарства в цілому цих поселень, пояснити не можу.

Цікаво те, що різниця за часткою диких тварин між поселеннями Середнього Подністров'я і Побужжя майже не істотна. Як і в тваринництві, відбувається, можна сказати, «уніфікація» мисливства. І тільки в Середньому Подніпров'ї стабільно переважає відтворююче господарство.

На етапі В2 є поселення в Степовій зоні Немировське (Таблиця 135). На ньому частки свійських та диких ссавців були рівними. Але невелика вибірка не дає можливості робити остаточні висновки.

На етапі С1 і в Побужжі, і в Середньому Подніпров'ї домінують свійські тварини. Диких тварин на Майданецькому-1 було 15 % (Журавлев, 1990, с. 138), на Коломийщині-1 — 13 % (Підоплічко, 1956, с. 71—72). І далі на поселенні Косеновка дикі ссавці склали 13 %,

Тальянки — 0 %, Свердловікове — 7 %, Чичеркозівка — 7 %, Зелена Діброва — 0 % та Пекарі-2 — 9 % (Таблиця 135). Отже, в Побужжі знову переважає відтворююче господарство, а в Середньому Подніпров'ї воно і так ніколи не здавало свої позиції (Таблиця 135). Про який занепад тваринництва за таких даних може йти мова? Але на поселенні Ігнатенкові Гора в Середньому Подніпров'ї диких тварин було аж 88 %. Проте склад фауни і характер самого поселення вказує на те, що тут ми, швидше за все, маємо справу зі спеціалізованим мисливським поселенням (Таблиця 135), про що вже говорилося вище. Так що у трипільців були і такі.

На етапі С2 в Побужжі на поселенні Сандраки (Короткевич, 1956, с. 131, Таблиця 1) було 47 % диких тварин. Отже, в цьому районі для заключного етапу існування Трипільської культури знову зростає роль присвоюючого господарства. Що там трапилось — я поки що сказати не можу. Ось тут, можливо, і проглядаються ознаки занепаду тваринництва, про який писав В. О. Круц (Круц, 1998, с. 137—138). Але тільки ознаки, адже свійські тварини все ж таки складають більшість. Чи збіднілі землі вже не дозволяли займатися землеробством в необхідних масштабах, чи відбулося ще щось, можна лише гадати.

В Північному Причорномор'ї мисливство практичного значення у трипільського населення не мало. В Маяках дикі тварини склали всього 15,2 % від загального числа особин ссавців, а на Усатово — і того менше, 8,9 % (Збеневич, 1974, с. 115. Табл. 3). Отже, відсутність лісових масивів не давала можливість розвивати мисливство в цьому районі (Таблиця 135).

На поселенні культури Пивиха Прися домінували свійські тварини (Таблиця 135). Отже, тут мова може йти про вже сталі відтворююче господарство.

Цікаві дані отримані по поселенню Моллюхов Бугор (Таблиця 135). Тут в часи неоліту переважають свійські тварини, але в енеоліті перевагу отримали дикі ссавці. Як це розцінювати, я поки що просто не знаю.

Розглянемо тепер склад мисливської здобичі трипільського населення (Таблиця 135).

На поселенні Бернашівка в Середньому Подністров'ї було знайдено кістки від 15 видів (всього 473 особини) диких ссавців (Збеневич,

Мисливство у трипільських племен

1980, с. 112, Табл. 4). Основну частку здобичі складав олень звичайний (47 %), за ним йшли кабан (29 %) і козуля звичайна (13 %), а також тур (1,3 %) і лось (0,8 %). Всі ці копитні тварини здобувалися насамперед заради м'яса. Хоча, звичайно, використовувалися і шкіра, і жили, і кістки, і роги (особливо у оленів, козуль, лосів). Серед тих тварин, яких можна вважати хутряними, перше місце займав бобер річковий (3 %), за ним йшов борсук (2 %), далі — ведмідь бурий (1,7 %), вовк сірий і куниця лісова (по 0,6 %), і, нарешті, заєць русак, байбак, лисиця звичайна, видра та кіт лісовий (по 0,2 %). Отже, перевага м'ясних над хутряними звірами, на перший погляд, беззаперечна (Таблиця 135). Але треба враховувати ту обставину, що хутро з чисто хутрянних звірів намагаються зняти одразу після здобуття звіра, інакше може зіпсуватися хутро. І, якщо м'ясо цієї тварини в їжу не вживається, то тушку (звичайно, разом із кістками) просто викидають. Ось чому серед мисливської здобичі переважають кістки бобра, борсука, зайця, і майже немає кісток куниці, тхорів, горностаїв та інших подібних звірят. І ось чому за остеологічними матеріалами неможливо скласти уявлення про співвідношення між м'ясними та хутряними звірами.

На поселенні Лука-Врублевецька (Бибикова, 1953, с. 412—413, Табл. 1) в Середньому Подністров'ї знайдено кістки від 17 видів диких ссавців (всього 203 особини). Тут також переважав олень звичайний, але його було значно менше, ніж на Бернашівці — 28 %. За ним йшли кабан (16 %), козуля звичайна (15 %) і лось (4 %). А серед хутрових звірів «лідером» була лисиця звичайна (7 %), за нею йшли заєць русак, білка звичайна, ведмідь бурий і куниця, до виду не визначені (по 4 %), далі — бобер річковий і борсук (по 3 %), вовк сірий і кіт лісовий (по 2 %), останні місця займали россомаха, тхір (до виду не визначений), видра і рись (по 1 %).

Отже, на Луці-Врублевецькій, як і на Бернашівці, основною мисливською здобиччю був олень звичайний. Але їх частки на них — зовсім різні (Таблиця 135). І вибірки на них (473 особини на Бернашівці, 203 особини на Луці-Врублевецькій), і кількість видів диких ссавців (відповідно 15 і 17) дають підстави стверджувати, що ця різниця не випадкова. До того ж, на Бернашівці відсоток кабана, що займав друге

місце, перевищував відсоток козулі, яка йшла на третьому місці, більш ніж вдвічі, а на Луці-Врублевецькій кабана було лише трохи більше, ніж козулі. Вищим на Луці-Врублевецькій в порівнянні з Бернашівкою був і відсоток лося. До того ж, на Луці-Врублевецькій значно краще представлений хутрянний напрям мисливства. Можливо, мисливські угіддя тут були набагато ближчими до поселення, і тому шкурки з хутрянних звірів знімалися безпосередньо на поселенні.

Таким чином, вірогідно, тут були два типи мисливства, як і у тваринництві. Причиною були різні ландшафти біля цих поселень. На жаль, я ні на тому, ні на тому поселенні не був, так що про ці ландшафти не маю жодного уявлення. Але, якщо судити за складом фауни ссавців на цих поселеннях, представлених в остеологічних матеріалах, можна зробити висновок, що біля Бернашівки в той час існував лісостеповий ландшафт, а біля Луки-Врублевецької — лісовий. Навіть з тайговими елементами типу буреломів, дуже глухих куточків, тощо. Це і визначало можливість полювання їх мисливців. Хочеться ще підкреслити дуже добру підготовку і неабияку мужність цих мисливців, які полювали не тільки на кабанів, але і на турів.

На поселеннях цього етапу в Побужжі картина полювання виглядає так (Таблиця 135).

В Сабатинівці-2 (Підоплічко, 1956, с. 77—78) знайдено кістки від 4 видів диких ссавців (7 особин). Серед копитних перше місце належало оленю звичайному (43 %), тура було значно менше (14 %). Серед хутрових звірів, якщо їх можна віднести до «хутрових», лідирував ведмідь бурий (29 %), за ним йшов вовк сірий (14 %). Тут вже безсумнівно основну роль у відмінностях від Подністров'я відігравали різні ландшафти. В усякому разі, такий високий відсоток оленів, а також ведмедів, однозначно свідчить про значні лісові масиви біля цього поселення в ті часи. Привертає увагу дуже великий відсоток турів. Чим це викликано, я не знаю. Можливо, цих тварин тут в той час було більше, ніж в інших районах, де існували трипільські поселення. Можливий ще й інший варіант. Цих тварин виловлювали в молодому віці, використовували для покращення породи свійського бика, а потім забивали на м'ясо. В усякому разі, в мужності мисливцям з Сабатинівки-2 не відмовиш.

На поселенні Могильна-3 знайдено кістки тільки від одного виду — кабана (Таблиця 1). Правда, дуже мала вибірка не дозволяє робити по цьому поселенню навіть попередні висновки.

На поселенні Гребенюков Яр (Таблиця 2) знайдено кістки від 9 видів диких ссавців (47 особин). Серед копитних в мисливській здобичі переважав кабан (36 %), за ним йшли олень звичайний (17 %), козуля звичайна (15 %), тур (13 %) і лось (9 %). Серед хутрових звірів було більше всього бобра річкового (4 %), за ним йшли вовк сірий, ведмідь бурий і борсук (по 2 %). Отже, і тут полювання мало зовсім інший характер, ніж в інших місцях розповсюдження ранньотрипільських племен. Перш за все це було пов'язано, на мою думку, з великою площею покритих лісом, чагарником та комишем заплави, до того, мабуть, ще і заболочених, що спостерігається і зараз. А це — улюблені місця саме для кабанів, а також і лосів. Привертає увагу і високий відсоток тура, майже такий, як і на Сабатинівці-2. Це свідчить про велику відвагу та майстерність трипільських мисливців, оскільки далеко не кожний ризикне вийти проти такого небезпечного звіра. І про те, що цього звіра тут, очевидно, було більше, ніж в Подністров'ї.

На етапі В1 на поселенні Василівка (Таблиця 3) на заході Побужжя (чи в Подністров'ї?) було знайдено кістки від 7 видів диких ссавців (18 особин). Серед диких копитних переважав олень звичайний (44 %), за ним йшли кабан (16 %), козуля звичайна (11 %) і тур (6 %). Серед хутрових звірів перше місце займав бобр річковий (11 %), за ним йшли заць русак та борсук (по 6 %). Отже, і тут були свої особливості в мисливстві (Таблиця 135). Можна зробити припущення, що вони виникли через значні лісові масиви та прирічні ліси з багатьма галявинами та заростаючими вирубокками і чагарниками. Це якраз сприятливі умови саме для звичайного оленя і річкового бобра. А от чисельність тура, можливо, трохи знизилася. А може, все-таки це не був район, оптимальний для його мешкання. Він краще почувався в більш східній зоні. Не думаю, щоб трипільські мисливці в цей час втратили навички полювання на цього звіра.

На Березовському поселенні етапу В1 (Таблиця 4), розташованому в Побужжі східніше Василівки, було знайдено кістки від 12

видів ссавців (всього 163 особин). Тут перше місце серед диких копитних займав олень звичайний (35 %), за ним йшли кабан (25 %), тур (12 %), козуля звичайна (11 %), лось (5 %) олень північний (2 %), кулан, зубр та сайга (по 1 %). Серед хутрових звірів переважав бобр річковий (12 %), за ним йшли ведмідь бурий (5 %), борсук (3 %), вовк сірий (2 %), заць русак, куниця лісова та якась мустеліда (по 1 %). Зазначу, що тут наведено повні дані по цьому поселенню (Таблиця 135) в порівнянні з публікацією попередніх результатів (Журавльов, 1997, с. 49—52).

Таким чином, склад мисливської фауни вказує на наявність значних лісових масивів і в той же час степових ділянок біля Березовського поселення в ті часи.

Березовське поселення є також поки що єдиним з трипільських поселень, де знайдено кістки північного оленя. Цих тварин, як вже зазначалося, в наших широтах можна було здобути лише під час їхніх зимових перекочовок сюди.

Отже, і на етапі В1 є різниця в складі мисливської здобичі між різними трипільськими поселеннями. Таким чином, швидше за все, біля них були різні ландшафти. Цікаво і те, що зовсім немає аналогів з трипільськими поселеннями етапу А з цих же районів.

На поселенні етапів В1—В2 Веселий Кут (Таблиця 12) в Побужжі знайдені кістки теж переважно від копитних звірів. Тут було знайдено кістки від 4 видів (8 особин) диких ссавців. Домінували копитні тварини. Із 8 особин 37,5 % належало оленю звичайному, по 25 % — кабану і козулі звичайній і тільки 12,5 % дісталися зайцю русаку (Таблиця 135). Отже, і тут в ті часи були значні лісові масиви. Що стосується відсотків диких тварин, то аналогів тим, які були на Веселому Куті, поки що немає.

На поселенні Більшівці в шарах етапу В1—В2 (Таблиця 11) в Середньому Подністров'ї було знайдено кістки від 11 видів диких ссавців (всього 64 особини). Серед диких копитних переважав олень звичайний (28 %), йому ненабагато поступався кабан (24 %), далі йшли козуля звичайна (8 %), тур (6 %) і лось (1,5 %). Серед хутрових звірів домінував бобр річковий (25 %), на порядок менше було зайця русака, вовка сірого, лисиці звичайної, ведмеда бурого та борсука (по 1,5 %). Як бачимо, в цьому

Мисливство у трипільських племен

районі відбулися зміни акцентів в полюванні в порівнянні з етапом А, пов'язані, в першу чергу, із зростанням відсотку кабана (Таблиця 135). Цікаво і те, що кістки дуже розповсюдженого хутрового виду — лисиці звичайної — поки що знайдено лише на трипільських поселеннях Середнього Подністров'я. В Побужжі на поселеннях етапу А і В1 їх немає. Як це пояснити, я не маю жодного уявлення. Хіба що всіх тварин здобували так далеко від поселень, що їх тушки сюди просто не доносили.

Трипільські поселення етапу В2 в Середньому Подністров'ї та в Середньому Подніпров'ї виявилися схожими за складом мисливської здобичі (Таблиця 135).

На поселенні Коновка (Таблиця 5) в шарах етапу В2 в Середньому Подністров'ї було знайдено кістки від 6 видів диких ссавців (всього 11 особин). Перше місце серед копитних займав кабан (46 %), за ним йшли олень звичайний (18 %), козуля звичайна, лось і тур (по 9 %). Із хутрових звірів був лише заєць русак (9 %).

В Середньому Подніпров'ї на поселенні Коломийщина-2 (Підолічко, 1956, с. 72—73) знайдено кістки від 3 видів диких ссавців (всього 4 особини), і тільки від копитних. 50 % припадало на кабана і по 25 % — на оленя звичайного та лося.

Отже, і в Середньому Подністров'ї, і в Середньому Подніпров'ї переважав кабан, далі йшли олень звичайний та інші копитні. Правда, в Середньому Подніпров'ї дуже високою є частка лося. Але зараз важко сказати, чи це викликано маленькою вибіркою з Коломийщини-2, чи тут справді був більш «тайговий» та болотний ландшафт, який полюбляють лосі. До речі, і по складу свійських тварин ці поселення були теж схожі. Що це, «уніфікація» господарства, в усякому разі тваринництва та мисливства, трипільців на цьому етапі, чи «жарт» малих вибірок?

На етапі В2 на поселенні Степової зони Немовське було знайдено 5 видів диких ссавців (Таблиця 135). І тільки копитних. Рівні частки склали кабан, олень звичайний, козуля звичайна, лось і тур (по 20 %). Правда, вибірка невелика, отже, коментарів не буде. Але цікавим є наявність лише лісових видів.

На рубежі середнього і пізнього Трипільля в Середньому Подністров'ї знову відбулися зміни в складі мисливської здобичі (Таблиця 135).

На поселенні етапу В2—С1 Велика Слободка, урочище Хрещате (Журавлев, 2000а, с. 45—46) знайдено кістки від 5 видів диких ссавців (всього 11 особин). Серед копитних перше місце займала козуля звичайна (37 %), за нею йшли кабан (27 %), олень звичайний (18 %) і лось (9 %). З хутрових звірів тут був лише заєць русак (9 %). Можливо, зростанню чисельності козулі сприяло збільшення площ заростаючих вирубок та згарищ, які залишили люди. А от на поселенні цього ж часу Ломачинці знайдено кістки всього від 2 видів (2 особини). По 50 % прийшлося на зайця русака та вовка сірого. Такого складу мисливської здобичі серед трипільських поселень поки що більше не було ніде. Я навіть не знаю, як це прокоментувати. Хіба що припустити, що зайця вполювали випадково з допомогою якихось сильців або ловчої ями, а вовка забили тоді, коли він намагався зашкодити свійським тваринам. В усякому разі, про цілеспрямоване полювання на цьому поселенні, я думаю, казати не доводиться, на відміну від Хрещатого. Правда, це може бути і «жарт» невеликої вибірки.

Цікавою є відсутність кісток кабана на деяких трипільських поселеннях. Немає кабана на лісостепових поселеннях етапів В2—С1 Ломачинці, етапу С1 Зелена Діброва (але на цих двох поселеннях взагалі не знайдено жодної кістки від диких ссавців) і Тальянки, а також на степовому поселенні етапу С2 Маяки. І це теж дуже і дуже дивно. Пояснень я поки що не знаходжу. Зазначу, що мисливці із Маяків були не з робкого десятка, полюючи на турів і левів. І кабани, напевне, мешкали біля цих поселень, враховуючи знайдену там фауну. Тоді чому на них не полювали?

В пізньому Трипільлі в Середньому Подністров'ї на етапі С1—С2 основним мисливським звіром знову став олень звичайний (Таблиця 135).

На поселенні Лиса Гора (Журавлев, 2000а, с. 45—46) знайдено кістки від 9 видів диких ссавців (всього 85 особин). Серед копитних домінував олень звичайний (34 %), йому ненабагато поступався кабан (32 %), за ними йшли козуля звичайна (22 %) і лось (1 %). Серед хутрових звірів перше місце займали бобр річковий та борсук (по 4 %), за ними йшли заєць русак, лисиця звичайна та ведмідь бурий (по 1 %).

На поселенні Щовб (Журавлев, 2000а, с. 45—46) знайдено кістки від 11 видів диких ссавців (всього 71 особина). Тут перше місце займав олень звичайний (34 %), за ним йшли кабан і козуля звичайна (по 20 %) і лось (3 %). Серед хутрових звірів переважав бобер річковий (8 %), за ним йшли заєць русак (4 %), лисиця звичайна, куниця (до виду не визначена) і борсук (по 3 %), останні місця займали ведмідь бурий і кіт лісовий (по 1 %).

Отже, два поселення, що розташовувалися практично поруч, і тут же — два типи мисливства (Таблиця 135). Очевидно тому, що Щовб був більш раннім поселенням, ніж Лиса Гора.

В Побужжі на поселеннях етапу С1 спостерігається така картина (Таблиця 135).

На Майданецькому-1 знайдено кістки від 6 видів диких ссавців (всього 17 особин). Серед копитних переважав кабан (35 %), за ним йшли олень звичайний (29 %), тур і зубр (по 12 %) та козуля звичайна (6 %). З хутрових звірів був лише заєць русак (6 %). Отже, знову новий тип мисливства, що характеризується значною часткою дуже великих копитних — тура і зубра. Таке на трипільських поселеннях зустрічається не часто. Аналог — лише Косеновка. Що ж, залишається тільки віддати належне мужності, відвазі та майстерності мисливців цих поселень, що відважувалися полювати на таких небезпечних гігантів, особливо на тура.

На Косеновці із 5 видів диких ссавців (12 особин) домінував кабан (42 %), за ним йшли олень звичайний (25 %), зубр (17 %), тур і заєць русак (по 8 %). Отже, і такому складу мисливської здобичі аналогів поки що немає. Зазначимо, що видовий набір диких ссавців вказує на значні лісові площі біля цього поселення. Адже чисто степових видів ні тут, ні на решті поселень лісостепових районів, які були розглянуті вище (за виключенням Березовського), поки що не знайдено.

На поселенні Тальянки знайдено кістки лише від однієї особини дикого ссавця. Вони належали оленю звичайному. Зважаючи на досить значну вибірку з цього поселення, таке явище навряд чи було випадкове. Вище вже згадувалося про не досить звичне ведення тваринництва. Тепер ще і майже повна відсутність мисливства. Отже, про випадковість зараз навряд чи можна говорити. На мою думку, що я

висловлював вже вище, такі не досить звичні явища можуть бути поясненні тим, що це поселення мало досить значні розміри і тісну забудову. Через це і значний розвиток свинарства на харчових відходах, і практична відсутність полювання на диких тварин. Ну і, звичайно, якщо вже при цих обставинах вполювали саме звичайного оленя, то можна зробити висновок про наявність біля цього поселення в ті часи лісів.

На поселенні Свердлікове було з диких ссавців знайдено кістки тільки від двох особин кабана. Отже, і тут мисливство особливого розвитку не мало. Очевидно, все необхідне давало тваринництво і особливої необхідності в полюванні не було. Але цікаво, що здобуто саме кабана, звіра, якого не так вже й легко вполювати. Це свідчить про підготовленість мисливців з цього поселення для такого полювання. А от де вони пройшли таку підготовку, на своєму поселенні чи на якомусь іншому, я сказати поки що не берусь.

На поселенні Чичеркозівка знайдено кістки лише від однієї особини дикої тварини — від кабана. Отже, знову може лише повторити те, що сказав стосовно Свердлікове. Розвинене тваринництво постачало все необхідне для населення, і в полюванні необхідності просто не було.

Таким чином, основними промисловими видами в Побужжі були олень звичайний та кабан.

На поселеннях етапу С1 в Середньому Подніпров'ї спостерігається така картина (Таблиця 135). В Коломийщині-1 (Підоплічко, 1956, с. 71—72) було знайдено кістки від 5 видів диких ссавців (всього 16 особин). Серед копитних домінували олень звичайний та лось (по 25 %), в чотири рази менше було кабана (6,25 %). Серед хутрових звірів перше місце займав бобер річковий (25 %), друге — заєць русак (18,75 %). В порівнянні з даними по Коломийщині-2 попереднього етапу, можна зазначити зменшення частки кабана і появу хутрових звірів. Про причини цього явища я поки що нічого певного сказати не можу. Можливо, це «жарти» малих вибірок. В усякому разі, склад мисливської здобичі свідчить про значні лісові масиви біля цього поселення, можливо, навіть, тайгового чи болотного характеру, враховуючи значний відсоток лося.

Мисливство у трипільських племен

На поселенні Зелена Діброва жодної кістки від диких тварин знайдено не було (Таблиця 135). Але і вибірка з нього явно бажає кращого. Отже, з висновками треба зачекати.

На поселенні Пекарів-2 знайдено кістки від 6 видів (9 особин) диких ссавців, і, до того ж, тільки копитних. Домінував олень звичайний (34 %), за ним йшов кабан (22 %), а потім — козуля звичайна, тур і зубр (по 11 %). Отже, і біля цього поселення, очевидно, були в той час ліси. Але тут цікаве інше, а саме, знахідки кісток від особин тура і зубра в рівних пропорціях (Таблиця 135). На них трипільці полювали не так вже і часто. Очевидно, через дуже «лютий» характер у тура і не чисельність зубра. Ось чому віддамо належне мисливцям з Пекарів-2, які не побоялися вийти на поєдинки з турами. Саме на поєдинки, інших слів тут і не треба.

Дуже цікавим в Середньому Подніпров'ї є поселення Ігнатенкова Гора — можливо, єдине відоме зараз спеціалізоване поселення саме мисливців (Таблиця 135). На ній знайдено кістки від 11 видів диких ссавців (всього 51 особина). Серед диких копитних домінував олень звичайний (19 %), йому лише трохи поступався кабан (18 %), за ним йшли лось і тур (по 2 %). Серед хутрових звірів перше місце займав бобр річковий (10 %), далі були лисиця звичайна (6 %), до речі, в цьому районі цей вид у Трипільлі з'являється чи не вперше, заць біляк і борсук (по 4 %), на останньому місці знаходилися ведмідь бурий та тхір лісовий (по 2 %).

Отже, склад фауни диких ссавців вказує на значні лісові масиви біля Ігнатенкової Гори в ті часи. Те, що до складу мисливської здобичі ввійшов тур, може бути ще одним доказом того, що на цьому поселенні перебували справжні мисливці, які не побоялися вступити в поєдинок з цим звіром.

Таким чином, чим далі на південь в Середньому Подніпров'ї, тим скорочується частка лося при зростанні частки оленя звичайного, кабана і козулі звичайної. «Тайговий» і, можливо, болотний характер лісів в районі сучасного Києва змінювався на більш світлі ліси в районі сучасного Канева.

Для лісостепової зони в Побужжі маємо дані лише для одного поселення етапу С2 — це Сандраки (Короткевич, 1956, с. 131, Таблиця 4). Тут знайдено кістки від 12 видів диких ссавців (всього 55 особин). Серед копитних здобували

насамперед оленя звичайного (20 %), далі — кабана (9 %), козулю звичайну та тура (по 7 %), а також лося (4 %). Серед хутрових звірів лідирував бобр річковий (20 %), за ним йшли кіт, до виду не визначений (11 %), корсак (7 %), лисиця звичайна (5 %), заць русак і борсук (по 4 %), і кіт лісовий (1 %). На відміну від попереднього етапу значно зменшилася частка кабана і з'явився лось. Можна було б припустити, що тут поширився «тайговий» елемент, привабливий для лося, і зменшилося ландшафтів, придатних для кабана. Але в тваринництві переважає свійська свиня. Що ж трапилося? Чи свинарство давало стільки продукції, що полювання на кабана вже не було необхідністю?

Як уже зазначалося, на етапі С2 з'являються трипільські поселення і в степовій зоні України. Археозоологами були досліджені два з них.

На поселенні Усатове (Збенович, 1974, с. 112, Табл. 1) знайдено кістки від 10 видів диких ссавців (всього 67 особин). Серед копитних переважав кулан (32 %), вдвічі менше було оленя звичайного (18 %), ще менше — кабана (6 %), козулі звичайної та сайги (по 4 %). Серед хутрових звірів перше місце займала лисиця звичайна (27 %), далі йшли вовк сірий (4 %), заць русак (3 %), бобр річковий і борсук (по 1 %).

Отже, тут склад мисливської здобичі визначався, в першу чергу, степовим розташуванням поселення. Це — переважання кулана і лисиці. Але наявність кісток оленя звичайного та козулі звичайної свідчать про лісостеповий ландшафт біля цього поселення в ті часи.

На поселенні Маяки (Бибикова, 1973, с. 57—63; Збенович, 1974, с. 115, Табл. 3; Серкерская, 1989, с. 131—133) була зовсім інша картина. Тут знайдено кістки від 11 видів диких ссавців (всього 132 особини). Серед копитних (і це в степовій зоні!) переважав олень звичайний (31 %), далі йшли осел європейський (24 %) і тур (9 %). Зовсім відсутні кабан і козуля звичайна, що були на Усатові. І це при переважанні оленя! Ну, для козулі, можливо, не підходили ті ліси, в яких мешкав олень, чи площа цих лісів була замалою для співіснування цих видів. Але куди подівся кабан? Цікавою є також відсутність тут і кулана. Що це, спеціалізація мисливців цих поселень? Серед хутрових звірів переважав заць русак (15 %), за ним йшли лисиця звичайна (12 %), якісь мустеліди, ласка чи горностай (3 %), корсак, тхір степовий

і кіт степовий (по 1 %). Не знаю, до якої групи віднести лева (2 %) — до м'ясної чи хутрової. І в мене виникають сумніви щодо kota степового. На даний час він мешкає в пустелях та напівпустелях Прикаспія, Середньої Азії, Казахстану (Кузнецов, 1975, с. 164). Чи міг він бути і тут в ті часи? Ну і, звичайно, треба віддати належне мисливцям цього поселення, які відважилися полювати на левів.

Таким чином, склад фауни ссавців, встановлений за остеологічними матеріалами з поселення Маяки, свідчить про лісостеповий ландшафт біля нього в ті часи. Як вже зазначалося, леви (та і леопарди на додачу) мешкали в ті часи навіть і в Лісостеповій зоні України.

Підводячи підсумки, можна зазначити, що склад мисливської здобичі залежав, як це вже зазначалося, насамперед від оточуючих ландшафтів. В лісостеповій зоні України основними промисловими видами в Середньому Подністров'ї на ранньому і пізньому етапах існування Трипільської культури був олень звичайний, а на середньому — кабан. Може, це якось зв'язувалося зі скороченням площ лісів на етапі В2. А от чому, я зараз сказати не можу. Чи зміна клімату, чи інтенсивна вирубка лісів під поля людиною, чи якісь інші чинники, а може і все разом.

В Побужжі на ранньому етапі переважав кабан, на середньому — олень звичайний, на початку пізнього — кабан, а в його кінці — знову олень звичайний. Отже, тут була картина, майже протилежна Середньому Подністров'ю. І знову я не можу сказати, пов'язані ці зміни з кліматом чи з діяльністю людини.

І, нарешті, в Середньому Подніпров'ї на етапі В2 переважав кабан. На етапі С1 — олень звичайний разом із лосем в районі сучасного Києва, а в районі Канева — олень звичайний. Як уже зазначалося, тут, очевидно, в першу чергу свою роль відігравали різні ландшафти в цих місцях.

Ну і в степовій зоні на Усатові переважав кулан, а на Маяках — олень звичайний. Отже, біля першого поселення ландшафт був більш степовий, ніж біля другого.

На відміну від трипільських пам'яток Подніпров'я і Степової зони, середньостогівські племена велику увагу приділяли мисливству (Таблиця 135). Так, на Молюховому Бугрі, за попередніми даними, (Журавлев, Маркова, 2000,

с. 40—43) як вже зазначалося, дикі тварини в енеолітичних шарах Середньостогівської культури склали 55 % від загального числа особин ссавців. Останні дані дали наступні результати (Таблиця 135). В неолітичних шарах Молюхова Бугра диких ссавців було 41 %, в нео-енеолітичних шарах — 62 %, в енеолітичних шарах Середньостогівської культури — теж 62 %, в культурному шарі — навіть 64 %. Отже, тут спостерігається зростання ролі мисливства від неоліту до бронзи. Чим це пояснити, я навіть не уявляю. Хіба що невеликими вибірками. Достатньо порівняти попередні та остаточні дані по цьому поселенню, щоб переконатися, що іноді можна отримати трохи (або і не трохи) різні результати. На Костянтинівці — 48 %, в Олександрії — 44 % але в той же час Середній Стіг-II дав лише 22 % (Телегін, 1973, с. 162, Таблиця VI). Отже, можна припустити, що присвоююче господарство у середньостогівських племен було менш розвиненим, ніж у трипільців в тих же або суміжних районах. Що стосується Середнього Стогу-II, то тут, можливо, відіграли роль домішки матеріалів іншого часу, про що вже говорилося вище (Таблиця 135).

Склад мисливської здобичі на цих поселеннях був таким (Таблиця 116). На поселенні Молюхов Бугор за попередніми даними (Журавлев, 2000б, с. 40—43) в енеолітичних шарах Середньостогівської культури було знайдено кістки від 13 видів (35 особин) ссавців. Серед копитних переважала козуля звичайна (24 %), за нею йшли кабан (21 %), олень звичайний і лось (по 10 %), а також тур (7 %). Серед «хутрових» звірів переважав заєць русак (4 %), а далі йшли бобер річковий, лисиця звичайна, ведмідь бурий, тхір (до виду не визначений), борсук, видра, лев і кіт лісовий (по 2 %). Остаточні (на даний час, оскільки розкопки цього поселення продовжуються) результати слідує (Таблиця 135). В неолітичних шарах було 16 особин від 7 видів диких ссавців. Серед копитних перше місце належало оленю звичайному — 31,25 %, друге місце поділяли кабан, козуля звичайна та лось — по 12,5 %, на останньому був тур — 6,25 %. Серед хутрових звірів перше місце займав бобер річковий — 18,75 %, друге — борсук, на якого приходилося 6,25 %. В нео-енеолітичних шарах було знайдено кістки від 12 видів (29 особин) диких ссавців. Серед копитних перше місце поділяли кабан та козуля

Мисливство у трипільських племен

звичайна — по 17,5 %, далі йшли олень звичайний — 14 %, лось — 11 % та зубр — 7 %. Серед хутрових звірів перше місце займав бобр річковий — 11 %, далі йшли вовк сірий — 7 %, заць русак, лисиця звичайна, ведмідь бурий та кіт лісовий — по 3 %. В енеолітичних шарах Середньостогівської культури знайдено кістки від 18 видів (121 особина) диких ссавців. Серед копитних перше місце займали кабан та козуля звичайна, по 22 %, далі йшли олень звичайний — 11 %, лось — 8 %, тур і зубр — по 2 %. Серед хутрових звірів переважав бобр річковий — 10 %, далі йшли лисиця звичайна — 4 %, заць русак та тхір лісовий — по 3 %, їжак звичайний, вовк сірий, ведмідь бурий та борсук — по 2 %, і останні місця поділяли видра, лев, леопард та кіт лісовий — по 1,25 %. Таким чином, в енеолітичні часи олень поступився першим місцем кабану та козулі. Про причини цих змін я поки що нічого сказати не можу. І, нарешті, в культурному шарі було знайдено кістки від 9 видів (14 особин) диких ссавців. Серед копитних переважала козуля звичайна — 22 %, далі йшли кабан, олень звичайний та тур — по 14 %, останнє місце займав лось — 7,2 %. Серед хутрових всі тварини мали однакові частки — по 7,2 %, це були бобр річковий, вовк сірий, лисиця звичайна та ведмідь бурий. Отже, цей набір видів свідчить про наявність великих лісових масивів біля цього поселення, до того ж, мабуть, трохи «тайгового» вигляду, враховуючи наявність лося. Оскільки дані по цьому поселенню дають картину від доби неоліту до доби бронзи (культурний шар), то, очевидно, в цей час тут (в районі сучасних Черкас) було багато лісів. Цікавим є відсутність в складі мисливської здобичі з Ігнатенкової Гори лося. Що це, «жарти» невеликої вибірки, чи якась спеціалізація мисливців? Переважання козулі є особливістю Молюхов Бугра, оскільки на трипільських поселеннях переважали, як правило, олень звичайний або кабан. І дуже цікава знахідка метаподія молодого лева. Отже, цей вид входив до складу фауни України ще зовсім недавно і був розповсюджений не тільки в Степовій зоні (Маяки), але мешкав і у Лісостеповій. І, звичайно, знахідка кістки леопарда. Ну, а незначна кількість знахідок їх кісток пояснюються невеликою чисельністю цих звірів. Великих хижаків, як правило, на певній території багато не буває. Отже, доводиться

констатувати, що мисливці з Молюхова Бугра були дуже відважними і добре підготовленими, якщо наважувалися виходити проти тура, лева та леопарда, не враховуючи вже кабана.

На поселенні Олександрія (Телегін, 1973, с. 162, Таблиця VI) було знайдено кістки від чотирьох видів (11 особин) диких ссавців. Тут серед копитних домінував кабан (46 %), за ним йшли олень звичайний (18 %) і козуля звичайна (9 %). Значний відсоток приходився на бобра річкового — 27 %. Отже, на відміну від Молюхова Бугра, на Олександрії віддавали перевагу полюванню на кабана (Таблиця 135). Можливо, поряд з цим поселенням було менше лісів, ніж біля Молюхова Бугра. Але наявність значної кількості бобра все-таки свідчить, що лісів і тут вистачало.

На поселенні Середній Стіг-II (Телегін, 1973, с. 162, Таблиця VI) в остеологічних матеріалах знайдено кістки від трьох видів (4 особини) диких ссавців. Тут на копитного звіра, оленя звичайного, прийшлося всього 25 %, а домінував бобр річковий — 50 %. Ще 25 % дісталось видрі. Отже, на цьому поселенні простежується чітко виражений хутровий напрямок у полюванні (Таблиця 135). Таке трапляється не дуже часто і завжди впадає у вічі. Враховуючи попередні відмінності цього поселення від інших, які перераховані вище, можемо сказати, що до них додалася ще одна. А склад фауни диких ссавців вказує на наявність біля цього поселення в ті часи лісових масивів.

На поселенні Константинівка (Телегін, 1973, с. 162, Таблиця VI) в остеологічних матеріалах знайдено кістки від 9 видів (39 особин) диких ссавців. На цьому поселенні в мисливській здобичі переважав олень звичайний (30 %), за ним йшли кабан (18 %) і осел європейський (8 %). З хутрових звірів по 8 % приходилося на зайця русака, бобра річкового, вовка сірого, лисицю звичайну та куницю кам'яну і по 2 % — на якусь мустеліду (ласку?) та борсука. Отже, склад фауни диких ссавців з цього поселення вказує на лісостеповий ландшафт біля нього з переважанням, все-таки, лісів, оскільки олень було майже втричі більше, ніж осла (Таблиця 135). Отже, Константинівка є поки що єдиним поселенням Середньостогівської культури, де знайдено кістки чисто степового виду.

На поселенні культури Пивиха Прися в остеологічних матеріалах було знайдено кістки

тільки диких копитних (Таблиця 135). Всього є в наявності залишки трьох видів (4 особини). 50 % приходилося на оленя звичайного і по 25 % — на тура і сайгу.

Отже, як ще не дивно, біля цього поселення був лісостеповий ландшафт. Ось, можливо, і розгадка розвиненого конярства. Але все-таки залишається відкритим питання, чому на цьому поселенні було так мало дрібної рогатої худоби. Чи всю

увагу віддавали коням? Таким чином, поселення Прися культури Пивиха показало відмінності від інших енеолітичних поселень на території України як по веденню тваринництва, так і по складу мисливської здобичі. Отже, можна лише повторити зроблений раніше висновок про самотність, тепер вже, думаю, і господарства в цілому, населення цього поселення і відсутність на цей час аналогій цьому господарству у їхніх сусідів.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи все, сказане вище, можна казати про те, що у племен Трипільської та Середньостоговської культур і культури Пивиха, які мешкали на території України за доби енеоліту, було дуже розвинуте тваринництво з доброю кормовою базою, яка дозволяла залишати на зиму не тільки основне поголів'я стада, але й підростаючий молодняк. Судячи з усього, ці племена звідкілясь отримали вже цілком сформованих свійських тварин і не займалися тут їх одомашненням.

На різних трипільських поселеннях розводили різні породи свійських тварин. Цікавим є те, що поки що майже не спостерігається спадковості між породами свійського бика з трипільських поселень різних етапів. Можливо, правда, що його порода з Василівки могла перекочувати на західні поселення Лиса Гора та Щовб. Але маленькі вибірки не дозволяють робити остаточні висновки. У свійської вівці також були різні породи на різних поселеннях, але різноманітність цих порід менша, ніж у великої рогатої худоби. Що стосується свійської свині, то тут спостерігається майже однорідний порідний склад цих тварин на більшості трипільських поселень в усі періоди їх існування. У свійських коней, судячи з усього, могли вже бути спеціалізовані породи, призначені і для верхової їзди, і для перевезення вантажів, а також «універсальні» породи, що могли використовуватись і «під верх», і як упряжні або тяглові тварини. Цілком можливо, що трипільці

отримали свійських коней, як і, можливо, свійських котів, від середньостоговських племен. Судячи з усього, у трипільців не було якихось спеціалізованих порід свійських собак. Всюди, очевидно, розводили тварин однієї і тієї ж породи.

Основу тваринництва у трипільських племен складали в залежності від часу існування того чи іншого поселення та природного середовища навколо нього велика та дрібна рогата худоба й свиня. У трипільських племен спостерігається на ранніх і пізніх етапах їх існування по кілька типів тваринництва навіть у поряд розташованих районах. Очевидно, це в першу чергу залежало від ландшафтів біля кожного конкретного поселення. А також від загальної ситуації в господарстві.

Впадає у вічі дуже велика різноманітність в тваринництві на останньому етапі існування Трипільської культури. Складається враження, що тут мешкало кілька племен, які зовсім не контактували між собою.

Розвиток полювання теж був різний. І він теж в першу чергу залежав від природної ситуації біля поселень. Безсумнівно, що у трипільців вже було добре розвинуте присвоююче господарство. Але в залежності від оточуючого середовища доводилося в деяких місцях обмежувати розвиток тваринництва і розвивати мисливство для забезпечення потреб населення.

Біля більшості з лісостепових трипільських поселень переважали лісові масиви, хоча

біля деяких з них були і відкриті, степові ділянки. На це вказує склад мисливської здобичі, де повністю переважали саме лісові звірі. Навіть на степових поселеннях їх було дуже багато, що свідчить про широке поширення лісів в цей час у Степовій зоні України.

Взагалі можна сказати, виходячи з даних, отриманих за остеологічними матеріалами, що Трипільська культура складалася з мінімум кількох племен навіть на одній і тій же території і в Подністров'ї, і в Побужжі, і в Подніпров'ї.

У племен Середньостогівської культури основними свійськими тваринами були кінь та велика ц дрібна рогата худоба. Нічого спільного з тваринництвом трипільських племен вони

не мали. І на поселеннях цієї культури в різних місцях її існування теж були різні типи тваринництва. На одних поселеннях перевагу віддавали коню, на інших — великій або дрібній рогатій худобі. Мисливство теж було розвинуте по-різному. Навіть на поселеннях, розташованих в межах однієї природної зони, але в різних районах її.

Племена культури Пивиха розводили в основному велику рогату худобу і коня. І тут повністю була відсутня свиня. Отже, і у них тваринництво було самобутнім і не зв'язаним ні з трипільцями, ні з середньостогівцями. Мисливство мало невелике значення. Основну продукцію давало тваринництво.

ЛІТЕРАТУРА

Арсеньев В. К. 1987. В дєбрях Уссурійско-го края. — Москва: «Мысль». — 490 с.

Археологічні дослідження в Україні 2005—2007 рр. 2007. — Київ, Запоріжжя: «Дике поле». — 528 с.

Бибиков С. Н. 1965. Хозяйственно-экономический комплекс развитого Триполья (Опыт изучения первобытной экономики) // Советская археология. — № 1. — С. 48—62.

Бибикова В. И. 1953. Фауна раннетрипольского поселения Лука-Врублевская // Материалы и исследования по археологии СССР. — № 38. — С. 411—458.

Бибикова В. И. 1973. Костные остатки льва из неолитических поселений Северо-Западного Причерноморья // Вестник зоологии. — Киев. — № 1. — С. 57—63.

Большая советская энциклопедия. Третье издание. 1975. — Москва: «Советская энциклопедия». — Том 19. — 648 с.

Відейко М. Ю. 2002. Трипільські протоміста. Історія досліджень. — Київ: Інститут археології. — 142 с.

Громова В. И. 1927. Материалы к познанию Трипольской культуры // Ежегодник Зоологического музея АН СССР. — Том XXVIII. — Выпуск 1. — С. 206—246.

Громова В. 1949. История лошадей (рода Equus) в Старом Свете. Часть 1. Обзор и описание форм // Труды Палеонтологического института. — Том XVII. — Выпуск 1. — С. 201.

Громова В. И. 1950. Определитель млекопитающих СССР по костям скелета. Выпуск 1. Определитель по крупным трубчатым костям (с альбомом рисунков) // Труды Комиссии по изучению четвертичного периода. — Том IX. — 116 с.

Громова В. 1953. Остеологические отличия родов Capra (козлы) и Ovis (бараны). Руководство для определения ископаемых остатков // Труды Комиссии по изучению четвертичного периода. — Москва: АН СССР. — Том X. — Выпуск 1. — 124 с.

Громова В. И. 1960. Определитель млекопитающих СССР по костям скелета. Выпуск 2. Определитель по крупным костям заплюсны // Труды Комиссии по изучению четвертичного периода. — Том XVI. — 107 с.

Давня історія України. 1997. — Київ: «Наукова думка». — Том 1. — 558 с.

Дергачев В. А. О скипетрах, о лошадях, о войне. — Санкт-Петербург: «Нестор-История». — 2007. — 486 с.

Дмитриев Н. Г. Породы скота по странам мира. — Ленинград: «Колос». — 1978. — 332 с.

Жизнь животных. Млекопитающие, или звери. 1971. — Москва: «Просвещение». — Том 6. — 627 С.

Журавлев О. П. 1981. Фауна поселения Черноморка-II (на материалах костных остатков) // Использование методов естественных

наук в археології. — Київ: «Наукова думка». — С. 130—161.

Журавлев О. П. 1982. О методике полевых определений костей скелета домашних овец и коз из археологических памятников // Новые методы археологических исследований. — Киев: «Наукова думка». — С. 205—216.

Журавлев О. П., Амірханов А. Ш., Губська О. В. 1985. Фауна поселення епохи бронзи Олександрівськ та Провалля Ворошиловградської області // Археологія. — № 49. — С. 57—63.

Журавлев О. П. 1990. О животноводстве и охоте племен Трипольской культуры Среднего Поднепровья и Побужья // I полевой семинар. Раннеземледельческие поселения-гиганты Трипольской культуры на Украине. Тезисы докладов. — Тальянки-Киев. — С. 134—138.

Журавлев О. П. 1991. Животноводство и охота у племен эпохи бронзы на территории Северного Причерноморья и Приазовья // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. — V в. н. э.). — Киев: ЦНАИ АН ССОР РАМУС АН УССР. — С. 137—138.

Журавлев О. П., Котова Н. С. 1996. Тваринництво неолітичного населення України // Археологія. — № 2. — С. 3—17.

Журавлев О. П. 1997. Археозоологічні дослідження пам'яток України. // Археологічні дослідження в Україні 1993 року. — Київ: Інститут археології. Інститут пам'яткоохоронних досліджень. — С. 49—52.

Журавлев О. П., Маркова Е. В. 2000. Osteologische Materialien aus den Siedlungen Molochov Buhor // Археологічні дослідження в Україні 1994—1996 років. — Київ: «Прайм». — С. 40—43.

Журавлев О. П. 2000а. Животноводство и охота у трипольського населення Середнього Подністров'я // Міжнародні симпозіум: Ад неалітизації до початку епохи бронзи. Культурна зміна у міжр'єччї Одрї і Дніпра паміж VI і II тис. да н. э. Брєст, Рєспубліка Бєларусь, 28—31 мая 2000 года. Abstracte Book. — Poznon; Minsk; Brzesc. — С. 45—46.

Журавлев О. П. 2000б. Животноводство и охота на трипольских поселениях Черкасской области // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. — № 4. — С. 62—65.

Журавлев О. П. 2001. Osteologische Materialien aus den Siedlungen der Bronzezeit von

Lehstapenzone Dnepr-Don-Region. — Киев: Институт археологии НАН Украины. — 198 С.

Журавлев О. 2003а. Мисливство трипільських племен України // Трипільська цивілізація у спадщині України. — Київ: «Просвіта». — С. 201—210.

Журавлев О. П. 2003б. Про тваринництво та мисливство у трипільських племен на території України // Трипільські поселення-гіганти. Матеріали міжнародної конференції. — Київ: «Корвін-Пресс». — С. 43—46.

Журавлев О. П. 2004. Тваринництво та мисливство у трипільських племен на території України // Енциклопедія трипільської цивілізації. В двох томах. — Київ: «Укрполіграфмедіа». — Том I. — С. 152—182.

Журавлев О. П. 2004. О появлении домашних лошадей на Украине // Nomadism a pastoralizm w międzyrzeczu Wisly I Dniepru (neolit, eneolit, epoka brązu). — Poznan: Wydawnictwo Poznańskie. — 2007. — S. 251—253.

Журавлев О. П. 2005. Тваринництво та мисливство у трипільських племен на території України // Кам'яна доба України. — Київ: «Шлях». — Випуск 7. — С. 148—154.

Збенович В. Г. 1974. Позднетрипольские племена Северного Причерноморья. — Киев: «Наукова думка». — 173 С.

Збенович В. Г. 1980. Поселение Бернашевка на Днестре (к происхождению Трипольской культуры). — Киев: «Наукова думка». — 177 с.

Каталог млекопитающих СССР. Плиоцен-современность. 1981. — Москва: «Наука». — 455 С.

Короткевич О. Л. 1956. Фауна пізньотрипільського поселення Сандраки // Збірник праць Зоологічного музею. — № 27. — С. 130—143.

Круц В. О. Роль тваринництва в економіці Трипільської культури // Археологія. — 1998. — № 4. — С. 134—144.

Кузнецов Б. А. 1975. Определитель позвоночных животных фауны СССР. Часть 3. Млекопитающие. — Москва: «Просвещение». — 208 с.

Кузьмина И. Е. 1997. Лошади Северной Евразии от плиоцена до современности // Труды Зоологического института. — Том 273. — С. 321.

Література

- Лакін Г. Ф.** 1973. Биометрия. — Москва: «Высшая школа». — 344 с.
- Ларина О. В.** 1999. Культура Линейно-ленточной керамики Пруто-Днестровского региона. // *Stratum plus*. — № 2. — С. 10—140.
- Ленин В. И.** Развитие капитализма в России. — Полное собрание сочинений. — Москва: Издательство политической литературы. — 1967. — Том 3. — 791 с.
- Мигулін О. О.** 1938. Звірі УРСР (матеріали до фауни). — Київ: АН УРСР. — 383 с.
- Пашкевич Г. А.** 1989. Палеоботанические исследования трипольских материалов междуречья Днепра и Южного Буга // Первобытная археология. — Киев: «Наукова думка». — С. 132—141.
- Підоплічка І. Г.** 1937. До питання про свійські тварини трипільських поселень (Халеп'я, Андріївка, Усатове) // Наукові записки Інституту історії матеріальної культури. — Київ. — Книга 2. — С. 111—120.
- Підоплічко І. Г.** 1956. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР. — Київ: АН УРСР. — Випуск 2. — 234 С.
- Природа** Украинской ССР. Животный мир. 1985. — Киев: «Наукова думка». — 139 с.
- Пучков П. В., Журавльов О. П.** 2000. Чи існували вершництво і кіннота за кам'яної доби? // Археологія. — № 2. — С. 101—115.
- Разлуцкая А. А.** 1999. Речной бобр стоянки Осовец-2 // Гыстарічна-археалагічны зборнік. — Мінск. — № 14. — С. 98—103.
- Секерская Е. П.** 1989. Новые остеологические материалы поселения Маяки // Патокова Э. Ф., Петренко В. Г., Бурдо Н. Б., Полищук Л. Ю. Памятники Трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье. — Киев: «Наукова думка». — Приложение 2. — С. 131—133.
- Телегін Д. Я.** Середньостогівська культура епохи міді. — Київ: «Наукова думка». — 1973. — 168 с.
- Федорович Б. А.** 1948. Лик пустыни. — Москва: Госкультпросветиздат. — 214 с.
- Флинт В. И., Чугунов Ю. Д., Смирин В. М.** 1970. Млекопитающие СССР. — Москва: «Мысль». — 420 с.
- Шнирельман В. А.** 1985. Происхождение скотоводства (культурно-историческая проблема). — Москва: «Наука». — 332 с.
- Цалкин В. И.** 1960. Изменчивость метаподий и ее значение для изучения крупного рогатого скота древности // Бюллетень Московского общества испытателей природы, отдел биологический. — Москва. — Т. LXV. — Выпуск 1. — С. 109—126.
- Цалкин В. И.** 1961. Изменчивость метаподий у овец // Бюллетень Московского общества испытателей природы, отдел биологический. — Москва. — Т. LXVI. — Выпуск 5. — С. 115—132.
- Цалкин В. И.** 1966. Древнее животноводство племен Восточной Европы и Средней Азии // Материалы и исследования по археологии СССР. — Москва: «Наука». — № 135. — 157 С.
- Цалкин В. И.** 1970. Древнейшие домашние животные Восточной Европы // Материалы и исследования по археологии СССР. Москва: «Наука». — № 161. — 178 с.
- Цалкин В. И.** 1972. Домашние животные Восточной Европы в эпоху поздней бронзы. Сообщение 1 // Бюллетень Московского общества испытателей природы, отдел биологический. — Москва. — Том LXXVII. — Выпуск 1. — С. 46—65.
- Boessneck J., Müller H.-H., Teichert M.** 1964. Osteologische Unterscheidungsmerkmale zwischen Schaf (*Ovis aries* Linne) und Zige (*Capra hircus* Linne) // Kuhn-Archiv. — Bd. 78. — H. 1—2. — 125 S.
- Duerst U.** 1930. Vergleichende Untersuchungsmethoden am Skelett bei Säugern // Methoden der vergl. morf. Forschung 1. — Berlin—Wien. — 530 S.
- Haak D.** 1965. Metrische Untersuchungen an Röhrenknochen bei Deutschen Merinolandschafen und Heidschucken. — Inaugural-Dissertation zur Erlangung der veterinär-medizinischen Doktorwürde der Tierärztlichen Fakultät der Ludwig-Maximilians-Universität München. — München-Karlsfeld. — 90 S.
- Kratochvil Z.** 1969. Species criteria on the distal section of the Tibia in *Ovis ammon* F. *aries* L. and *Capra aegagrus* F. *hircus* L. // Acta veterinaria. — Brno. — 38. — P. 483—490.
- Schramm Z.** 1967a. Kosci długie a wysokosi w kłębie u kozy // Różniki Wyższej Szkoły w Poznaniu. — Poznan. — XXXVI. — S. 89—105.
- Schramm Z.** 1967b. Różnice morfologiczne niektórych kości kozy i owcy // Różniki Wyższej Szkoły w Poznaniu. — Poznan. — XXXVI. — S. 107—133.

ТАБЛИЦІ

ПЕРЕЛІК ЗНАХІДОК КІСТОК З ТРИПЛІСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ ЕТАПУ А МОГИЛЬНА-3

Ознака	Блак свійський	Кінь свійський	Кабан
1. Частина скелету			
Нижні щелепи	2		
Зуби нижні	1		1
Хребці	2(1) ¹		
Плечова	2		
Великогомілкова	1(1)		
П'яtkова		1	
Плечова		1	
Мета події	8	2	1
Разом			
2. Число особин			
Молоді	1	1	1
Дорослі	1	1	1
Разом	2		

ТАБЛИЦЯ 2.

**ПЕРЕЛІК ЗНАХІДОК КІСТОК ТВАРИН З ТРИПЛІСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ ЕТАПУ А ГРЕБЕНЮКОВ ЯР
(МАЙДАНЕЦЬКЕ-II)**

Ознака	Блак свійський	Вівця свійська	Коза свійська	Вівця та коза	Свиня свійська	Кінь свійський	Собака свійський	Бобер річковий	Вовк сірий
1. Частина скелету									
Рогові стрижні самця	5	3	2						
Рогові стрижні самок	15		5						
Рогові стрижні, статі не визначено	43								
Мозкові частини черепу	365	2	1	5	14		2		
Лижові частини черепу	121			15	33	2	2		
Зуби верхні	124			9	14	2			
Зуби нижні	298		1	43	61	1	3	2	
Нижні щелепи	97			18	10	1	1		
Зуби нижні	485	1	1	13	6				
Хребці	558			116	21	4	2		
Ребра	228	1	1	7	14	2			
Лопатка									
Плечова	179(16) ²			14(1)	24(1)	2			
Променева+ліктьова	178(26)	2	1	12(1)	21(3)	5	1		
П'яtkова	80(14)	2	2(1)	7	1	3			

1 В дужках тут і далі вказана кількість кісток, у яких ще не приросли епіфізи.

2 В дужках вказано кількість кісток, у яких ще не приросли епіфізи.

Таблиці

Тазова	198	1	10	8	3				
Стегнова	127(31)		8(1)	7(1)	2				
Великотомілкova	134(30)	6	13(1)	12(1)	1			1	
Малотомілкova				4					
Таранна	34	1		3	1				
П'яткова	72(17)	1		9(4)	2				
Центральна	28								
Наколінюк	6			1					
Грифельна					1				
Інші суглобові	54			3					
Плеснова	105(11)	1	2	2	1				
Метаподії	23(8)		4	3(1)					
I фаланга	104(5)			3(2)	3				1
II фаланга	92(1)			2	2(1)				1
III фаланга	37			1					
Разом ³	3 790	19	296	277	35	15		3	2
2. Число особин									
Молоді	32 ⁴		6	20 ⁵					
Напівдорослі	11		4	2					
Дорослі	46	6	5	13	6	5		2	1
Разом	89	6	15	35	6	5		2	1
3. Стан зубного ряду нижньої щелепи									
M ₁ ще немає	1			3					
M ₂ ще немає	22			13					
M ₃ ще немає	27		7	8					
M ₃ прорізується	5		3	3					
M ₃ є	19		10	2					
Всі постійні	22	1	12	1					
Разом	96	1	32	30					

ПРОДОВЖЕННЯ ТАБЛ. 2

Ознака	Ведміль бурий	Борсук	Кабан	Олень звичайний	Козуля звичайна	Лось	Тур	Тур або зубр
1. Частина скелету								
Роги				13	2		2	
Мозкові частини черепа			2					
Лицьові частини черепа			9	7	1			
Зуби верхні			1	6		1		
Нижні щелепи		1	19	4	3		3	
Зуби нижні			8				3	
3	Крім того, знайдено 21 стулка беззубки та перловиді, 4 раковини виноградного слимака, 1 кістка сома, 2 кістки інших риб, 1 кістка черепахи (вид невідомий), 7 кісток людини, не визначено 2 338 фрагментів кісток ссавців. У бика свійського у одного із зубів M ₃ з довжиною 28,5 мм і шириною 15 мм відсутня задня долька.							
4	Крім того, 1 утробна.							
5	Крім того, 1 утробна.							

**ПЕРЕЛІК ЗНАХІДОК КІСТОК ТВАРИН ІЗ ТРИПІЛЬСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ БЕРЕЗОВСЬКЕ
(БЕРЕЗОВСЬКА ГЕС) ЕТАПУ VI**

Ознака	Бік свій- ський	Вівця свійська	Коза свійська	Вівця та коза	Свinya свійська	Кінь свій- ський	Собака свійський	Засць русак	Бобер рчковий	Вовк срий	Ведміль бурий	Кунья лсова
1. Частина скелету												
Рогові стрижні самця, роги	8	1	2									
Рогові стрижні самки	16		3									
Мозкові частини черепу	143			1	10	2	6					
Лицьові частини черепу	25			1	7	2	2					
Зуби верхні	28			9	5	2	1				1	
Нижні щелепи	162			15	33	1	17		17	2	5	3
Зуби нижні	11			5	10	1					2	
Хребці	211			10	5		1					
Ребра	267			40	31	1	7					
Лопатка	245			11	23	1	1					
Плечова	123(3) ⁸	1		16(3)	36(1)	1	1		2		2	
Променева+ліктьова	62(4)	1	1	7(1)	37(8)	4	7		1	1	5	
П'ясткова	41(4)				1(1)	1						
Тазова	116			5	14	2	2				1	
Стегнова	140(22)	3(1)		13(2)	2(1)	2(2)	4	1	7(1)	1		
Великотілікова	156(25)	3	3	24(2)	10(3)	2	4(1)		1		1	
Малотілікова					2		1					
Таранна	22				1	4						
П'яткова	62(6)			1	6(1)	1	1			1		
Центральна	11											
Наколіннок	4											
Грифельна												
Інші суглобові	24											
Плечова	63(2)				1	2						
Метоподії	17(4)			1		2						
I фаланга	68(7)				3(2)	2	2	1		4	4	
II фаланга	33(2)				3(1)	4	3				3	
III фаланга	6				1	1	2					
Разом ⁹	2 026	9	9	159	241	42	63	2	28	9	25	3
2. Число особин												
Молоді	20			7 ¹⁰	23 ¹¹							

⁸ Тут і далі в дужках вказана кількість кісток, у яких ще не приросли епіфізи.

⁹ Крім того, знайдено: 2 ступки беззубки або перлівниці, 4 раковини виноградного слимака, 2 кістки сома, 9 кісток карпових риб, 3 кістки інших риб, 9 кісток черепахи (вид не встановлено), 2 кістки людини, не визначено 4 518 фрагментів кісток ссавців.

¹⁰ Крім того, знайдено кістки від 1 утробної особини.

¹¹ Крім того, знайдено кістки від 2 утробних особин.

Таблиці

Напівдорослі	16	1	1	1	8	2	1	1	1
Дорослі	46 ¹²	6	5 ¹³	5	23	10	15	1	13
Разом	82	7	6	13	54	12	16	1	14
3. Стан зубного ряду нижніх щелеп									
M ₁ ще немає	1				2				
M ₂ ще немає	1				11				
M ₃ ще немає	14			1	3				
M ₃ прорізується	3			1	3				
M ₃ є	2			1	1				
Всі постійні	6			6	2		17	17	1
Разом	27			9	22		17	17	1

ЗАКІНЧЕННЯ ТАБЛ. 4.

Ознака	Борсук	Рись	Кулан	Кабан	Олень звичайний	Козуля звичайна	Лось	Олень північний	Тур	Зубр	Сайгак
1. Частина скелету											
Роги самців					117	8	1				1
Мозкові частини черепу	1			3	6	6	1				
Лижові частини черепу	1			17	10	1					
Зуби верхні				6	4						
Нижні щелепи	2			34	34	6					
Зуби нижні	1			14	4						
Хребці				6	6	1		8			
Ребра				29	8			4			
Лопатка				38	62(1)	12	2				
Плечова	1	1		39	113	13	1		3		
Променева+ліктьова	3			59(2)	154(7)	10(1)	1	1	2		
П'ясткова				23	75(1)	8(1)	2	2			
Тазова				22	13	3		2			
Стегнова	1			1	23(2)	1		7			
Великогомілкова				28(1)	37(4)	4		5			
Малогомілкова				8							
Таранна				15	85	3	1	5	3	1	
П'яткова				36(2)	81(1)			1			
Центральна					20		1	2			
Наколіннок					1			1			
Інші суглобові				1	8			3			
Плеснова				12	139(1)	15		4			
Метаподії				26	18(1)		1				
I фаланга			1	15	71(3)	1	1	1	22		
II фаланга				11	21	2	1	1	15		
III фаланга				4	10			6			
Разом	10	1	1	451	1 120	94	7	14	90	1	1

12 За роговими стрижнями з них 9 самок та 5 самців.

13 За роговими стрижнями 2 самки та 1 самець.

Ознака	Борсук	Рись	Кулан	Кабан	Олень звичайний	Козуля звичайна	Лось	Олень північний	Тур	Зубр	Сайгак
2. Число особин											
Молоді				9	12	2			1		
Напівдорослі				4	3	1	1				
Дорослі	4	1	1	38	63	19	4	5	15	1	1
Разом	4	1	1	51	78	22	5	5	16	1	1
3. Стан зубного ряду нижніх щелеп											
M ₁ ще немає				2	6	1					
M ₂ ще немає				4	1	2					
M ₃ прорізується				5	4						
M ₃ є	2			9	15	4					
Всі постійні	2			20	26	7					
Разом											

ТАБЛИЦЯ 5.

ПЕРЕЛІК ЗНАХІДОК КІСТОК ТВАРИН З ПОСЕЛЕННЯ КОНОВКА, ШАРИ ЕТАПУ В2

Ознака	Білк свійський	Вівця свійська	Коза свійська	Вівця та коза	Свиня свійська	Кінь свійський	Собака свійський	Засп'ячаний русак	Кабан	Олень звичайний	Козуля звичайна	Лось	Тур	Зубр	Сайгак
1. Частина скелету															
Рогові стрижні самця, роги			4												
Рогові стрижні самки			2												
Мозкові частини черепа	4			1	5										
Лицьові частини черепа	31			2	1										
Зуби верхні	30			12	3	4									
Нижні щелепи	66			27	18	1	1								
Зуби верхні	80			14	2	3									
Хребці	34		2	5	3	1									
Ребра	124			22	5	5									
Лопатка	140			10(1) ¹⁴	6	1									
Плечова	39		1	11(1)	3										
Променева+ліктьова	34		1	4	13(3)	2	1	1							1
П'ясткова	65(9)		3	4	3	2									
Тазова	59(6)		3	4	8	2									
Стегнова	66		2	6											
Великотомілова	44(14)			14(1)	3(2)	2									
Таранна	53(9)		6	18	7(3)	3(1)									1
П'яткова	24			3	3	2									
	38(5)			2	2	2						1(1)			1

14 Тут і далі в дужках наведено кількість кісток, у яких ще не приросли епфізи.

Ознака	Бик свійський	Вівця свійська	Коза свійська	Вівця та коза	Свина свійська	Кінь свійський	Собака свійський	Олень звичайний
Стегнова				2	2(1)			
Великотілка	9	1		3				
Таранна	4				1			
П'яткова	5	2(1)			1(1)			
Центральна	2							
Інші суглобові	1					1		
Плеснова	12		1					
Метаподії	1							
I фаланга	5							1
II фаланга	4							1
III фаланга	2							
Разом ¹⁷	194	5	1	15	11	1	1	6
2. Число особин								
Напвдорослі	1				1			
Дорослі	6	1	1		1	1	1	2
Разом	6	2	1		2	1	1	2

ТАБЛИЦЯ 7.

ПЕРЕЛІК ЗНАХІДОК КІСТОК ССАВЦІВ З ТРИПІЛЬСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ ЕТАПУ В2 ГРОМАДА

Ознака	Кінь свійський	Олень звичайний
1. Частина скелету		
Лицьові частини черепу	2	
Зуби верхні	3	
Ребра	14	
Лопатка	2	
Плечова	1	
Променева+ліктьова	3	
Великотілка	3	
Таранна	2	
Інші суглобові	1	1
II фаланга	1	
Разом ¹⁸	32	1
2. Число особин		
Напвдорослі	1	
Дорослі	1	1
Разом	2	1

17 Крім того, не визначено 40 фрагментів кісток ссавців.

18 Крім того, не визначено 8 фрагментів кісток ссавців.

ПЕРЕЛІК ЗНАХІДОК КІСТОК ТВАРИН З ТРИПІЛЬСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ ЕТАПУ В2 НЕЗАМОЖНИК

Ознака	Бик свійсь- кий	Вівця свійсь- ка	Коза свійська	Вівця та коза	Свиня свійсь- ка	Кінь свійсь- кий	Собака свійський	Кабан	Олень звичай- ний	Козуля звичай- на	Лось	Тур
1. Частина скелету												
Рогові стрижні самці, роги	4	1			1				1			
Мозкові частини черепу	2	2							1			
Лицьові частини черепу	1			1	1							
Зуби верхні	5			1	3		2					
Нижні щелепи	2			1	1							
Зуби нижні	3											1
Хребці	3											
Ребра	3			1	5			1				
Лопатка	3(1) ¹⁹				3	1		1				
Плечова	6		1		4(3)			1				1
Променева+ліктьова	2				2(2)				1			1
П'ясткова	3			1	2					2		
Тазова	1			1								
Стегнова	1			1	4							1
Великотомілова	3(1)									1		
Таранна	1											1
П'яткова	3											
Інші суглобові	1											
Плеченова	2								1			
І фаланга	4										2	
ІІ фаланга	1				1							
Разом ²⁰	48	3	1	5	27	1	2	2	4	3	2	5
2. Число особин												
Молоді	1				3							
Дорослі	3	1	1	1	3	1	1	1	1	1	1	1
Разом	4	1	1	1	6	1	1	1	1	1	1	1
3. Стан зубного ряду нижніх щелеп												
М ₃ ще немає	1			1	2		2					
Всі постійні	1			1	2		2					
Разом	2											

ТАБЛИЦЯ 9.

ПЕРЕЛІК ЗНАХІДОК КІСТОК ТВАРИН З ТРИПІЛЬСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ ЕТАПУ В2 НЕМИРОВСЬКЕ (ОДЕСЬКА ОБЛАСТЬ)

Ознака	Бик свійський	Вівця та коза	Кабан	Олень звичайний	Зубр
1. Частина скелету					
Рогові стрижні самки	2				
Нижні щелепи	1	1		1	
Ребра	5	1			

¹⁹ В дужках тут і далі вказано кількість кісток, у яких ще не приросли епіфізи.

²⁰ Крім того, знайдено: 3 ступки беззубки або перловиці, не визначено 12 фрагментів кісток ссавців.

Ознака	Бик свійський	Вівця та коза	Кабан	Олень звичайний	Зубр
Лопатка	1				
Плечова	1		1		
Променева+ліктьова	1		1	1	
Тазова	2				
Стегнова	1		1(1)		1
Великоомілкова	2(1) ²¹		1		1
Таранна	1				1
П'яtkова	3				
Плечова	1				
І фаланга	21	2	4	2	3
Разом ²²					
2. Число особин					
Молоді	1		1		
Напвдорослі	2	1	1	1	1
Дорослі	1				
Разом	2	1	1		

ТАБЛИЦЯ 10.

ПЕРЕЛІК КІСТОК ТВАРИН З НЕОЛІТИЧНОЇ НАПВЗЕМЛЯНКИ ПОСЕЛЕННЯ БІЛЬШІВЦІ

Ознака	Бик свійський	Коза свійська	Вівця та коза	Свина свійська	Олень звичайний
1. Частина скелету					
Рогі самця					1
Роговий стрижень самки		1			
Мозкові частини черепу		1			
Нижні щелепи				1	
Хребці			2		
Лопатка	1				1
Плечова	1				2
П'яtkова	1				
Тазова	1(1) ²³		2(2)		
Стегнова	1		1		
Великоомілкова	1				
П'яtkова	5	2	5	1	4
Разом					
2. Число особин					
Молоді	1		2	1	

21 В дужках тут і далі вказано кількість кісток, у якій ще не приросли епіфізи.

22 Крім того, знайдено: 1 фрагмент черепа людини, не визначено 3 фрагменти кісток ссавців.

23 В дужках тут і далі вказано кількість кісток, у яких ще не приросли епіфізи.

Ознака	Бик свійський	Вівця свійська	Коза свійська	Вівця та коза	Свиня свійська	Кінь свійський	Собака свійський	Засць русак	Бобер річковий	Вовк сірий
Пі фаланга	7					30				
Разом ²⁶	1 376	6	15	167	190	487	35	1	66	4
2. Число особин										
Молоді	6			4	13	7			5	
Напівдорослі	8		2		5	3				
Дорослі	12	2	3		5	13		1	11	1
Разом	26	2	5 ²⁷	4	23	23	4	1	16	1
3. Стан зубного ряду нижніх щелеп										
M ₂ ще немає				3	3					
M ₃ ще немає	8				13	2				
M ₃ прорізується				1	5					
M ₃ с	1			3						
Всі постійні	2			4	1					
Разом	13			11	22	2	4			4

ЗАКІНЧЕННЯ ТАБЛ. II.

Ознака	Лисиця звичайна	Ведміль бурий	Борсук	Кабан	Олень звичайний	Козуля звичайна	Лось	Тур
1. Частина скелету								
Роти самця					152	3	2	
Мозкові частини черепа					3	1		
Лицьові частини черепа			1	5	3			
Зуби верхні				5	9			
Нижні щелепи	1		1	2	3	7		
Зуби нижні				2	5			
Хребіці			1	1	13	5		3
Ребра				26	52			6
Лопатка				3	14	3		2
Плечова			1	12	25	1		4
Променева+ліктьова	2	1	1	10	42(2)	3(1)		4
П'ясткова				1	19			
Тазова				6	3	2		4
Стегнова		1		1	24	5		1
Великогомілкова		1		3	21(3)	1		6(1)

26 Крім того, знайдено: 4 кістки риб (вид не визначено), 6 кісток черепахи (вид не визначено), 7 кісток птахів (вид не визначено), 1 лицьова частина черепа хом'яка звичайного (можливо, має сучасне походження, тому в основну Таблицю не включено, визначив цю кістку Л. І. Рєковець), не визначено 695 фрагментів кісток ссавців.

27 3 них за ротовими стрижнями напівдорослі 1 самець і 1 самка, та дорослі 3 самки.

Стегнова	17(1)	1	2(1)	6(2)	1	1(1)	2(1)						
Великотомілкава	14			7	5(1)								
Малотомілкава				2									
Таранна	8												
П'ятова	9(2)			1	6(3)								
Центральна	2												
Інші суглобові	21												1
Плеснова	12(1)		1(1)	1	1							1	
Метаподії	1(1)			1	2								
I фаланга	16(1)				4(2)							2	
II фаланга	8				1							1	
III фаланга	5											1	
Разом ²⁹	441	4	9	76	46	4	1	1	22	15	2	2	1
2. Число особин													
Молоді	4		1	2				1	2				
Напівдорослі	4		1	3					1				
Дорослі	8	2	2	3	3	1	1		5	4	2	1	1
Разом	16	2	4	8	8	1	1		8	4	2	1	1
3. Стан зубного ряду нижніх щелеп													
M ₃ ще немає	4				1								
M ₃ прорізується	1			1	2								
M ₃ є	1			3									
Всі постійні	3												
Разом	8			4	3								

ТАБЛИЦЯ 13.

ПЕРЕЛІК ЗНАХІДОК КІСТОК ТВАРИН З ТРИПІЛЬСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ ЕТАПУ В2-С1 ЛОМАЧИНЦІ

Ознака	Бик свійський	Коза свійська	Свиня свійська	Засць русак	Вовк сірий
1. Частина скелету					
Мозкові частини черепу			1		
Лицьові частини черепу	1				
Нижні щелепи		1		1	
Ребра	2				
Лопатка					
Плечова			1		
Променева+ліктьова	1				
Тазова					1
Стегнова	1				
Таранна	1				
П'ятова	1				
II фаланга	2				

²⁹ Крім того, знайдено: 2 раковини виноградного слимака (*Helix sp.*), не визначено 847 фрагментів кісток ссавців.

Разом ³¹	657	2	8	75	88	4	4	3	9	5	1
2. Число особин											
Молоді	12			9	5						
Напівдорослі	6			3	5					1	
Дорослі	17	1	5 ³²		6	2	4	3	2	3	1
Разом	35	1	5	12	16	2	4	3	2	4	1
3. Стан зубного ряду нижніх щелеп											
M ₂ ще немає	3			1	1						
M ₃ ще немає	8			11	5						
M ₃ прорізується	3			1	4					1	
M ₃ є	7			2		1				1	
Всі постійні	5		1		1						
Разом	26		1	15	11	1				2	

ТАБЛИЦЯ 15.

**ПЕРЕЛІК ЗНАХІДОК КІСТОК ТВАРИН ІЗ ТРИПІЛЬСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ
ЕТАПУ С1-С2 ЖВАНЕЦЬ, УРОЧИЩЕ ЛИСА ГОРА**

Ознака	Бик свійський	Вівця свійська	Коза свійська	Вівця та коза	Свиня свійська	Кінь свійський	Собака свійський	Засьп русак
1. Частина скелету								
Ротові стрижні самки	1		1					
Мозкові частини черепу	21			2	5			
Лицьові частини черепу	9				11		1	
Зуби верхні	8			2	1	4		
Нижні щелепи	43	1	2	6	10		11	
Зуби нижні	11			2	3	2		
Хребці	98	1	1	4	1	1	1	
Ребра	54			4	1			
Лопатка	34			1	5			
Плечова	33		3					
Променева+ліктьова	30(3)		3	3	9(1) ³³	1	3	1
П'ястка	11(1)		1	5(1)	10(4)	3(1)	1	
Тазова	41			1	2(2)			
Стегнова	28(3)			10		2	2	
Великогомілкова	32(5)			4(2)	2(1)		2	
Малогомілкова				5(1)	3	2(1)		1
Таранна	6	1			1			
П'яткова	20(5)	1		1(1)	5(3)	1	1	
Центральна	5			1				

31 Крім того, знайдено: 52 ступки беззубки або перловиці, 1 раковина виноградного слимака, 1 кістка людини, не визначено 92 фрагменти кісток ссавців.

32 З них за ротовими стрижнями 1 самець та 4 самки.

33 Тут і далі в дужках вказано кількість кісток, у яких ще не проросли епіфізи.

Ознака	Бобер річковий	Лисиця звичайна	Борсук	Ведміль бурий	Кабан	Олень звичайний	Козуля звичайна	Лось
Плеснова					5(1)	15(1)	1	
Метаподії					3	1		
I фаланга					7(1)	20(2)	4	
II фаланга					1	10	1	1
III фаланга					1	2		
Разом	4	1	3	1	91	145	57	1
2. Число особин								
Молоді					2	4	2	
Напвдорослі					3	1	1	
Дорослі	3	1	3	1	22	25	16	1
Разом	3	1	3	1	27	29	19	1
3. Стан зубного ряду нижньої щелепи								
M ₃ ще немає					1	1	2	
M ₃ прорізується					1			
M ₃ є					2	1	1	
Всі постійні					4	3	11	
Разом								

ТАБЛИЦЯ 16.

ПЕРЕЛІК ЗНАХІДОК КІСТОК ТВАРИН ІЗ ПОСЕЛЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ЕТАПУ С1-С2 ЖВАНЕЦЬ, УРОЧИЩЕ ЩОВЬ

Ознака	Бик свійський	Вівця свійська	Коза свійська	Вівця та коза	Свиня свійська	Кінь свійський	Собака свійський	Заць русак	Бобер річковий
1. Частина скелету									
Рогові стрижні самки	1								
Мозкові частини черепу	14						1		
Лицьові частини черепу	12				2	1	2		
Зуби верхні	10			4		5			
Нижні щелепи	15				4	1	9	1	
Зуби нижні	8								
Хребці	37			3			2		
Ребра	28			8					
Лопатка	17			3	4				
Плечова	14(1) ³⁵	1	2		2		1		1(1)
Променева+ліктьова	11(2)				7(1)		4		4
П'ясткова	13(1)								
Тазова	21			2	1		1		2

35 Тут і далі в дужках вказано кількість кісток, у яких ще не приросли епіфізи.

Таблиці

Стегнова	13	1							1	1(1)
Великогомілкова	15(3)	3							1	1
Таранна	14								2	
П'яtkова	8(1)								1(1)	
Центральна	6									
Наколінок	3									
Інші суглобові	17								2	
Плеснова	14(2)		1(1)							
Метаподії	3(1)								2	1
I фаланга	22(2)								1	
II фаланга	9								2	
III фаланга	4								1	
Разом ³⁶	329	5	3						29	17
									25	19
									6	7
2. Число особин										
Молоді 2	2								2	
Напівдорослі	3		1						1	
Дорослі	18	3	2						7	2
Разом	23	3	3						12	2
3. Стан зубного ряду нижніх щелеп										
M ₃ ще немає									4	
M ₃ прорізується	2									
M ₃ є	2									
Всі постійні	2									
Разом	6								4	

ПРОДОВЖЕННЯ ТАБЛ. 16.

Ознака	Лисиця звичайна	Куниця лісова	Борсук	Ведмідь бурий	Кіт лісовий	Кабан	Олень звичайний	Козуля звичайна	Лось
1. Частина скелету									
Рогові стрижні самця, роги							14	4	1
Мозкові частини черепу						3			
Лицьові частини черепу						5	3	2	
Зуби верхні						2			
Нижні щелепи	1	2	2	1		5	2	9	
Зуби нижні						1			
Хребці						3	2	1	
Ребра						1			
Лопатка						9			8
Плечова					1	5	10	3	
Променева+ліктьова						8	13	7	
П'яtkова						3	14	1	

36 Крім того, знайдено: 3 кістки людини, не визначено 102 фрагменти кісток ссавців.

Ознака	Лисиця звичайна	Куниця лісова	Борсук	Ведмідь бурий	Кіт лісовий	Кабан	Олень звичайний	Козуля звичайна	Лось
Тазова	1					4			
Стегнова				1					
Великотімківка						4	10(1)	3	
Малотімківка						1			
Таранна						5	17	3	
П'яткова						6(2)	9	7(2)	
Центральна							7	1	
Наколінок							2		
Інші суглобові						2			
Плеснова						3	9		
Метаподії						7(1)	1		1
I фаланга						10	27	2	1
II фаланга						4	20	2	
III фаланга							5		
Разом	2	2	2	1	2	91	165	53	3
2. Число особин									
Молоді						2	2	2	
Напвдорослі						2	1	2	
Дорослі	2	2	2	1	1	9	21	10	2
3. Стан зубного ряду нижніх щелеп									
M ₃ ще немає						3	2	2	
M ₃ прорізується						1			
M ₃ с						1		3	
Всі постійні								3	
Разом						5	2	8	

ТАБЛИЦЯ 17.

ПЕРЕЛІК ЗНАХІДОК КІСТОК ТВАРИН ІЗ ТРИПІЛЬСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ ЕТАПУ С1 КОСЕНОВКА

Ознака	Бик свійський	Вівця свійська	Вівця та коза	Свиня свійська	Кінь свійський	Собака свійський	Вовк сірий	Кабан	Олень звичайний	Тур	Зубр
1. Частина скелету											
Рогові стрижні самця		1									
Рогові стрижні самки	5	2									
Мозкові частини черепу	41			9				3			
Лицьові частини черепу	12		3	10	1			3	3		
Зуби верхні	15		3	27	1				1		
Нижні щелепи	61		8	1		8		8			
Зуби нижні	16		1	1		4					
Хребці	106		6	1							
Ребра	94		4	1							
Лопатка	31	2	6	6				2			2
Плечова	29(1) ³⁷	6	6	10	1	1		2			

37 В дужках тут і далі вказано кількість кісток, у яких ще не проросли епіфізи.

Таблиці

Променева+ліктова	51(4)	3	1	9	2	1	5
П'ясткова	26	1		1(1)			1
Тазова	49		7	4	2		1
Стегнова	35(11)		3	2(1)		1	2
Великотомілкава	53(4)	3	6(1)	10(1)			2
Таранна	19				2		1
П'яткова	21(2)			1	1		1
Центральна	8						1
Наколінки	4						
Інші суглобові	4						
Плеснова	37(1)	1	1	2(2)			1
Металодії	1						
I фаланга	39						
II фаланга	15			1			
III фаланга	8						
Разом ³⁸	760	17	4	93	17	1	32
2. Число особин							
Молоді	6		8	9			1
Напівдорослі	6		6	9			1
Дорослі	23	7	4 ³⁹	8	8	1	5
Разом	29	7	4	26	8	1	7
3. Стан зубного ряду нижніх щелеп							
M ₁ , ще немає	1		4	8			1
M ₂ , ще немає	4		6	3			1
M ₃ , прорізується	5		6	8			1
M ₄ , є	10		2	2			2
Всі постійні	9		17	2	8		2
Разом	29		35	21	8		6

ТАБЛИЦЯ 18.

ПЕРЕЛІК ЗНАХІДОК КІСТОК ТВАРИН З ТРИПІЛЬСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ ЕТАПУ СІ МАЙДАНЕЦЬКЕ-І

Ознака	Білк свійський	Вівця свійська	Коза свійська	Вівця та коза	Свиня свійська	Кінь свійський	Собака свійський	Заєць русак	Кабан	Олень звичайний	Лось	Тур	Зубр
1. Частина скелету													
Рогові стрижні самця, роги	1									8			1
Рогові стрижні самки	14		1										
Мозкові частини черепу	50			4	3		1		2				
Лицьові частини черепу	14			1	12								
Зуби верхні	11			4						1			
Нижні щелепи	66		1	14	24	1	5		3	2			
Зуби нижні	15			8	4	2	1		3	1			
Хребці	108	3		22	6								
Ребра	157			22	2							1	1
Лопатка	47			16	11			1	1	1			
Плечова	50(7) ⁴⁰			6(1)	14(3)		2		1	1		1	
Променева+ліктова	33(7)	7		7(2)	8(3)	3	2		4	2	1		
П'ясткова	26(5)	4(2)		1	1(1)	1	1		1	1		2	
Тазова	32	1		16	11								

38 Крім того, знайдено: 1 кістку людини, не визначено 87 фрагментів кісток ссавців.

39 За роговими стрижнями з них 1 самець та 2 самки.

40 В дужках тут і далі вказано кількість кісток, у яких ще не проросли епіфізи.

Ознака	Бик свійський	Вівця свійська	Коза свійська	Вівця та коза	Свиня свійська	Кінь свійський	Собака свійський	Защ русак	Кабан	Олень звичайний	Лось	Тур	Зубр
Стегнова	38(21)	5(1)		9(1)	10(7)				1				1(1)
Великотілкава	29(8)			23(3)	19(12)				1				
Таранна	14				1				1				
П'яткова	10(4)	1			1	1			1				
Центральна	7												
Наколінок	2												
Грифельна	4					1							
Інші суглобові	4					2							
Плеснова	20 ⁴¹			7(3)	1	2			1				
Метаподії	6(2)	3(1)			2(1)	2							
І фаланга	7					2						1	
ІІ фаланга	7												
ІІІ фаланга	7												
Разом ⁴²	795	37	2	162	130	17	9	1	18	2	1	6	1
2. Число особин										19			4
Молоді	7 ⁴³			3	12		1						
Напівдорослі	8	3		4	6								1
Дорослі	21	11	1	4	10	5	4	1	6	5	1	2	1
Разом	36	14	1	11	28	5	5	1	6	5	1	2	2
3. Стан зубного ряду нижніх щелеп													
М ₁ ще немає	3			1	4								
М ₂ ще немає	2			3	3								
М ₃ прорізується	7			2	1								
М ₃ с	4		1	5	1					1			
Всі постійні	16	1	1	11	9								

ТАБЛИЦЯ 19.

ПЕРЕЛІК ЗНАХІДОК КІСТОК ТВАРИН З ТРИПІЛЬСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ ЕТАПУ СІ ТАЛБ'ЯНКИ

Ознака	Бик свійський	Вівця свійська	Коза свійська	Вівця та коза	Свиня свійська	Кінь свійський	Собака свійський	Олень звичайний
І. Частина скелету								
Рогові стрижні самця, роги	13			1	1			1
Мозкові частини черепу	1							
Лицьові частини черепу	12							
Зуби верхні	26			1	9	2		
Нижні щелепи	9				2	2		
Зуби нижні	28				3			
Хребці	21			2				2
Ребра								

41 Одна центральна та одна плеснова кістки зрослися разом.

42 Крім того, знайдено: 2 ступки беззубки або перловиці, 2 раковини виноградного слимака, 1 кістка черепахи (вид не встановлено), 6 кісток людини (від 3 особин), не визначено 245 фрагментів кісток ссавців.

43 Крім того, знайдено кістки від однієї утробної особини.

Ознака	Бик свійський	Вівця свійська	Коза свійська	Вівця та коза	Свиня свійська	Кінь свійський	Кабан	Тур
Променева+ліктьова	15			2		4		1
П'ясткова	14(1) ⁴⁶							
Тазова	28			1		5		
Стегнова	33(1)	2		3		1	1	1
Великотомілквова	21(4)					1	1	4
Таранна	6					1		1
П'яткова	7(2)					2	1	
Центральна	2							
Наколінок	1							
Інші суглобові	7					1		1
Плеснова	12					1		
Метаподії	3				1			
I фаланга	9					3		
II фаланга	10					3		
III фаланга	3					5		
Разом ⁴⁷	348	2	2	29	7	38	7	13
2. Число особин								
Молоді	1			1	1			
Напвдорослі	3			1	1			
Дорослі	10	1	1	3	1	2	2	3
Разом	14	1	1	5	3	2	2	3
3. Стан зубного ряду нижніх щелеп								
M ₁ ще немає				1	1			
M ₂ прорізується	1			1	1			
M ₃ є	2			3				
Всі постійні	5			2		1		
Разом	8			7	2	1		

ТАБЛИЦЯ 21.

ПЕРЕЛІК ЗНАХІДОК КІСТОК ТВАРИН З ТРИПІЛЬСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ ЕТАПУ С1 ЧИЧЕРКОЗОВКА

Ознака	Бик свійський	Вівця та коза	Свиня свійська	Кінь свійський	Собака свійський	Кабан	Тур
1. Частина скелету							
Мозкові частини черепу	6		3				1
Лицьові частини черепу			4				
Зуби верхні	2						
Нижні щелепи	7	1	3				3
Зуби нижні	1	1					

46 В дужках тут і далі вказано кількість кісток, у яких ще не проросли епіфізи.

47 Крім того, знайдено: 2 ступки беззубки або перловиці. 8 кісток людини, не визначено 69 фрагментів кісток ссавців.

Ознака	Бик свій- ський	Вівця та коза	Свиня свій- ська	Кінь свійсь- кий	Засць русак	Бобер річко- вий	Лисця звй- чайна	Вед- мідь бурий	Гхір лісо- вий	Бор- сук	Ка- бан	Олень звчай- ний	Козуля звй- чайна	Лось	Гур
Плечова	1								1	2	5	19(2) ⁵⁰	8		
Променева+ліктьова	1		1	2	1	1	5				6(2)	43(2)	16(2)		
П'ястова	1										2	17	4		2
Тазова	1		1	1	1	1	3		1		2	15	21		
Стегнова	3(1)								1		2	10(2)	10(2)		
Великотомілова	3						3				2	24(3)	5(2)		
Малотомілова											5				
Таранна	1										5	10	5	1	
П'ястова					1						3	8(2)	10(2)		
Центральна	1										5				
Наколнок	2										2	2	1		
Грифельна				1											
Інші суглобові	1		1								3	26			
Плеснова	1											19	15(1)		
Метаподії										2	13	11(1)	4(1)		
I фаланга	1		1	2				1			5	22	4		
II фаланга	1		1	2							4	15			1
III фаланга	1											9	1		
Разом ⁵¹	57	1	11	11	5	11	18	1	3	8	98	548	244	3	4
2. Число особин															
Молоді	1										2	6	2		
Дорослі	1	1	3	1 ⁵²	2	5	3	1	1	2	7	10	8	1	1
Разом	2	1	3	1	2	5	3	1	1	2	9	16	10	1	1
3. Стан зубного ряду нижніх щелеп															
M ₁ ще немає													1		
M ₂ ще немає											2	5	1		
M ₃ ще немає											1	1	1		
M ₃ є						6	3			3	2	3	7		
Всі постійні						6	3			3	5	10	8		
Разом															

ТАБЛИЦЯ 23.

ПЕРЕЛІК ЗНАХІДОК КІСТОК ТВАРИН З ТРИПІЛЬСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ ЕТАПУ СІ ЗЕЛЕНА ДІБРОВА

Ознака	Бик свійський	Вівця свійська	Коза свійська	Вівця та коза	Кінь свійський
1. Частина скелету					
Рогові стрижні самки		1			
Нижні щелепи					1
Зуби нижні					

50 В дужках тут і далі вказано кількість кісток, у яких ще не приросли епіфізи.

51 Крім того, знайдено: 5 стулоч беззубок або перловиць, 4 кістки осетрових риби, 14 кісток сома, 1 кістка окуня, 12 кісток судака, 27 кісток щуки, 37 кісток карпових риби, 126 кісток інших риби, 300 кісток черепахи (вид не встановлено), 22 кісток птахів (вид не встановлено), не визначено 1431 фрагмент кісток ссавців.

52 За іклом – самець.

Ознака	Бик свійський	Вівця та коза	Свиня свійська	Кінь свійський	Собака свійський	Кабан	Олень звичайний	Козуля звичайна	Лось	Тур	Зубр
П'яткова				1			3				1
Центральна							2				
Інші суглобові							1				
Плеснова	2	2(1)	2	1	1		10				
Метаподії			1(1)	2			4				1
I фаланга			1	1			1				
II фаланга	1		49	18	4	6	53	2	10	1	1
III фаланга	42	15	1	1							
Разом ⁵⁶											
2. Число особин											
Молоді		1	1	1							
Напвдорослі			9	1							
Дорослі	2	1	3	1	1	2	3	1	1	1	1
Разом	2	2	13	2	1	2	3	1	1	1	1
3. Стан зубного ряду нижніх щелеп											
M ₃ ще немає			1								
M ₃ прорізується			4								
M ₃ є	1	1	1		1		2	1			
Всі постійні											
Разом	1	1	6		1		2	1			

ТАБЛИЦЯ 25.

ПЕРЕЛІК ЗНАХІДОК КІСТОК ТВАРИН З ПОСЕЛЕННЯ КУЛЬТУРИ ПИВИХА ПРІСЯ

Ознака	Бик свійський	Вівця та коза	Кінь свійський	Кабан	Тур або зубр	Сайга
I. Частина скелету						
Зуби верхні	13		12			
Зуби нижні		1	7	1		
Хребці	6					
Ребра	1					
Лопатка			1			
Плечова	2			1		
Променева+ліктьова	2		1			
П'ястова	1		1		1	
Тазова	4(1) ⁵⁷					
Стегнова	2					
Великотомілквова	9	1	5	2		1
Таранна						

⁵⁶ Крім того, знайдено 15 стулоч беззубок або перловиць, 7 кісток риб (вид не встановлено), не визначено 283 фрагменти кісток ссавців.

⁵⁷ Тут і далі в дужках вказано кількість кісток, у яких ще не проросли епфізи.

П'ятова	6	1	2	1
Центральна	2			
Інші суглобові	4		1	
Плеснова	1		2	
Метаподії	4(1)		5	1
I фаланга	5		3	
II фаланга	5		5	
III фаланга			2	1
Разом ⁵⁸	67	3	47	6
2. Число особин				3
Молоді	1		1	
Напівдорослі	1		1	
Дорослі	5	1	4	2
Разом	7	1	6	2
3. Стан зубного ряду нижніх щелеп				
M ₃ ще немає			1	
M ₃ прорізується			1	
Всі постійні			1	
Разом			3	

ТАБЛИЦЯ 26.

ПЕРЕЛІК ЗНАХІДОК КІСТОК ТВАРИН З НЕОЛІТИЧНИХ ШАРІВ ПОСЕЛЕННЯ МОЛЮХОВ БУТОР

Ознака	Білк свій- ський	Вівця свій- ська	Вівця та коза	Свиня свійсь- ка	Кінь свійсь- кий	Собака свійсь- кий	Бобер річко- вий	Бор- сук	Ка- бан	Олень звичай- ний	Козуля звичай- на	Лось	Тур
1. Частина скелету													
Рогові стрижні самця, роги			1	1						7	6		
Мозкові частини черепу	10		5	2			1						
Лицьові частини черепу	27		1	9	58		7		2	22	1	3	
Зуби верхні	11		2	5	4	1		1				2	
Нижні щелепи	18		2	10	41		1		3	6	1	3	
Зуби нижні	30		6							1			
Хребці	62		26						1	3			
Ребра	6						1		1	1	2	1	
Лопатка	4	2							1	1	1		
Плечова	9		3	9(1)					1			1	
Променева+ліктьова	6				2					4			
П'ястова	6				1								
Тазова	5(1) ⁵⁹		5			1							
Стегнова	3						2(1)					1	
Великогомілкова							1(1)					1	
Таранна					4			2		3	2	4	

⁵⁸ Крім того, знайдено: 1 стулка перловиці або беззубки, 4 кістки людини, не визначено 296 фрагментів кісток ссавців.

⁵⁹ В дужках тут і далі наведено кількість кісток, у яких ще не проросли епіфізи.

Ознака	Бик свійський	Вівця свійська	Вівця та коза	Свиня свійська	Кінь свійський	Собака свійський	Бобер річковий	Борсук	Кабан	Олень звичайний	Козуля звичайна	Лось	Гур
П'яткова	4(1)				4	1				3(1)			
Центральна	1									3			1
Наколінюк										1			
Інші суглобові	18	1	3	1	11			1	1	4			
Плеснова	3				6					4	1		
Метаподії	10	1	1	1	1		2	5	1	1			
I фаланга	16	2			4				3	1			
II фаланга	3			1	5			2	1	1			1
III фаланга					1				4	4		1	
Разом ⁶⁰	252	2	55	39	142	1	17	1	18	72	15	18	1
2. Число особин													
Молоді	1			3	3		2			1			
Напвдорослі				1	1					1			
Дорослі	4	2	2	2	3	1	1	1	2	3	2	2	1
Разом	5	2	2	6	7	1	3	1	2	5	2	2	1
3. Стан зубного ряду нижніх щелеп													
M ₃ ще немає				3	1								
M ₃ прорізується				1									2
M ₃ є					1								
Всі постійні				4	2	1	1	1					
Разом				4	2	1	1	1					2

ТАБЛИЦЯ 27.

ПЕРЕЛІК ЗНАХІДОК КІСТОК ТВАРИН З НЕОЛІТИЧНИХ-ЕНЕОЛІТИЧНИХ ШАРІВ ПОСЕЛЕННЯ МОЛЮХОВ БУГОР

Ознака	Бик свійський	Вівця та коза	Свиня свійська	Кінь свійський	Собака свійський	Засць русак	Бобер річковий	Вовк сірий	Лисиця звичайна
1. Частина скелету									
Мозкові частини черепу	20		1	1					
Лицьові частини черепу	3	1	2						
Зуби верхні	43	8	3	67			3	1	
Нижні щелепи	8	1	1	4			3	1	
Зуби нижні	37	5	5	22			4	5	1
Хребці	48	2	2	4			5		
Ребра	55	52	9	1			1		
Лопатка	6	9	1						

⁶⁰ Крім того, знайдено: 1 кістка риби (вид не встановлено), 615 кісток черепахи (вид не встановлено), 9 кісток птахів (вид не встановлено), 10 кісток гризунів (вид не встановлено), 10 кісток людини, не визначено 3 994 фрагментів кісток ссавців.

Таблиці

Плечова	14	1(1)	4(2) ⁶¹	2	1	2	
Променева+ліктьова	4		4(3)	3(1)	1	1	
П'ясткова	2			2			
Тазова	6		1	4		1	
Стегнова	7(1)		1(1)		2	3(1)	
Великотомілова	1		1(-)	5	1	2	1
Малотомілова				1			
Таранна	4			3		1	
П'яткова	4(1)					1	
Центральна	7						
Наколінок	2			1			
Грифельна				1			
Інші суглобові	27	1	2	15			
Плеснова	6			1			
Металоді	7	4(3)	3(2)	4			
I фаланга	15(1)		4(1)	3	1		
II фаланга	3		1	5			
III фаланга			1				
Разом ⁶²	330	84	46	149	5	1	26
2. Число особин							
Молоді	1	1	2	1			1
Напівдорослі	1	1	1	1			
Дорослі	3	1	1	3	1	1	2
Разом	5	3	4	5	1	1	3
3. Стан зубного ряду нижніх щелеп							
M ₃ ще немає	1		1				
M ₃ прорізується			1				
M ₃ є	2						
Всі постійні							
Разом	3		2				

ПРОДОВЖЕННЯ ТАБЛ. 27.

Ознака	Ведміль бурий	Борсук	Кіт лісовий	Кабан	Олень звичайний	Козуля звичайна	Лось	Зубр
1. Частина скелету								
Ротові стрижні самця, роги					20	1	2	
Мозкові частини черепа					3		1	
Лицьові частини черепа				3	1	2	3	
Зуби верхні				10	18	8	7	
Нижні щелепи		1			2	5		

61 В дужках тут і далі наведено кількість кісток, у яких ще не проросли епіфізи.

62 Крім того, знайдено: 10 раковин моллюсків (вид не встановлено), 1 кістка сома, 1 кістка шуки, 1 кістка вирізуба, 1 кістка іншої карпової риби, 9 кісток інших риб, 1 581 кістка черепахи (вид не встановлено), 117 кісток птахів (вид не встановлено), 4 кістки гризунів (вид не встановлено), 19 кісток людини, не визначено 9 772 фрагменти кісток ссавців.

Ознака	Ведмідь бурий	Борук	Кіт лісовий	Кабан	Олень звичайний	Козуля звичайна	Лось	Зубр
Зуби нижні				5	7	6	2	2
Хребці				1	10	4	4	
Ребра		2		10	11	29	2	1
Лопатка				1		1		
Плечова	1			3	3	3	1	
Променева+ліктьова			1	6(1)	8(2)	3(1)	1(1)	
П'ясткова					7	3(1)		
Тазова					1	1		
Стегнова				4(3)		3(1)		
Великотомілквова				2	1	8(4)		
Таранна				3	4	4	3	1
П'яткова				2		3	4	1
Центральна						3	1	1
Інші суглобові				3	12	2	6	1
Плеснова				1	1	3(1)		1
Метаподії		1		8	3	1	1	
I фаланга		1		6	3	2	2	2
II фаланга				3	6	1	1	1
III фаланга							1	
Разом	1	5	1	71	121	94	42	10
2. Число особин								
Молоді				2	1	2	1	1
Напівдорослі				1	1			
Дорослі	1	1	1	2	2	3	2	1
Разом	1	1	1	5	4	5	3	2
3. Стан зубного ряду нижніх щелеп								
М ₃ ще немає				1	1			1
М ₃ прорізується				1	2		1	
М ₃ є								
Всі постійні		1				1		
Разом		1		1	3	1	1	1

ТАБЛИЦЯ 28.

ПЕРЕЛІК ЗНАХІДОК КІСТОК ТВАРИН З ЕНЕОЛІТИЧНИХ ШАРІВ ПОСЕЛЕННЯ МОЛЮХОВ БУГОР

Ознака	Бік свійський	Вівця свійська	Коза свійська	Вівця та коза	Свиня свійська	Кінь свійський	Верблюд (Camelus sp.)	Собака свійський	Кіт свійський	Їжак звичайний	Засць русак	Бобер річковий	Вовк сірий	Лісиця звичайна
1. Частина особин														
Рогові стрижні самки	4													
Мозкові частини черепу	134		7	1	12									

Ознака	Ведмідь бурий	Тхір лісовий	Борсук	Видра річкова	Лев	Лео-пард	Кіт лісовий	Кабан	Олень звичайний	Козуля звичайна	Лось	Гур	Зубр
1. Частина особин													
Рогові стрижні самця, роги													
Мозкові частини черепу	3						1	3	54	9	2		2
Лицьові частини черепу								19	8	14	3		1
Зуби верхні	1	3	2					23	2	4	7		2
Нижні щелепи	1							16	35	17	24		3
Зуби нижні	2		1					49	15	8	10		2
Хребці	3							3	23	8	8		5
Ребра	6							21	11	20	8		9
Лопатка								12	95	147	13		7
Плечова	1	1	3(1)	1				10(1)	7	20	8	2	2
Променева+ліктьова			2					30(4)	4	13	9	1	3
П'ясткова			1					6	26	42(20)	9	1	1
Тазова	1		1					5	9	15	3(1)		
Стегнова	2							9(3)	2	13	1		1
Великогомілкова	1	1(1)	2					11(3)	8(2)	10(2)	4	1	3
Малогомілкова	4							4	5	12(3)	5	1	3
Таранна								13	13	32	9	1	1
П'яткова	1							20	2	6(4)	4	1	2
Центральна									5	8	6		
Наколіннок										1			
Інші суглобові	3							33	27	13	13		8
Плеснова								6	16	15(2)	9(1)		1
Метаподії	3	1	1		1(1)			48(12)	13(1)	12(7)	19(6)		
I фаланга	4(3)							48(10)	40	26	35		5
II фаланга	3(2)							28(3)	47(2)	6	16		1
III фаланга	1					1		20	11	3	3	1	5
Разом	40	6	12	1	1	1	1	437	478	471	225	10	68
2. Число особин													
Молоді	1	1	1		1			3	3	5	2		1
Напівдорослі								9		4		1	1
Дорослі	2	3	2	1	1	1	1	15	10	18	8	1	2
Разом	3	4	3	1	1	1	1	27	13	27	10	2	3
3. Стан зубного ряду нижніх щелеп													
M ₃ ще немає								8	2		1		1
M ₃ прорізується								2	3	1	3		1
M ₃ є	1	3	1					2	2				
Всі постійні	1	3	1					12	7	1	4		1
Разом													

ПЕРЕЛІК ЗНАХІДОК КІСТОК ТВАРИН З КУЛЬТУРНОГО ШАРУ ПОСЕЛЕННЯ МОЛОХОВ БУГОР

Ознака	Бик свій- ський	Вів- ця та коза	Свиня свій- ська	Кінь свій- ський	Бобер річко- вий	Вовк сірий	Лисиця звичай- на	Ведмідь бурий	Ка- бан	Олень звичай- ний	Козуля зві- чайна	Лось	Гур
1. Частина скелету													
Рогові стрижні самця, роги	1									3		1	
Мозкові частини черепа											3		1
Лицьові частини черепа	16	1	5	36	2		1		2	6	1	2	
Зуби верхні	3	1	1	1	1				1				1
Нижні щелепи	2		3	1	2	3			5	4		1	
Зуби нижні	20		5	16					1	2		1	1
Хребці	10	1	2						2	10		2	
Ребра	3		2						2				
Лопатка	1		1							2		1	
Плечова	3			1	1				1(1) ⁶⁶	1			1
Променева+ліктьова	1		1	1						1			
П'ясткова	1		1	1						1			
Тазова	5										1(1)		
Стегнова	4			4	1				1		1	1	
Великотомілова	4			1					1	1	2		
Таранна	3			1					1				1
П'яткова	1									1			
Центральна	16			4					3	1			3
Наколінюк	2												
Інші суглобові	2												
Плеснова	2		3(2)	6				1	1(1)	2	2(2)	1	
Метаподії	7		1	2					3	1	2(1)	1	
I фаланга			1	1						2		1	
II фаланга			1						1	1		1	
III фаланга													
Разом ⁶⁷	102	3	24	76	7	3	1	1	23	38	12	15	11
2. Число особин													
Молоді			1	1							1	1	
Напівдорослі									1				
Дорослі	3	1	1	1	1	1	1	1	1	2	2	1	2
Разом	3	1	2	2	1	1	1	1	2	2	2	2	2
3. Стан зубного ряду нижніх щелеп													
M ₃ прорізується									1				
Всі постійні									1				
Разом									1				

⁶⁶ В дужках тут і далі вказано кількість кісток, у яких ще не приросли епіфізи.

⁶⁷ Крім того, знайдено: 3 раковини моллюсків (вид не встановлено), 102 кістки черепахи (вид не встановлено), 9 кісток птахів (вид не встановлено), 4 кістки людини, не визначено 3 754 фрагменти кісток ссавців.

МІНЛИВІСТЬ КІСТОК ССАВЦІВ З НЕОЛІТИЧНОЇ НАПВЗЕМЛЯНКИ ПОСЕЛЕННЯ БІЛЬШІВЦІ

Ознака (мм, %)	Бик свійський	Олень звичайний
1. Ширина нижнього кінця (далі – ШНК) лопатки		1(-)72,50 ⁸⁸
2. Великий діаметр (далі – ВД) суглобової западини (далі – СЗ) її		1(-)60,00
3. Малий діаметр (далі – МД) СЗ її		1(-)55,00
4. Ширина шийки (далі – ШШ) її		1(-)49,00
5. Відношення 3 до 1		1(-)81,00
6. Відношення 3 до 2		1(-)76,00
7. ШНК плечової		2(59-61,5)60,25
8. Ширина блоку (далі – ШБЛ) її		2(56-57)56,50
9. Медальна висота блоку (далі – МВБЛ) її		2(43-43,5)43,25
10. Найменша висота посередині блоку (далі – НВБЛ) її		2(231,5-32)31,75
11. Відношення 9 до 8		2(75,5-77,5)76,50
12. Відношення 10 до 8		2(55,5-58)56,75
13. Ширина діафізу (далі – ШД) її, ясткової	1(-)33,50	
14. Поперечник діафізу (далі – ПД) її	1(-)23,50	
15. ШНК її	1(-)63,00	
16. Поперечник нижнього кінця (далі – ПНК) її	1(-)34,00	
17. Відношення 14 до 13	1(-)70,00	
18. Відношення 16 до 15	1(-)54,00	
19. Індекс медальних валиків (далі – ІНДМВ) її	1(-)81,00	
20. Індекс латеральних валиків (далі – ІНДЛВ) її	1(-)76,00	
21. Повна довжина (далі – ПДВ) її, ясткової	1(-)138,00	
22. Ширина на рівні (далі – ШНР) вінцевого відростку (далі – ВВ) її	1(-)38,50	
23. Поперечник на рівні (далі – ПНР) ВВ її	1(-)46,00	

МІНЛИВІСТЬ КІСТОК БИКА СВІЙСЬКОГО З ТРИПІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ЕТАПІВ А ТА В І ПОБУЖЖЯ

Ознака (мм, %)	Могильна-1 (етап А)	Гребенюков Яр (етап А)	Василівка (етап В1)	Березовське (етап В1)
1. Довжина великої кривини (далі – ВКР) рогового стрижня самця				1(-)150,00 ⁶⁹
2. Довжина малої кривини (далі – МКР) його				1(-)135,00
3. Довжина хорди його				1(-)128,00
4. Обхват біля основи (далі – ОББОС) його		5(223-241)231,20±5,36		2(173-190)181,50
5. ВД біля основи його		5(74-85)79,80±2,87		2(55,5-66)60,75
6. МД біля основи його		5(63,5-67)65,00±0,75		2(53-53,5)53,25
7. Відношення 4 до 1				1(-)111,50
8. Відношення 4 до 2				1(-)128,00
9. Відношення 6 до 5		5(79,5-88)83,00±1,50		2(80,5-96,5)88,50
10. Довжина ВКР рогового стрижня самки				1(-)255,00
11. Довжина МКР його				1(-)165,00
12. Довжина хорди його				1(-)164,00

68 Тут і далі наведено: кількість вимірів(межі мінливості)середнє арифметичне=його помилка.

69 Позначення і скорочення ті ж самі, що і в Таблиці 30.

Таблиці

13. Обхват біля основи його	10(164-182)174,9±3,07		3(144-210)175,17
14. ВД там же його	10(55-70)62,20±1,62		3(50-75)61,67
15. МД там же його	10(42-57)48,70±1,41	1(-)43,50	3(42,5-61,5)51,67 1(-)82,50 1(-)127,50 3(81,5-86)84,17
16. Відношення 13 до 11	10(72-84)78,05±1,72		
17. Відношення 13 до 12	1(-)135,00		
18. Відношення 15 до 14	3(53-57)55,50	1(-)52,00	1(-)63,50 1(-)87,50 3(32-33,5)32,83 3(20-22)21,00
19. Віддалі між роговими стрижнями черепу	2(83-90,5)86,75		
20. Альвелярна довжина (далі – АД) P ² -P ⁴	14(29-35)32,57±0,50		
21. АД M ¹ -M ³	14(19,5-25,5)22,29±0,45		
22. Довжина M ³	7(132-155,5)147,43±3,91		
23. Ширина M ³	14(46,5-59)54,14±1,07		1(-)47,00
24. АД P ² -M ³ нижньої щелепи	10(84,5-98,5)92,85±2,29	1(-)102,00	
25. АД P ² -P ⁴ її	20(35-42,5)40,83±0,51	1(-)41,00	
26. АД M ¹ -M ³ її	22(13-16,5)14,77±0,19	1(-)15,00	
27. Довжина M ³	4(41,5-48)44,38±1,86	1(-)38,00	
28. Ширина M ³	4(51,5-57,5)51,50±5,66	1(-)48,50	
29. Довжина вентральної дуги (далі – ВДГ) атланта	4(79-92,5)86,75±4,81	1(-)75,50	
30. Ширина ВДГ його	2(113,5-122)117,35		
31. Відношення 29 до 30	2(92,5-98,5)95,50	2(87-88)87,50	5(74-87,5)78,50±2,76
32. Довжина тіла із зубовидним відростком епістрофея	23(68-91)78,37±1,68	1(-)73,00	6(61-71)64,75±1,50
33. Ширина передньої суглобової поверхні (далі – ШПСП) його	26(56,5-78)66,63±1,92	1(-)64,00	6(49,5-58)55,08±1,50
34. ШНК лопатки	25(45-65)54,10±1,13	1(-)47,50	5(53-62)58,00±1,62
35. ВД С3 її	18(53-74,5)61,44±2,15		5(66-78,5)71,00±2,46
36. МД С3 її	19(61-75)68,96±0,82	1(-)65,00	5(81-89)85,30±1,95
37. ШШ її	22(72,5-86,5)80,80±0,79	1(-)74,00	2(80,5-86,5)83,50
38. Відношення 36 до 34	26(77,5-102)87,15±1,33	1(-)78,00	3(75,5-91)83,00
39. Відношення 36 до 35	30(70,5-92)81,08±1,62	1(-)65,00	6(48,5-54)51,33±0,98
40. ШНК плечової	47(39,5-61)49,15±1,05	1(-)43,50	8(31,5-41)36,32±1,17
41. ШБЛ її	46(30-46)39,29±0,74	1(-)32,50	3(59,5-64,5)61,33
42. МВБЛ її	29(54,5-68,5)60,26±0,71	1(-)67,00	3(42,5-46,5)44,33
43. НВБЛ її	29(40-49)44,60±0,42	1(-)50,00	
44. Відношення 42 до 41	1(-)183,50		
45. Відношення 43 до 41	29(78,5-106)87,38±1,68	1(-)85,00	
46. ПДВ променевої	31(70,5-95)78,92±1,53		
47. Ширина верхнього кінця (далі – ШВК) її	39(38-53,5)43,94±0,74	1(-)78,00	10(39-51)45,65±1,16
48. Ширина верхньої суглобової поверхні (далі – ВСП) її	40(24-35,5)28,18±0,48	4(36,5-44,5)41,40±1,23	6(26,5-33,5)30,75±1,33
49. Медіальний поперечник (далі – МП) ВСП її	17(38-45)42,24±0,49	2(30,5-32,5)31,50	1(-)42,50
50. Латеральний поперечник (далі – ЛП) ВСП її	13(70-78)73,92±0,62	1(-)47,00	2(62,5-78)70,25
51. ШД її	1(-)30,00		
52. ШНК її	1(-)14,50		
53. Відношення 47 до 46	1(-)26,00		
54. Відношення 51 до 46	28(51,5-64)54,98±0,45		
55. Відношення 52 до 46			
56. Відношення 49 до 48			

Ознака (мм, %)	Могильна-1 (етап А)	Гребенюков Яр (етап А)	Василівка (етап В1)	Березовське (етап В1)
57. Відношення 50 до 49		28(51,5-64)54,98±0,45		1(-)64,50
58. Віддал від ВВ до верхнього кінця (далі – ВК) горбистості літкової		6(95,5-109)100,33±2,46		1(-)115,00
59. Довжина горбистості її		4(60-61)60,38±0,37		2(59,5-64)61,75
60. Ширина горбистості її		7(28-31)29,64±0,90		2(24-31)27,50
61. ПНР ВВ її		12(61-73,5)65,58±1,18		2(67-71)69,00
62. Відношення 60 до 59		4(46,5-51)49,13±1,67		2(37,5-52)44,75
63. ПД п'ясткової		2(200,5-201,5)201,00		
64. ШВК її		15(57,5-73,5)63,90±1,96		9(60-69,5)63,78±1,10
65. Поперечник верхнього кінця (далі – ПШК) її		21(31,5-46,5)39,26±1,09		11(36,5-50)40,36±1,19
66. ШД її		16(29-43,5)35,78±1,38		4(24,5-40)32,125±3,68
67. ПД її		6(24-26,5)24,67±0,58		2(26-27,5)26,75
68. ШНК її		18(59-72)65,28±1,07		4(62,5-66)68,00±3,61
69. ПНК її		11(31,5-40)35,41±0,81		3(35-40)37,33
70. Відношення 64 до 63		2(30-33)31,50		
71. Відношення 66 до 63		2(15,5-19,5)17,50		
72. Відношення 68 до 63		2(31-35,5)33,25		
73. Відношення 65 до 64		15(59-64,5)62,40±0,47		5(59,5-70)63,40±1,96
74. Відношення 67 до 66		4(61,5-68)64,25±2,87		
75. Відношення 69 до 68		11(50,5-59)54,36±1,21		3(52-55,5)53,50
76. ПНДМВ її		11(69,5-78)74,95±0,68		3(77-81)79,33
77. ПНДЛВ її		13(67,5-76)72,15±0,736		2(73,5-78)75,75
78. Довжина кульшової западини (далі – КЗ) газу		9(67-78,5)73,11±1,66		5(61,5-79,5)67,00±3,72
79. Ширина КЗ його		7(56-71)66,29±3,17		5(53-66,5)57,00±2,77
80. ШВК стенової		1(-)116,50		1(-)104,00
81. ШНК її		6(94-109)101,33±3,51		
82. ШВК великомілкової				6(82-94)87,17±2,21
83. ШД її		6(35-48)41,33±2,19		4(32-39)34,875±1,74
84. ШНК її		26(55,5-74)65,33±1,16		26(53,5-66)59,08±0,73
85. ПНК її		33(44-57,5)49,97±1,10		27(41,5-54)46,65±0,61
86. Відношення 85 до 84		26(70-81,5)76,23±0,62		24(73,5-88,5)79,32±0,72
87. Зовнішня довжина (далі – ЗД) гаранної		19(65-81)72,42±0,95		14(70-80)74,39±0,87
88. Внутрішня довжина (далі – ВНД) її		20(60-75,5)66,88±1,06		14(63-76)69,18±0,98
89. ШВК її		19(41,5-53,5)46,03±0,67		16(44-53,5)47,56±0,68
90. ШНК її		19(41-54,5)46,37±0,92		14(44-56,5)48,36±0,95
91. Відношення 90 до 87		18(59-70)64,00±0,67		12(62-74)64,75±0,99
92. ПДВ п'ясткової		20(123,5-168)144,10±3,50		3(124,5-156)143,50
93. ШНР ВВ її		29(38,5-53)43,84±0,82		5(40-50)44,00±1,97
94. ПНР ВВ її		33(41,5-59)48,26±0,97		12(41-58)47,92±1,63
95. Ширина центральної		24(51-67)58,77±1,55		11(54-67)59,41±1,57
96. Поперечник її		22(48-66)55,84±1,50		10(50-63,5)57,60±1,63
97. ПДВ плеснової		2(223-255)138,00		
98. ШВК її		28(44-59,5)52,79±0,82		10(46-57)51,10±1,08
99. ПШК її		25(42,5-59)49,12±1,15		8(43-55)49,50±1,39
100. ШД її		25(23,5-36)27,24±0,66		4(25,5-34)30,25±1,52

Таблиці

101. ПД її	11(22-31,5)27,77±1,26	1(-)26,00	7(27-34,5)30,36±1,15
102. ШНК її	23(52-68,5)60,24±1,52	1(-)55,50	9(58,5-70)62,28±1,26
103. ПНК її	20(30,5-41)34,05±0,74	1(-)31,50	9(35-43)37,06±0,95
104. Відношення 98 до 97	2(21-23)22,00		
105. Відношення 100 до 97	2(10,5-12,5)11,50		
106. Відношення 102 до 97	1(-)26,50		
107. Відношення 99 до 98	24(90,5-102,5)96,33±0,54	3(93-100)96,33	8(93,5-100)97,00±0,70
108. Відношення 101 до 100	10(81,5-97)91,05±1,92	1(-)84,00	2(84-94)89,00
109. Відношення 103 до 102	20(52-60,5)56,98±0,58	1(-)57,00	9(56,5-62)59,56±0,76
110. ПДМВ її	20(71-77)73,78±0,76	1(-)73,00	9(73,5-80)75,39±0,77
111. ПДЛВ її	20(69-72,5)71,00±0,34	1(-)71,00	9(71-80)74,11±0,86
112. ПДВ I фаланги	61(55,5-80)66,94±0,76	6(62,5-74,5)65,00±1,12	28(61-79)71,00±0,85
113. Довжина по середній лінії (далі – ДСЛ) її	35(48-71,5)58,29±1,17	6(52-63,5)56,08±2,01	30(52,5-73)62,15±0,82
114. ШВК її	80(28-46)33,79±0,50	6(32-37,5)33,75±1,28	40(29-42)34,08±0,47
115. ПВК її	76(30-50)36,95±0,46	6(34,5-41,5)36,92±1,78	39(33-44)38,79±0,54
116. ШД її	76(22,5-38,5)28,12±0,39	5(27-29)27,80±0,41	32(22,5-35)28,70±0,43
117. ПД її	38(16,5-30)20,54±0,47	6(18,5-21)20,17±0,42	31(18-25)21,13±0,34
118. ШНК її	70(25-43)31,17±0,41	6(28,5-33,5)30,50±1,00	28(28-36,5)31,50±0,41
119. ПНК її	67(18,5-31)23,27±0,30	6(21-26)22,83±0,85	26(21,5-28)24,25±0,34
120. Відношення 114 до 112	60(41,5-62)51,19±0,67	6(48,5-59)52,08±1,85	27(41-54)47,70±0,68
121. Відношення 116 до 112	59(35,5-50,5)42,62±0,49	5(37,5-45,5)42,60±1,60	26(34,5-45)40,40±0,56
122. Відношення 118 до 112	57(40-56,5)47,37±0,50	6(45-52)46,92±1,40	26(39,5-48)44,12±0,50
123. Відношення 115 до 114	76(100-121)110,41±0,53	6(105-116)109,50±1,67	39(103-125)114,50±0,95
124. Відношення 117 до 116	37(64-81,5)72,59±0,68	5(67,5-75)72,30±1,37	30(64,5-87)73,63±0,88
125. Відношення 119 до 118	74(37-60)44,50±0,60	6(69,5-79)74,83±2,16	26(71,5-84)77,94±0,77
126. ПДВ II фаланги	74(37-60)44,50±0,60	1(-)49,00	19(40-55)49,26±1,06
127. ДСЛ її	38(34-49)39,80±0,74	1(-)45,00	19(38-52)45,32±1,05
128. ШВК її	77(25,5-38,5)32,07±0,35	1(-)36,50	21(26,5-40)34,74±0,90
129. ПВК її			2(28-35)31,50
130. ШД її			2(22-27)24,50
131. ПД її			2(21-28,5)24,75
132. ШНК її	71(21-32,5)27,11±0,40	1(-)30,00	16(22,5-35,5)30,28±0,91
133. ПНК її			2(26,5-35,5)30,75
134. Відношення 128 до 126	69(61-85,5)71,87±0,59	1(-)74,50	18(63-75)68,97±0,72
135. Відношення 130 до 126			2(52-56,5)54,25
136. Відношення 132 до 126			15(53,5-67,5)60,20±0,94
137. Відношення 129 до 128	65(49-78)60,56±0,67	1(-)61,00	2(100-105,5)102,75
138. Відношення 131 до 130			2(95,5-105,5)100,50
139. Відношення 133 до 132			2(112,5-115,5)114,00
140. Довжина переднього краю (далі – ДПКР) III фаланги	16(47,5-60)54,50±0,77		1(-)70,00
141. Підшовення довжина її	16(64-75,5)68,84±0,95		1(-)80,00
142. Висота її	23(32-41)32,23±0,59		3(35,5-46,5)40,67
143. Відношення 142 до 140	16(58,5-70,5)64,38±0,91		1(-)66,50
144. Висота в холці ⁷⁰ самок	2(119-120,5)119,75		
145. Висота в холці самця	1(-)125,00		
146. Висота в холці вола	1(-)140,00		
147. Висота в холці по таранних кістках	19(119-148)132,50±1,98	3(124,5-131)127,67	14(128-147)136,18±1,58

70 Висоту в холці і тут, і далі, а також в наступних Таблицях, наведено в см за коефіцієнтами В. І. Цалкіна.

МІНЛИВІСТЬ КІСТОК БИКА СВІЙСЬКОГО З ТРИПІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я

Ознака (мм, %)	Ломачинці, етап В2-С1	Хрещате, етап В2-С1	Коновка, шар етапу В2	Ліса Гора, етап С1-С2	Щовб, етап С1-С2
1. ОББОС рогового стрижня самки					1(-)147,00 ⁷¹
2. ВД там же його					1(-)50,50
3. МД там же його					1(-)41,50
4. Відношення 3 до 2					1(-)82,00
5. Довжина М ¹		2(30-35)32,50	19(30-35)31,03±0,72		5(29-31,5)30,50±0,75
6. Ширина М ¹		2(19-25,5)22,25	19(16,5-26,5)21,61±0,64		5(20-25)22,10±1,17
7. АД Р ₂ -М ₁ нижньої щелепи		1(-)138,00			1(-)156,50
8. АД Р ₂ -Р ₄ її		3(50-57)54,00	1(-)56,50	1(-)60,00	1(-)56,50
9. АД М ₁ -М ₃ її	4(86,5-100,5)93,13±3,73			1(-)99,00	1(-)100,00
10. Довжина М ₁	7(35-42)39,00±1,08		12(32,5-45)38,71±1,26	3(36-42)39,00	2(40-46,5)43,25
11. Ширина М ₃	8(13,5-18,5)15,69±0,67		14(12,5-20)15,29±0,56	3(15-17)15,83	3(14,5-16,5)15,67
12. ПД атланта			1(-)103,00		
13. Повна ширина його			1(-)165,00		
14. Довжина ВДГ його			1(-)43,00		
15. Ширина ВДГ його			1(-)56,50		
16. Відношення 14 до 15			1(-)76,50		
17. ШПКП епістрофея	4(91-107,5)102,00±5,10		2(98-107)102,5	1(-)71,50	
18. ШНК лопатки	5(70-86)77,50±4,31		5(58,5-77,5)66,10±5,25	4(65-73)67,50±2,75	3(58,5-90)73,19
19. БД СЗ її	6(59,5-73)65,25±2,50		6(50,5-66)57,67±4,21	3(51-57)54,17	3(47-70,5)62,33
20. МД СЗ її	7(48,5-67)55,29±2,87		10(40,5-63,5)52,10±2,67	2(22,5-48,5)46,50	4(39,5-65)50,88±5,10
21. Відношення 20 до 18	5(67,5-78)71,30±2,29		3(66,5-82,5)72,50	2(68,5-70)69,25	3(67,5-72)69,67
22. Відношення 20 до 19	6(80-92)84,00±2,23		5(80-96)85,90±3,09	2(87,5-90)88,75	3(82-84)82,67
23. ШНК плечевої	5(83-104)91,00		7(77,5-102)90,21±3,89	3(80-81)80,33	1(-)89,00
24. ШБЛ її	7(73-94)83,71±4,00		8(66-90,5)79,13±3,66	4(73,5-86)77,38±3,40	1(-)75,50
25. МВБЛ її	10(44-55,5)49,00±1,31		18(38-56,5)47,42±1,59	7(41,5-49,5)44,79±0,91	1(-)43,00
26. НВБЛ її	9(31-40)35,17±1,03		13(28,5-40,5)34,92±1,14	7(30-37)34,92±1,00	1(-)34,00
27. Відношення 29 до 28	7(55,5-60,5)58,07±1,03		8(57-63)52,38±0,98	4(55-59)57,50±1,37	1(-)57,00
28. Відношення 30 до 28	7(40-44)42,29±0,65		8(41-48)43,69±0,76	4(39,5-44)42,25±1,05	1(-)45,00
29. ШВК променевої	6(84-99)90,08±3,07		7(73,5-105,5)86,00±5,96	5(72-102)87,30±6,12	3(79,5-96)90,50
30. Ширина ВСП її	6(78-90,5)83,17±3,05		7(67,5-90)77,93	5(66-91,5)79,00±5,03	3(73,5-86,5)82,00
31. МП ВСП її	7(42-50,5)45,86±1,37		10(35,5-51,5)42,70±2,73	6(35-53)43,67±2,73	5(38-49,5)42,30±4,27
32. ЛП ВСП її	5(27-31)29,40±1,25		10(21,5-34,5)27,20±1,56	6(22-33)28,83±2,23	3(24,5-28,5)27,83
33. ШД її	2(44-45)44,50			1(-)30,00	
34. ШНК її	4(67-97,5)74,38		5(65,5-94)81,90±9,11	1(-)94,50	2(63-74)68,50
35. Відношення 31 до 30	5(50,5-57)54,70±1,37		6(52-57)55,67±1,04	5(52,5-58,5)55,10±1,97	3(51,5-57)55,17
36. Відношення 32 до 31	5(60-69,5)63,50±2,69		6(58,5-66)61,33±1,40	5(62,5-70,5)66,20±3,32	3(57,5-64,5)64,33
37. Відаль від ВВ до ВК горбистості ліктьової	1(-)105,00		1(-)98,00		
38. Довжина горбистості її	1(-)65,50		2(63-68)65,50		
39. Ширина горбистості її	1(-)30,50		2(28,5-33,5)30,75		
40. ПНР ВВ її	6(55,5-80,5)67,42		5(57,5-76,5)66,71±3,27	4(52,5-65)60,75±4,06	3(61-67)63,67

71 Позначення та скорочення ті ж самі, що і в Таблицях 30 та 31.

Таблиці

41. Відношення 39 до 38	1(-)46,50	2(45-48,5)46,75			
42. ПДВ п'яткові	1(-)210,50	3(206,5-218,5)213,33		1(-)227,00	1(-)227,50
43. ШВК II	13(54,5-71,5)63,31±1,43	19(55-77,5)63,66±2,03		3(60-68)64,67	5(53,5-72,5)64,50±3,74
44. ПЛК II	16(30,5-42,5)37,88±0,91	19(32-46,5)38,24±1,13		4(35,5-43,5)39,28±3,33	5(35,5-43,5)40,00±2,83
45. ШД II	9(34-42,5)36,89±0,83	10(31,5-41,5)35,80±1,49		1(-)35,00	2(32,5-34,5)33,50
46. ПД II	8(22-27)24,50±0,52			1(-)25,00	1(-)25,00
47. ШНК II	12(58,5-75)67,42±2,52	13(59,5-77,5)58,46±1,94		1(-)73,00	5(59,5-78)64,70±3,24
48. ПНК II	10(31,5-41,5)36,20±0,94	2(27-28,5)27,75		1(-)30,00	5(32-40,5)35,80±2,89
49. Відношення 43 до 42	1(-)16,50	2(15,5-16)15,75		1(-)15,50	1(-)15,00
50. Відношення 45 до 42	1(-)28,50	2(29-31)30,00		1(-)32,00	1(-)31,50
51. Відношення 47 до 42	1(-)28,50	16(57-65)60,81±0,71		3(61,5-64)62,83	5(58-66,5)62,20±2,03
52. Відношення 44 до 43	13(56-63,5)59,92±0,68			1(-)71,50	1(-)72,50
53. Відношення 46 до 45	6(62-72)66,67±2,43	11(51-56)52,86±0,60			5(51,5-57)54,40±1,68
54. Відношення 48 до 47	9(50,5-57)53,00±0,84	10(72-80)76,60±0,79			5(71,5-77)74,60±1,47
55. ІНДМВ II	10(74,5-79,5)76,45±0,54	11(70-79,5)74,05±0,92		1(-)72,00	4(72-72,5)72,25±0,28
56. ІНДЛВ II	9(70-79)73,78±0,97	1(-)72,00		4(60,5-74)66,88±2,83	4(57,5-68,5)62,63
57. Довжина КЗ тазу	3(62-88)74,50	2(56,5-67,5)62,00		4(50-57,5)53,75±3,20	5(50,5-61)56,10
58. Ширина КЗ його	3(54,5-78)67,33				
59. ШВК стегнові	1(-)127,50				
60. ШВК великогомілкової		1(-)113,50		2(78-95)86,50	4(78,5-90)83,50±3,61
61. ШД II	6(37,5-49,5)43,83±3,27	3(39,5-44)42,33			
62. ШНК II	13(56-80)67,65±2,76	12(57,5-77,5)65,92±2,27		10(52-66)58,70±0,94	5(54,5-64,5)58,70±0,94
63. ПНК II	13(43,5-65,5)51,62±1,86	17(41-52,5)50,88±1,48		10(41-49,5)45,60±1,55	4(42-48,5)44,88
64. Відношення 63 до 62	12(72,5-79,5)76,17±0,67	12(71,5-78,5)74,88±0,67		9(73-82)77,22±1,25	4(72-77)74,75±1,20
65. ЗД таранної	18(65,5-81,5)74,14±1,03	19(59,5-82,5)66,58±2,46		3(68-71)69,17	10(57,5-77)66,90±3,91
66. ВНД II	16(64,5-74,5)68,69±0,98	18(56,5-78,5)62,39±1,81		3(62-66)63,67	10(53-72)62,50±3,72
67. ШВК II	16(44-52,5)46,97±0,89	17(38,5-55)48,44±1,23		3(42-48)45,17	9(36,5-48,5)43,78±1,96
68. ШНК II	17(44-53)48,97±0,95	17(38-53,5)46,08±1,57		3(40-47,5)43,83	10(36,5-48)42,5±2,13
69. Відношення 68 до 65	17(61-70,5)66,00±0,83	18(62-68,5)65,08±0,48		3(58,5-67)63,33	10(61,5-70)64,05±0,80
70. ПДВ п'яткові	5(138-155)144,70±3,44	6(126,5-158)139,25±5,06		4(128-142)133,25±4,12	3(136,5-160,5)152,17
71. ШНР ВВ II	7(41-50,5)45,21±1,80	17(35,5-53)42,94±1,94		12(35-46)38,38±1,06	6(36,5-47)43,58±2,00
72. ПНР ВВ II	9(45-52,5)48,33±0,92	18(39-55)50,81±1,69		13(39,5-54)44,12±1,45	6(41,5-54,5)48,00
73. Ширина центральної	8(55-66,5)59,19±1,10	9(50-72)60,83±2,22		4(52-63)58,13±3,61	5(60-71,5)65,00
74. І оперечник II	8(51-63,5)55,56±1,90	9(46-69)57,89±2,81		4(57,5-59,5)58,88±2,83	5(54-70)60,20±4,53
75. ПДВ плесенової		2(243,5-248,5)246,00			
76. ШВК II	11(50-59,5)54,41±1,06	14(48-62,5)57,29±1,45			3(39,5-60)47,50
77. ПЛК II	9(49,5-54,5)52,06±1,25	15(47-59)51,23±1,24			2(38,5-58,5)48,5
78. ШД II	10(27,5-35,5)31,30±0,66	9(25,5-32,5)28,44±1,04			1(-)24,00
79. ПД II	8(26-33,5)29,81±1,14				
80. ШНК II	10(55-74,5)65,55±2,16	11(55-72,5)63,68±2,73		5(58,5-68,5)63,50	
81. ПНК II	8(31,5-40)36,81±0,52	10(32,5-39)35,90±1,12		2(33-37,5)35,25	
82. Відношення 76 до 75		2(20-24,5)22,25			
83. Відношення 78 до 75		1(-)11,00			
84. Відношення 80 до 75		2(23,5-28)25,75			
85. Відношення 77 до 76	9(89-102)95,67±1,48	14(92,5-105)97,36±0,78			2(97,5-97,5)97,50
86. Відношення 77 до 76	5(82,5-92)88,60±1,15				

Ознака (мм, %)	Ломачинці, етап В2-С1	Хрещате, етап В2-С1	Коновка, шар етапу В2	Лиса Гора, етап С1-С2	Щобв, етап С1-С2
87. Відношення 79 до 78		8(56-62)50,00±1,14	9(52-59)55,00±0,91	2(54,5-56,5)55,50	
88. ІНДМВ II		8(71,5-78)74,13±0,67	9(71,5-80)75,44±0,93	2(74-76)75,00	
89. ІНДІВ II		9(68,5-72,5)71,00±0,92	9(68,5-75,5)74,44±0,79	2(69-72,5)70,75	
90. ПДВ I фаланги		30(61,5-79)66,30±0,87	32(56-76,5)64,60±1,19	17(58-79)65,21±2,00	17(56-78)66,94±1,58
91. ДСЛ II		32(53-68,5)58,27±0,61		16(50-71)57,22±2,10	17(47-68)58,5±1,07
92. ШВК II		32(26-40)32,31±0,60	43(27,5-41,5)31,96±0,64	21(28-40)32,29±1,06	18(28-43,5)34,28±1,07
93. ШВК II		31(31,5-43)37,05±0,66	20(30-39,5)34,20±0,67	19(33-43,5)36,39±1,07	17(31-44,5)38,50±1,28
94. ШД II		38(22,5-32,5)27,16±0,34	44(23-36)26,51±0,60	19(23,5-35)26,74±0,82	20(23,5-37)29,78±1,21
95. ПД II		38(17-25)20,45±0,35		18(16-23)19,19±0,61	19(17-27)21,29±0,97
96. ШНК II		34(26,5-37)31,04±0,61	40(26,5-38,5)29,95±0,84	19(26-34)29,47±0,61	20(24-41,5)32,82±1,21
97. ПНК II		34(20-27)23,57±0,27	21(21,5-28)23,62±0,60	16(18-26,5)22,47±0,77	18(20-30)24,72±0,86
98. Відношення 92 до 90		29(40,5-56,5)48,43±1,12	31(44-57)49,15±0,46	17(38-55)48,82±1,11	17(45,5-56,5)51,26±1,34
99. Відношення 94 до 90		30(34,5-41,5)40,03±0,94	30(37-49,5)40,30±0,76	17(33-46,5)41,03±0,76	17(38-47,5)43,41±0,99
100. Відношення 96 до 90		27(40-54)45,81±1,24	30(41,5-53)45,17±0,62	16(39-50,5)45,31±0,83	16(40-53,5)47,97±0,95
101. Відношення 93 до 92		30(105-127)112,88±1,58		19(104,124)113,89±1,34	17(100-118)111,03±0,90
102. Відношення 95 до 94		37(67,5-79)73,78±0,62		16(65-79)73,28±1,02	19(61,5-79)71,66±1,08
103. Відношення 97 до 96		32(65,5-81)74,76±0,69	21(72-83)75,69±0,61	15(69-85,5)76,50±1,05	18(68,5-80)74,03±0,66
104. ПДВ II фаланги		2(38-50)44,00	12(39,5-54)46,38±1,50	13(40-49)45,5±0,97	9(41-53)43,78±1,41
105. ДСЛ II		2(36-42)39,00	15(36,5-48,5)41,27±1,17	8(36,5-44)40,25±1,00	9(35-49,5)40,28±2,00
106. ШВК II		2(28-35,5)31,75	15(29,5-39)34,03±0,82	14(29,5-39)33,14±0,81	10(28-38)32,50±1,65
107. ШНК II		2(24-32)28,00	11(24-34,5)29,18±1,37	14(23-27,5)29,04±1,16	8(23,5-32)27,44±1,46
108. Відношення 106 до 104		2(71-73,5)72,25	12(65,5-79)73,46±1,26	13(67,5-88)73,62±2,08	9(65-81)72,06±1,63
109. Відношення 108 до 104		2(63-64)63,50	11(53,5-71)63,73±1,66	13(56-82,5)64,54±2,91	8(56-71,5)62,00±2,64
110. ДПКР III фаланги		1(-)49,00	2(56-57)56,50	1(-)61,50	4(53-68)59,13
111. Підшвенна довжина II		1(-)60,00	2(70-78)74,00	1(-)83,00	4(65,5-86,5)75,88
112. Висота II		1(-)31,50	2(36-36)36,00	14(34,5-42)38,39±0,67	4(33,5-42,5)36,88
113. Відношення 112 до 110		1(-)64,50	2(63-64,5)63,75	9(58,5-66,5)62,94±1,24	4(61-63)62,25±0,53
114. Висота в холці волів					1(-)139,50
115. Висота в холці корів					
116. Висота в холці по таранних кістках					
		1(-)126,00	4(128,5-134)130,88±0,94	1(-)135,50	
		14(126-149)136,04±1,83	19(109-131)128,39±4,85	3(124,5-130)126,67	10(105-141)122,55±6,58

ТАБЛИЦЯ 33.

МІНЛИВІСТЬ КІСТОК БИКА СВІЙСЬКОГО З ПОСЕЛЕНЬ ЕТАПІВ В1 ТА В2 СЕРЕДНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я ТА ПОБУЖЖЯ

Ознака (мм, %)	Більшівці, етап В1-В2	Веселий Кут, етап В1-В2	Незасожник, етап В2	Немировське, етап В2
1. ОББОС стрижня самця	1(-)239,00 ⁷²			
2. ВД там же його	1(-)81,50			
3. МД там же його	2(67-67,5)67,25			
4. Відношення 3 до 2	1(-)82,00			
5. ОББОС рогового стрижня самки	2(168-169)138,50			
72. Позначення та скорочення ті ж самі, що і в Таблицях 30 та 31.				

Таблиці

6. ВД там же його	2(57,5-59,5)58,50	1(-)171,00
7. МД там же його	2(46,5-47)46,75	
8. Відношення 7 до 6	2(79-81)80,00	
9. Ширина між орбітами черепа		
10. Довжина М ³	6(30-33)31,92±0,57	
11. Ширина М ³	6(22-28,5)25,25±1,22	
12. АД Р ₂ -М ₃ нижньої щелепи	1(-)139,00	
13. АД Р ₂ -Р ₄ її	1(-)55,00	
14. АД М ₁ -М ₃ її	1(-)86,50	
15. Довжина М ₃	1(-)35,50	
16. Ширина М ₃	2(15,5-16,5)16,00	
17. ПДВ атланта	1(-)95,00	
18. Повна ширина його	1(-)154,00	
19. Довжина ВДГ його	2(43-46,5)44,75	
20. Ширина ВДГ його	2(46,5-53,5)50,00	
21. Відношення 19 до 20	2(-)87-92,5)89,75	
22. ШПСІ епістрофея	1(-)93,50	
23. ШНК лопатки	8(70,5-79)75,44±1,17	
24. ВД СЗ її	9(58,8-67,5)63,22±1,16	
25. МД СЗ її	6(48-58,5)52,25±1,83	
26. ШШ її	8(48-64)55,19±2,00	
27. Відношення 25 до 23	5(63-75)70,70±2,79	
28. Відношення 25 до 24	6(74-89)82,58±2,40	
29. ШНК плечової	7(78-88)81,36±1,61	
30. ШБЛ її	7(71-82)76,00±1,45	
31. МВБЛ її	8(43-49)45,25±0,71	
32. НВБЛ її	12(30-36)33,29±0,53	
34. Відношення 32 до 30	7(58-63,5)60,07±0,69	
35. ШВК променевої	7(42-46)44,71±0,46	
36. Ширина ВСП її	1(-)82,00	
37. МП ВСП її	1(-)74,00	
38. ЛП ВСП її	3(43-45)43,83	
39. ШД її	1(-)28,50	
40. ШНК її	2(64-77)70,50	
41. Відношення 37 до 36	1(-)58,00	
42. Відношення 38 до 37	1(-)66,50	
43. ПНР ВВ літкової		
44. ШВК п'ясткової	9(60-72)68,44±1,54	
45. ПВК її	10(35-44,5)41,40±1,18	
46. ШД її	6(35-41)37,33±1,01	
47. ПД її	1(-)28,00	
48. ШНК її	3(61-80,5)70,50	
49. ПНК її	3(33-41,5)37,25	
50. Відношення 45 до 44	9(58,5-64)61,33±0,68	
51. Відношення 47 до 46		
	2(50-58)54,00	1(-)52,00
	1(-)14,00	
	1(-)40,00	
	1(-)41,00	
	1(-)82,00	1(-)88,50
	2(76-76)76,00	1(-)78,50
	1(-)41,50	1(-)46,00
	2(30,5-34,5)32,50	1(-)34,50
	1(-)54,50	1(-)58,50
	2(40-45,5)42,75	1(-)44,00
	1(-)77,00	1(-)79,50
	2(70,5-76)73,25	1(-)73,50
	2(38,5-41)39,75	1(-)41,00
	3(25,5-28,5)27,00	1(-)26,50
	1(-)42,00	
	2(54-54,5)54,25	1(-)79,50
	2(66-73,5)69,75	1(-)56,00
	1(-)50,00	1(-)64,50
	1(-)58,50	1(-)64,00
	2(35-35,5)35,25	1(-)64,00
	1(-)32,00	1(-)40,00
	2(22-24)23,00	
	1(-)60,00	1(-)79,00
	1(-)33,50	1(-)41,00
	1(-)60,00	1(-)52,00
	1(-)69,00	

Ознака (мм, %)	Більшіці, етап В1-В2	Веселий Кут, етап В1-В2	Незаяжник, етап В2	Немировське, етап В2
52. Відношення 49 до 48	2(51,5-54)52,75	1(-)56,00	1(-)52,00	
53. ІНДМВ II	2(77,5-80,5)79,22	1(-)79,00	1(-)78,00	
54. ІНДЛВ II	1(-)74,00	1(-)75,50	1(-)71,50	
55. Довжина КЗ газу	11(60,5-70)65,32±0,34	1(-)67,50		
56. Ширина КЗ його	10(51-57)54,25±0,66	1(-)58,00		
57. ШВК стенової	1(-)92,00			1(-)50,50
57. ШВК великомілкової	4(83-98,5)90,88±3,77			
58. ШД II	7(31-41)33,85±1,69			
59. ШНК II	16(52-66)59,53±1,14			
60. ПНК II	15(41-49)46,33±0,68	1(-)48,00		
61. Відношення 60 до 59	15(69,5-82,5)77,90±0,97			
62. ЗД таранної	7(69-80)75,07±1,75	3(69,5-71)70,33		
63. ВНД II	9(62-75)69,11±1,53	5(64-69)65,90±0,97		
64. ШВК II	8(42,5-52)49,63±1,20	4(44-46)44,625±0,55		
65. ШНК II	9(42-52)47,61±1,12	3(43,5-45)44,17		
66. Відношення 65 до 62	7(62-68,5)64,71±1,26	3(61,5-64,5)62,83		
67. ПДВ п'яtkової	2(148-155)151,50	2(132,5-134)133,25	1(-)41,00	
68. ШНР ВВ II	6(43-51)46,75±1,21	2(36,5-46)41,25		
69. ПНР ВВ II	6(60,5-67)64,17±0,97	4(42,5-51,5)46,75±2,24		
70. Шириня центральної	5(55,5-66)61,00±1,91	2(52,5-55,5)54,00		
71. Поперечиня II	14(47-56)51,18±1,00	2(48,5-53,5)51,00		
72. ШВК плеснової	8(45-54)49,63±1,18	1(-)45,00	1(-)52,50	
73. ПВК II	5(27-31,5)28,70±0,84	1(-)28,50	1(-)52,00	1(-)27,50
74. ШД II		1(-)25,00		2(25-28)26,50
75. ПД II	5(54,5-73)63,60±3,62	1(-)56,00		
76. ПНК II	5(33-38)34,20±1,15	1(-)33,00		
77. ПНК II	8(92-100)91,56±1,03	1(-)98,00	1(-)99,00	
78. Відношення 73 до 72	4(56,5-60,5)58,50±0,97	1(-)87,50		
79. Відношення 75 до 74	4(72-79)75,40±1,51	1(-)59,00		
80. Відношення 77 до 76	4(70-75,5)72,75±1,30	1(-)71,00		
81. ІНДМВ II	9(66-77)71,67±1,23	1(-)70,00		
82. ІНДЛВ II	11(54,5-67)61,53±1,21	5(58-74)65,10±3,79	3(71-72,5)71,83	1(-)67,00
83. ПДВ I фаланги	11(33-42,5)36,05±0,90	8(48,5-65)55,94±2,12	2(61,5-62)61,75	1(-)59,50
84. ДСЛ II	9(38-44,5)40,61±0,74	8(27-38,5)31,94±1,50	3(31-33,5)32,50	1(-)33,00
85. ШВК II	10(26-33,5)29,85±0,87	7(30,5-40,5)35,00±1,55	3(37-38,5)37,67	1(-)34,00
86. ПВК II	11(19,5-23,5)21,27±0,44	9(21,5-32)26,00±1,24	2(27-29)28,00	1(-)28,00
87. ШД II	11(30,5-38)33,50±0,80	11(16,5-23)18,26±0,69	2(21-21,5)21,25	
88. ПД II	11(23,5-28,5)25,32±0,47	9(26-35)30,06±1,14	3(31-33)31,67	1(-)31,00
89. ШНК II	9(46-56,5)51,22±1,35	10(20,5-26,5)25,55±0,67	3(24-25)24,50	1(-)49,50
90. ПНК II	8(37-44,5)41,94±1,08	5(45,5-53,5)49,50±1,49	3(43-46,5)45,17	1(-)42,00
91. Відношення 85 до 83	8(43,5-50,5)46,19±1,02	5(36-45,5)39,60±1,85	2(37,5-41)39,25	1(-)42,00
92. Відношення 87 до 83		5(43-47)45,30±0,78	3(43-46,5)44,17	1(-)16,00
93. Відношення 89 до 83				

94. Відношення 86 до 85	9(104,5-119,5)112,56±2,08	7(105-118,5)111,57±1,85	3(112-119,5)116,00	1(-)103,00
95. Відношення 88 до 87	10(65-75)70,70±1,37	9(67-80,5)73,67±1,54	2(74-78)76,00	
96. Відношення 90 до 89	11(72,5-79,5)75,68±0,68	9(69,5-79)75,00±0,97	3(74-80,5)77,33	
97. ПДВ II фаланги	3(42-47)44,00	2(46-46,5)46,25	1(-)48,00	
98. ДСЛ II	3(38-40)38,83	3(41-43,5)42,50	1(-)41,50	
99. ШВК II	3(28-34)31,00	2(33,5-36,5)35,00	1(-)34,00	
100. ПВК II		1(-)36,50		
101. ШД II		1(-)28,00		
102. ПД II		1(-)29,00		
103. ШНК II	3(24-30)26,83	3(25-33)28,83	1(-)30,00	
104. ПНК II		1(-)34,00		
105. Відношення 99 до 97	3(66-79)70,50	2(72-78,5)75,25	1(-)71,00	
106. Відношення 101 до 97	3(56,5-70)61,17	2(61,5-71,5)66,50	1(-)62,50	
107. Відношення 103 до 97		1(-)61,00		
108. Відношення 100 до 99		1(-)101,50		
109. Відношення 102 до 101		1(-)103,50		
110. Відношення 104 до 103		1(-)103,00		
111. ДПКР III фаланги	1(-)70,00	1(-)56,00		
112. Підшвенна довжина II	1(-)90,00	1(-)74,00		
113. Висота II	3(40-45)42,00	1(-)34,00		
114. Відношення 113 до 111	1(-)64,50	1(-)60,50		
115. Висота в холці по гаранних кістках	7(128-146,5)137,36±3,20	3(127-130)128,67		

ТАБЛИЦЯ 34.

МІНЛИВІСТЬ КІСТОК БИКА СВІЙСЬКОГО ІЗ ТРИПІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ЕТАПУ СІ ПОБУЖЖЯ

Ознака (мм, %)	Косенівка	Майданецьке-I	Тальянки	Свердліково	Чичеркозовка
1. ОББОС рогового стрижня самця		1(-)195,00 ⁷³			
2. ВД там же його		1(-)66,00			
3. МД там же його		1(-)53,50			
4. Відношення 3 до 2		1(-)81,00			
5. ОББОС рогового стрижня самки	1(-)188,00				
6. ВД там же його	1(-)59,00				
7. МД там же його	1(-)52,00				
8. Відношення 3 до 2	1(-)88,00				
9. Ширина потиличних виrostків черепу			1(-)113,00		
10. Ширина потиличного отвору його			1(-)43,00		
11. Висота його			1(-)38,50		
12. АД Р ² -Р ⁴	1(-)49,50				
13. Довжина М ³	6(31-35)32,75±0,75			1(-)32,00	
14. Ширина М ³	6(19,5-25)23,33±0,97			1(-)20,50	
15. АД Р, Р, нижньої щелепи	4(51-56)53,625±1,32		3(28,5-34,5)31,66	2(57-57)57,00	
16. АД М ₁ -М ₃ II	1(-)93,50				
17. Довжина М ₃	9(37-45)40,00±0,89			1(-)41,00	
18. Ширина М ₃	10(13,5-19)15,85±0,58			1(-)16,50	
		1(-)101,00			
		3(40-40)40,00			
		3(13,5-14)13,83			
			2(9,5-42)40,75		
			2(15-15,5)15,25		

73 Позначення і скорочення ті ж самі, що і в Таблицях 30 та 31.

Ознака (мм, %)	Косенювка	Майданецьке-І	Тальянки	Свердліково	Чичеркозівка
19. Довжина ВДГ атланта	1(-)40,00				
20. Ширина ВДГ його	1(-)51,00				
21. Відношення 19 до 20	1(-)78,50				
22. ШПСІ епітрофея	1(-)94,00				
23. ШНК лопатки	6(66-76)70,92±2,42	1(-)65,50	3(70-75)72,67	5(67,5-82)74,80±3,04	1(-)70,50
24. ВД СЗ ІІ	6(56-65)61,58±1,54	1(-)56,50	3(59,5-63,5)61,50	5(59-70,5)74,80±3,04	1(-)59,00
25. МД СЗ ІІ	6(48-53,5)51,83±0,88	2(43-44)43,50	3(49,5-53)51,33	5(52,5-56,5)54,70±0,84	1(-)52,50
26. Відношення 25 до 23	5(69,5-83)73,50±2,72	1(-)67,00	3(68,5-75,5)71,00	5(68,5-79,5)73,50±2,13	1(-)74,50
27. Відношення 25 до 24	5(82,5-88)84,50±1,16	1(-)78,00	3(81-86)83,33	5(79,5-90)86,10±2,39	1(-)89,00
28. ШВК плечової			1(-)104,50		
29. ШНК ІІ	4(86-92)88,625±1,44	3(78-85)81,50	1(-)84,00	4(94-100)96,875±1,44	
30. ШБЛ ІІ	6(68-94)82,58±4,02	3(73-78,5)75,17	1(-)78,50	6(80,5-90)86,41±1,48	
31. МВБЛ ІІ	10(43-56)48,90±1,35	3(45-45)45,00	1(-)48,50	6(47-56,5)51,50±1,45	
32. НВБЛ ІІ	7(33-41,5)36,57±1,42	3(31,5-34,5)32,50	1(-)34,00	7(34,5-40)37,64±0,69	
33. Відношення 31 до 30	6(50,5-66)58,67±2,38	3(57,5-61,5)60,00		5(57,5-60,5)59,00±0,56	
34. Відношення 32 до 30	6(38,5-48,5)44,25±1,49	3(42,5-44)43,17	1(-)43,50	6(43-44)43,33±0,18	
35. ШВК променевої	4(80,5-88)85,00±1,84	2(80-81)80,50	3(78-90)84,50	4(88-102)96,00±3,40	1(-)79,00
36. Ширина ВСП ІІ	4(74,5-80)78,50±1,55	2(72-74)73,00	3(73,5-84)79,00	4(80-92)88,375±3,24	1(-)72,00
37. МП ВСП ІІ	10(39-50,5)43,60±1,32	2(39-40)39,50	6(40-46,5)42,33±1,22	6(37,5-48,5)44,33±1,92	1(-)40,00
38. ЛП ВСП ІІ	4(24-30)27,125±1,64	1(-)26,00	3(25-29)26,83	2(28,5-30)29,25	1(-)26,00
39. ШД ІІ	2(37-40)38,50				1(-)42,00
40. ШНК ІІ	6(75-90)82,83±2,96		1(-)79,00	1(-)90,50	1(-)80,50
41. Відношення 37 до 36	4(54-61,5)57,75±1,86	2(54-54)54,00	3(55-56,5)57,67	3(51-55)52,83	1(-)55,50
42. Відношення 38 до 37	4(57-64)59,875±1,71	1(-)66,50	3(59-62,5)61,00	2(65-65)65,00	1(-)65,00
43. Віддаль від ВВ до ВК горбистості ліктьової ІІ	1(-)101,00				
44. Довжина горбистості ІІ	2(61-80)70,50				
45. Ширина горбистості ІІ	2(31,5-36)33,75				
46. ПНР ВВ ІІ	4(67-83)75,25±4,33				
47. ПДВ п'ясткової	2(219-221,5)220,25				
48. ШВК ІІ	10(58-76)69,80±1,79				
49. ПВК ІІ	10(37-48)43,30±1,08				
50. ШД ІІ	9(33-46,5)40,44±1,49				
51. ПД ІІ	8(24,5-30)26,875±0,68				
52. ШНК ІІ	12(62-79)72,375±1,69	2(61,5-64)62,75	4(63,5-78)71,875±3,77	6(62,5-79)71,08±2,85	
53. ПНК ІІ	11(33-42,5)38,41±0,84	1(-)35,50	3(35,5-40,5)38,17	2(33,5-41)37,25	
54. Відношення 48 до 47	2(32-33)32,50				
55. Відношення 50 до 47	2(18,5-19,5)19,00				
56. Відношення 52 до 47	2(32-33)32,50				
57. Відношення 49 до 48	10(59-64)62,00±0,57				
58. Відношення 51 до 50	6(63-72)66,58±1,62	1(-)55,50	1(-)58,50	3(55,5-59)57,33	
59. Відношення 53 до 52	11(50,5-60)53,36±0,32	1(-)76,00	3(76-76,5)76,33	2(53,5-54)53,75	
60. ІНДМВ ІІ	11(75-81)78,05±0,72	1(-)74,00	3(72-74,5)73,14	2(70,5-75)72,75	
61. ІНДЛВ ІІ	10(71-82,5)74,80±1,16				

Ознака (мм, %)	Косенювка	Майданецьке-І	Тальянки	Свердликово	Чичеркозівка
107. ПДВ ІІ фаланги	1(43-54)47,64±1,08	1(-)41,00	1(-)50,0	4(46,5-52,5)49,625±1,02	1(-)48,00
108. ДСЛ ІІ	13(37-49,5)42,35±0,86	3(28,5-35)31,67	1(-)47,50	6(37,5-46,5)43,25±1,81	1(-)40,00
109. ШВК ІІ	14(29-40)34,14±1,04	3(24,5-39,5)27,3	2(33,5-34,5)34,00	6(28-40)33,42±2,02	1(-)35,50
110. ШНК ІІ	12(24-36)29,58±1,08	3(66,5-76)70,00	2(27,5-29,5)28,50	5(23-31)28,10±1,53	1(-)30,50
111. Відношення 109 до 107	11(66,5-81,5)71,32±1,56	3(66,5-76)70,00	1(-)67,00	4(64-78,5)72,625±3,66	1(-)74,00
112. Відношення 110 до 107	10(55-68,5)60,55±1,48	3(57-66,5)60,50	1(-)55,00	3(55-63,5)59,50	1(-)63,50
113. ДПКР ІІІ фаланги	2(73,5-78,5)76,00		2(58,5-63)60,75	1(-)62,50	
114. Підшвенна довжина ІІ	2(94-98,5)96,25		2(75,5-82,5)79,00	1(-)80,00	
115. Висота ІІ	7(37-50)42,29±2,00		4(33,5-44,5)38,50±2,62	1(-)40,00	1(-)34,50
116. Відношення 115 до 113	2(59-63,5)61,25		2(64-70,5)67,25	1(-)64,00	
117. Висота в холці волів	5(134,5-138,5)136,10±0,78			1(-)148,50	
118. Висота в холці самок				1(-)138,00	
119. Висота в холці по гарантним кісткам	12(122,5-159)141,71±3,27			3(135,5-143,5)139,33	3(124,5—137,5)131,83

ТАБЛИЦЯ 35.

МІНЛИВІСТЬ КІСТОК БИКА СВІЙСЬКОГО З ТРИПІЛЬСЬКИХ ПОСЛЕНЬ ЕТАПУ СІ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я, З ПОСЕЛЕННЯ КУЛЬТУРИ ПИВХА ПРИСЯ ТА З ПОСЕЛЕННЯ МОЛЮХОВ БУГОР

Ознака (мм, %)	Ігнагенкова Гора	Пекарі-2	Зелена Діброва	Прися	Молюхов Бугор, неолітичні шари	Моллохов Бугор, нео- енеолітичні шари	Моллохов Бугор, енеолі- тичні шари	Моллохов Бугор, культурний шар
1. Довжина М ³				1(-)29,00 ⁴			2(31-36,5)33,75	
2. Довжина М ₃		1(-)38,00					2(21-26)23,50	
3. Довжина М ₃							1(-)44,00	
4. Ширина М ₃		1(-)15,00					1(-)91,00	
5. Ширина ПСП епістрофея							1(-)92,50	
6. ШНК плечової							1(-)81,50	
7. ШБЛ ІІ							2(49-56)51,50	
8. МВБЛ ІІ							2(35-38,5)36,75	
9. НВБЛ ІІ							1(-)60,00	
10. Відношення 8 до 7							1(-)43,00	
11. Відношення 9 до 7							1(-)49,00	
12. МП ВСІІ променевої							1(-)35,00	
13. ЛП ВСІІ ІІ							1(-)24,00	
14. ПД п'ясткової							1(-)62,00	
15. ШНК ІІ							1(-)35,50	
16. ПНК ІІ							1(-)57,50	
17. Відношення 15 до 14							1(-)79,00	
18. ІНДМВ ІІ								

74 Позначення і скорочення ті ж самі, що і в Таблицях 30 та 31.

КРИТЕРІЙ ОЦІНКИ І ОЗНАК БИКА СВІЙСЬКОГО З ПОСЕЛЕННЯ ГРЕБЕНЮКОВ ЯР

Ознака	Васи- лівка	Бере- зовсь- ке	Ко- новка	Біль- шівці	Весе- лий Кут	Хреща- те	Щовб	Ліса Гора	Косе- новка	Таль- янки	Сверд- ліво	Молохов Бугор, енеолі- тичний шар
1. ОББОС рогового стрижня самця ³												
2. ВД біля основи його												
3. МД біля основи його												
4. Відношення 3 до 2												
5. ОББОС рогового стрижня самки												
6. ВД біля основи його												
7. МД біля основи його												
8. Відношення 7 до 6												
9. Довжина М ³			+1,76	+0,85			+2,29		-2,00			
10. Ширина М ³			+0,87	-2,27			+0,15		-0,97			
11. АД Р ₂ -М ₃ нижньої щелепи									+0,30			
12. АД Р ₂ -Р ₄ її												
13. АД М ₁ -М ₃ її												
14. Довжина М ₃						+0,80		+1,56	+0,81			
15. Ширина М ₃						-0,59		-0,88	-1,77			
16. Довжина ВДГ атланта												
17. Ширина ВДГ його												
18. Відношення 16 до 17												
19. ШНК лопатки		+0,04	+2,23	+1,43		+0,19		+3,37	+2,53		+1,03	
20. ВД С3 її		+0,77	+1,94	+1,52		+0,44			+2,05		+0,86	
21. МД С3 її		-0,52	+0,69	+0,86		-0,39	+0,61		+1,58		-0,43	
22. ШШ її		+1,28		+2,13								
23. Відношення 21 до 19		-0,79		+0,60		-0,74			-1,60		-1,99	
24. Відношення 21 до 20		-2,13		-0,70		-1,35			-2,64		-2,11	
25. ШНК плечової				+2,77		+1,01			-0,75		-4,92	
26. ШБЛ її				+2,34		+1,05			-0,35		-2,44	
27. МВБЛ її		-1,52	+0,91	+3,08		-0,39		+0,98	+0,15		-1,31	
28. НВБЛ її		+2,14	+3,22	+6,59		+2,19		+4,94	-1,70		-1,63	
29. Відношення 27 до 26			+6,51	+0,19		+2,16		+1,49	+0,64		+1,39	
30. Відношення 28 до 26			+1,05	-0,15		+3,02		+2,08	+0,23		+2,78	
31. ШВК променевої			+0,22			-0,19		+0,01	+0,96		-2,27	
32. Ширина ВСП її						-0,57		+0,02	+0,19		-2,64	
33. МПВСП її		+0,18	-1,24	+0,44		-1,19	+0,38	+0,10	+0,22	-1,13	-0,19	
34. ЛП ВСП її			-1,82	+0,60		-0,55		-0,28	+0,62			
35. ШД її												
36. ШНК її									-2,95			
37. Відношення 33 до 32								-0,06	-1,44			
38. Відношення 34 до 33								-3,35	-2,77			

75 Скорочення ті ж самі, що й в Таблицях 30 та 31.

Ознака	Василівка	Березовське	Коновка	Більшівці	Веселий Кут	Хрещате	Щовб	Ліса Гора	Косенівка	Тальянки	Свердлівково	Молохов Бугор, енеолітичний шар
84. ДСЛ II	+0,95	-2,70	-1,78	-1,94	+0,97	+0,64	-0,10	+0,45	-2,01	-1,33		
85. ШВК II	+0,03	-0,35	-0,81	-2,20	+1,17	+1,58	-0,41	+1,28	-1,90	+0,56	-3,54	
86. ПВК II	+0,02	-2,59	-0,02	-4,20	+1,21	+0,35	-1,14	+0,48	-3,30	-0,71		
87. ШД II	+0,57	-1,00	-1,22	-1,81	+1,63	+1,75	-1,31	+1,52	-1,52	+1,04	-3,70	
88. ПД II	+0,59	-1,02	-0,67	-1,13	+2,73	+0,14	-0,70	+1,75	-1,21	+0,63	-3,36	
89. ШНК II	+0,62	-0,57	-1,31	-2,59	+1,41	+0,34	-1,29	+2,31	-2,14	-0,23	-2,70	
90. ПНК II	+0,60	-1,94	-0,37	-3,50	+1,12	+0,09	-1,48	+1,09	-2,74	-0,46	-3,98	
91. Відношення 85 до 83	-0,45	+3,66	+2,51	-0,02	+1,03	+1,44	-0,05	+1,83	+0,66	+2,35		
92. Відношення 87 до 83	+0,01	+2,98	+2,57	+0,58	+1,58	+1,52	-0,72	+1,61	+0,16	+2,65		
93. Відношення 89 до 83	+0,30	+4,60	+2,76	+0,96	+2,23	+0,72	-0,56	+2,13	+0,72	+1,66		
94. Відношення 86 до 85	+0,52	-3,76	+6,07	-1,00	-0,60	-1,15	-0,59	-2,41	-1,84	-2,17		
95. Відношення 88 до 87	+0,21	-0,94	-0,94	+1,24	-0,64	-2,86	+0,73	-0,56	-2,35	-1,21	-0,56	
96. Відношення 90 до 89	+0,10	-3,60	-0,97	-0,87	+0,04	+0,38	+1,42	-1,35	-1,40	+0,77	+0,06	
97. ПДВ II фаланги		-3,90	+0,26			-0,30	+0,47	-0,88	-2,54		-2,97	
98. ДСЛ II		-4,30				-0,46	-0,23	-0,36	-2,25		-1,76	
99. ШВК II		-2,76	+0,19			-1,36	-0,25	-1,21	-1,89		-0,66	
100. ШНК II		-3,19	-0,64			-1,04	-0,22	-1,57	-2,14		-0,61	
101. Відношення 99 до 97		+3,12	+1,44			-1,30	-0,11	-0,81	+0,33		-0,07	
102. Відношення 100 до 97		+0,03	-4,47			-1,59	-0,53	-1,33	+0,01			
103. ДПКР III фаланги			+3,66									
104. Підшвенна довжина II			-6,90									
105. Висота II			+0,94									
106. Відношення 105 до 103		-1,82	-1,45	-1,29		+1,31		-3,10	-4,82	-2,33	+1,28	-0,55
107. Висота в холці по гаранним кісткам												

ТАБЛИЦЯ 37.

КРИТЕРІЙ ОЦІНКИ І ОЗНАК БИКА СВІЙСЬКОГО З ПОСЕЛЕННЯ ВАСИЛІВКА

Ознака	Березовське	Коновка	Більшівці	Веселий Кут	Хрещате	Щовб	Ліса Гора	Косенівка	Тальянки	Свердлівково
1. МП ВСП променевої ⁶	-1,82	-1,78			-1,73	-0,19	-0,68	-0,91	-0,39	-1,05
2. ШВК п'ясткової	-1,10	-0,81	-2,98		-0,31	-0,72		-3,32		
3. ПВК II	-1,31	-0,02	-2,02		-0,58	-0,59	-0,31	-3,23	+0,65	
4. ШД II	+0,27	-1,22	-2,25		-2,12			-3,39		
5. Відношення 3 до 2	-1,41	+0,67	+0,43		+1,01	0,00		+0,10		
6. Ширина центральної	-1,90	+2,04	-5,68		-1,58		-0,63	-1,80	-1,22	
7. Поперечник II	-2,45	-1,53	-3,73		-1,05	-1,60	-0,37	-2,07	-0,80	
8. ШВК плеснової	-1,84	-3,99	-2,03		-2,89			-2,78		
9. ШД II	-1,18	-0,70	-0,79		-1,59			-1,54		-2,72
10. ПДВ I фаланги	-4,27	+0,04	-4,01	-0,03	-3,09	-1,00	-0,09	-3,58	-3,51	

76 Скорочення ті ж самі, що й в Таблицях 30 та 31.

Ознака	Коновка	Більшівці	Веселий Кут	Хрещате	Щовб	Ліса Гора	Косенювка	Таль-янки	Свердловко	Молохов Бугор, енеолітичні шари
25. ШВК II	-0,63	-1,50	+3,36	+0,57	+1,82		-0,70	+0,39		
26. ШНК II	+1,24	+0,51		-0,49	+2,58		-0,86	+0,95	+1,00	
27. Відношення 26 до 23	-0,30	+0,02		-0,85	+0,55		+0,70	+0,71	+0,23	
28. ШНР ВВ п'яткової	+0,44	-1,19		-0,45	+0,15	+2,51	-0,22	+0,04		
29. ПНР ВВ II	-0,38	-1,33	+0,42	-0,69		+1,74	-0,90	-1,00		
30. Ширина центральної	-0,52	-2,58		+0,11		+0,33	+0,32	+0,66		
31. Поперечник II	+0,07	-1,35		+0,96	-0,54	+1,14	-0,14	+2,02		
32. ШВК плесової	-3,42	-0,05		-1,64			-1,45			
33. ПВК II	-0,93	-0,07		-1,11			-1,29			
34. ШД II	+0,98	+0,89		-0,89			-0,50		-0,04	
35. ПД II				+0,48			+0,99		+1,00	
36. ШНК II	-0,47	-0,30		-0,42	+0,28		+0,32			
37. ПНК II	+0,79	+1,15		+1,80			-0,44			
38. Відношення 33 до 31	-0,34	+0,35		+0,35			+1,75			
39. Відношення 37 до 36	+3,80	+0,86		+1,60			+2,21			
40. ІНДМВ II	-0,04	-0,01		+0,49			+1,34			
41. ІНДЛВ II	+2,29	+0,87		+3,58			-0,46	+2,31		
42. ПДВ I фаланги	+4,38	-0,44	+1,52	+1,67	+2,26	+2,66	+1,08	+0,20		
43. ДСЛ II		+0,49	+2,73	+4,25	+1,97	+2,17	+1,04	+0,54		
44. ШВК II	+2,61	-1,94	+1,33	+1,92	-0,17	+1,50	-1,66	+0,71	-2,91	
45. ПВК II	+5,33	-1,99	+2,31	+2,01	+0,21	+2,03	-1,17	+0,52		
46. ШД II	+2,97	-1,99	+2,06	+2,55	-0,84	+2,12	-0,60	+1,55	-3,20	
47. ПД II		-0,25	+2,95	+1,21	-0,16	+2,78	-0,54	+1,55	-3,14	
48. ШНК II	+1,66	-2,22	+1,19	+0,78	-1,03	+2,76	-1,73	0,00	-2,11	
49. ПНК II	+0,91	-1,84	+2,26	+3,99	+0,51	+2,11	-1,19	+0,30	-2,85	
50. Відношення 44 до 42	-1,77	-2,33	+1,34	-0,89	-2,37	-0,86	-2,75	+0,63		
51. Відношення 46 до 42	+0,11	-1,27	+0,41	-0,22	-2,65	+0,61	-2,22	+1,27		
52. Відношення 48 до 42	-1,32	-1,69	-1,27	-1,83	-3,59	-1,23	-2,88	+0,55		
53. Відношення 45 до 44	+7,98	+0,85	+1,41	+1,06	+2,65	-0,37	+1,74	-0,57		
54. Відношення 47 до 46		+1,80	-0,02	-1,55	+1,41	+0,26	-1,29	-0,59	-0,15	
55. Відношення 49 до 48	+2,29	+2,20	+2,37	+3,08	+3,86	+1,11	+1,95	+2,87	+1,13	
56. ПДВ II фаланги	+3,51		+2,75	+2,75	+3,11	+2,62	+1,07	-0,25	-0,25	
57. ДСЛ II			+3,23	+3,23	+2,23	+3,50	+2,19	-0,97	-0,97	
58. ШВК II	+2,35		+1,15	+1,15	+1,19	+1,32	+0,44	+0,60	+0,60	
59. ШНК II	+2,03		+1,02	+1,02	+1,65	+0,85	+0,50	+1,22	+1,22	
60. Відношення 58 до 56	-1,41		-3,00	-3,00	-1,73	-2,11	-1,37	-0,85	-0,85	
61. Відношення 59 до 56	-1,08		-1,68	-1,68	-0,64	-1,42	-0,20	-0,20	-0,20	
62. Висота в холці по таранним кісткам	+1,53		+0,06	+0,06	+2,01	-1,42	-1,52	+2,49		+0,09

КРИТЕРІЙ ОЦІНКИ t ОЗНАК БИКА СВІЙСЬКОГО З ПОСЕЛЕННЯ КОНОВКА

Ознака	Більшівці	Веселий Кут	Хрещате	Щовб	Лиса Гора	Косеновка	Гальянки	Свердли-ково	Молохов Бугор, енеолітичні шари
1. Довжина М ³	-0,97			+0,51		-1,65			
2. Ширина М ³	-2,64			-0,36		-1,48			
3. Довжина М ₃			-0,33			-0,84			
4. Ширина М ₃			-0,20			-0,69			
5. ШНК лопатки ⁷⁸	-1,74		-1,68		-0,24	-0,83		-1,43	
6. ВД СЗ її	-1,27		-1,55			-0,87		-1,23	
7. МД СЗ її	-0,05		-0,81	+0,21		-0,10		-0,93	
8. Відношення 7 до 6	+0,85		+0,50			+0,42		-0,05	
9. ШНК плечової	+2,10					+0,38		-1,60	
10. ШБЛ її	+0,80		-1,17		+0,35	-0,63		-1,85	
11. МВЕЛ її	+1,25		-1,03		+1,44	-0,71	+2,54	-1,90	
12. НВЕЛ її	+1,30		-0,45		+1,17	-0,91		-2,04	
13. Відношення 11 до 10	-6,42		-3,55		-4,89	-2,44		-5,87	
14. Відношення 12 до 10	-1,05		+1,58		+1,11	+0,33		+0,46	
15. ШВК променевої			-0,30		-0,15	-0,16		-1,46	
16. МП ВСП її			-1,01	+0,08	+0,25	-1,30		-0,49	
17. ЛП ВСП її			-0,84		-0,60	-0,03			
18. ШНК її						-0,10			
19. Відношення 16 до 15			-0,06		+0,26	-0,98			
20. Відношення 17 до 16			+0,39		-1,35	-0,66			
21. ПНР ВВ ліктової					+1,14	-1,58			
22. ШВК п'ясткової	-1,88		+0,48	-0,20		-2,27	+0,66	-1,61	
23. ПВК її	-1,93		+0,61	-0,58	-0,30	-3,34		-0,76	
24. ШД її	-0,85		-0,64			-2,20			
25. ШНК її			-0,12	+1,00		-1,52			
26. ПНК її			-0,43	-0,04		-2,15			
27. Відношення 23 до 22			+0,67	-0,64		-1,31			
28. Відношення 26 до 25	-0,56		+0,05	-0,86		-0,74			
29. ІНДМВ її			+0,33	+1,20		-1,36			
30. ІНДЛВ її			+0,17	+1,87		-0,51			
31. ШНК великомілкової	+2,52		-0,32	-1,51	+2,94	-1,23			
32. ПНК її	+2,79		-0,17		+2,04	-0,19			
33. Відношення 34 до 33	-2,56		-1,33	+0,09	-1,65	+0,20			
34. ЗД таранної	-2,81		-2,89	-0,07		-3,36	-1,18	-2,52	-1,96
35. ВНД її	-2,84	-1,70	-3,17	-0,03		-3,14	-1,59		
36. ШВК її	-0,69	+2,83	+1,00	-2,01		-0,13	+0,74		
37. ШНК її	-0,79		-1,56	+1,41		-1,82	+0,06	-0,05	
38. Відношення 37 до 34	+0,29		-0,78	+1,10		+1,44	+1,02		
39. ПДВ п'яткової			-0,81		+0,92	-1,69	-0,48		
40. ПНР ВВ її	-2,11		-1,01	-0,27	+2,67	-0,86	-0,34		
41. ПНР ВВ її	-0,02	+1,80	+0,79		+3,00	-0,31	+0,38		
42. Ширина центральної	-1,38		+0,59		+0,64	+0,17	+1,07		

78 Скорочення ті ж самі, що й в Таблицях 30 та 31.

Ознака	Більшівці	Веселий Кут	Хрещате	Щовб	Ліса Гора	Косеновка	Тальянки	Свердліково	Молохов Бугор, енеолітичні шари
43. Поперечник її	-1,06		+0,80	+0,53	+0,88	-0,17	+1,20		
44. ШВК плесової	+3,47		+1,88			+1,81			
45. ПВК її	+0,93		-0,20			-0,35			
46. ШД її	-0,19		-2,69			-2,09		-0,73	
47. ШНК її	-0,02		+0,09			+0,58	+0,57	-0,43	
48. ПНК її	+1,06		-0,22			-0,89			
49. Відношення 45 до 44	+0,62		+0,51			+1,99			
50. Відношення 48 до 47	-2,59		-1,43			-2,00			
51. ІНДМВ її	+0,02		+0,49			+1,21			
52. ІНДЛВ її	-0,86		+0,34			+0,04	+0,16		
53. ПДВ I фаланги	-4,11	-0,13	-3,24	-1,18	-0,26	-3,72	-3,65		
54. ШВК її	-3,70	-0,01	-0,37	-1,86	-1,86	-3,62	-0,55	-4,22	
55. ПВК її	-6,42	-0,47	-2,03	-2,98	-1,73	-5,61	-2,43		
56. ШД її	-3,16	+0,37	-0,59	-2,42	-0,23	-3,13	-0,35	-4,68	
57. ШНК її	-3,06	-0,08	-0,90	-1,95	+0,46	-2,70	-0,95	-3,15	
58. ПНК її	-2,23	+1,19	+0,42	-1,05	+1,18	-1,73	-0,22	-3,10	
59. Відношення 54 до 53	-1,45	-0,22	+0,08	-1,70	+0,27	-1,53	+1,38		
60. Відношення 56 до 53	-1,24	+0,35	-0,28	-2,49	-0,64	-2,04	+1,16		
61. Відношення 57 до 53	-0,80	-0,13	-0,97	-2,48	-0,14	-1,59	+0,16		
62. Відношення 55 до 54	-3,65	-3,53	-4,27	-5,40	-6,01	-6,57	-4,35		
63. Відношення 58 до 57	+0,01	-0,60	+1,01	+1,85	-0,67	-0,35	+1,23	+0,38	
64. ПДВ II фаланги			-0,46	+0,24	-0,94	-2,36		-3,92	
65. ШВК її			-1,28	-0,33	-1,09	-1,71		-0,70	
66. ШНК її			-0,54	+0,16	-0,91	-1,34		-0,21	
67. Відношення 67 до 66			-2,07	-0,86	-1,41	-0,46		-0,43	
68. Відношення 68 до 66			-0,78	-0,04	-0,84	+0,69			
69. ДПКР III фаланги									
70. Підшвенна довжина її									
71. Висота її				+0,33	+0,05	-1,85			
72. Відношення 71 до 69									
75. Висота в холці самок									
76. Висота в холці по таранним кіткам		-1,54		-1,48	+0,71		-2,28	+0,06	-0,98

ТАБЛИЦЯ 40.

КРИТЕРІЙ ОЦІНКИ t ОЗНАК БИКА СВІЙСЬКОГО З ПОСЕЛЕННЯ БІЛЬШІВЦІ

Ознака	Веселий Кут	Хрещате	Щовб	Ліса Гора	Косеновка	Тальянки	Свердліково	Молохов Бугор, енеолітичні шари
1. Довжина М ³			+1,51		-0,88			
2. Ширина М ³			+1,86		+1,23			
3. ШНК лопатки ⁷⁹	-0,46			+2,66	-1,62		+0,20	
4. ВД СЗ її	-0,74				+0,85		-0,20	
5. МД СЗ її	-0,89		+0,25		+0,21		-1,22	
6. ПШ її								

79 Скорочення ті ж самі, що й в Таблицях 30 та 31.

КРИТЕРІЙ ОЦІНКИ т ОЗНАК БИКА СВІЙСЬКОГО З ПОСЕЛЕННЯ ВЕСЕЛІЙ КУТ

Ознака	Хрещате	Ліса Гора	Щовб	Косеновка	Тальянки	Свердліково
1. ВНД таранної ⁸⁰	-2,19		+0,88	-2,14	-0,35	-1,57
2. ШВК ІІ	-2,02		+0,42	-2,67	-1,14	
3. ПНР ВВ п'яткової	-1,02	+0,99		-1,18	-1,25	
4. ПДВ І фаланги	-1,04	-0,03	-0,49	-1,22	-1,85	
5. ДСЛ ІІ	-0,65	-0,53	-0,95	-2,29	-1,87	
6. ШВК ІІ	-0,23	-0,52	-1,27	-2,12	-0,43	-3,07
7. ПВК ІІ	-0,87	-0,74	-1,74	-2,83	-1,43	
8. ШД ІІ	-0,73	-0,50	-2,18	-2,34	-0,58	-3,10
9. ПД ІІ	-2,66	-1,01	-2,55	-3,39	-1,31	-4,49
10. ШНК ІІ	-0,65	+0,46	-1,66	-2,12	-0,80	-2,83
11. ПНК ІІ	-1,04	+0,18	-1,99	-2,89	-1,05	-4,02
12. Відношення 6 до 4	+0,23	+0,37	-0,88	-0,61	+1,27	
13. Відношення 8 до 4	-0,50	-0,70	-1,82	-1,44	+0,54	
14. Відношення 10 до 4	-0,82	-0,01	-2,17	-1,31	+0,24	
15. Відношення 7 до 6	-0,35	+3,54	+0,26	-0,34	-1,43	
16. Відношення 9 до 8	-1,00	+2,11	+1,07	-0,89	-0,47	-0,12
17. Відношення 11 до 10	+0,20	-1,05	-0,83	-0,86	-0,56	-0,04

КРИТЕРІЙ ОЦІНКИ т ОЗНАК БИКА СВІЙСЬКОГО З ПОСЕЛЕННЯ ХРЕЩАТЕ

Ознака	Щовб	Ліса Гора	Косеновка	Тальянки	Свердліково	Молохов Бугор, енеолітичні шари
1. Довжина М ₁			-0,69			
2. Ширина М ₃			-0,32			
3. ШПС епістрофея ⁸¹			+1,33		+0,51	
4. ШНК лопатки		+1,96	+1,25		+0,44	
5. ВД СЗ ІІ	+0,75		+1,15		+0,20	
6. МД СЗ ІІ			-0,62		-0,54	
7. Відношення 6 до 4			-0,20		-0,64	
8. Відношення 6 до 5			+0,56		-0,09	
9. ШБЛ плечової		+1,51	+0,46		-0,62	
10. МВБЛ ІІ		+2,43	-0,41		-1,18	
11. НВБЛ ІІ		0,00	-0,45		-1,25	
12. Відношення 10 до 9		-0,19	-1,35		-1,72	
13. Відношення 11 до 9		+0,14	+0,63		-1,25	
14. ШВК променевої		+0,39	+0,64		-1,14	
15. Ширина ВСП ІІ		+0,71	+1,10	+1,75	+0,63	
16. МП ВСП ІІ	+0,79					

⁸⁰ Скорочення ті ж самі, що й в Таблицях 30 та 31.

⁸¹ Скорочення ті ж самі, що й в Таблицях 30 та 31.

Ознака	Щовб	Ліса Гора	Косеновка	Тальянки	Свердліково	Молохов Бугор, енеолітичні шари
63. ПНК її	-1,50	+1,02	-2,71	-0,50	-1,84	
64. Відношення 58 до 56	-1,17	+0,13	-0,96	+1,12		
65. Відношення 60 до 56	-1,77	-0,23	-1,29	+1,23		
66. Відношення 62 до 56	-1,01	+0,79	-1,19	+0,84		
67. Відношення 59 до 58	+0,74	-0,67	+0,09	-1,18		
68. Відношення 61 до 60	+2,89	+1,69	+0,09	+0,36	+0,55	
69. Відношення 63 до 62	+0,76	-1,38	+0,33	+0,45	-0,24	
70. ПДВ II фаланга	+0,61	-0,39	-1,71			
71. ДСЛ її	+0,06	+0,11	-0,39			
72. ШВК її	+0,47	+0,19	-0,02	-0,62		
73. ШНК її	+0,58	-0,25	-0,56			
74. Відношення 72 до 70	+0,86	+0,13	+1,21			
75. Відношення 73 до 70	+0,50	-0,28	+1,31			
76. Висота в холці по таранним кісткам	-0,98		-1,51	+2,36		+0,01

ТАБЛИЦЯ 43.

КРИТЕРІЙ ОЦІНКИ т ОЗНАК БИКА СВІЙСЬКОГО З ПОСЕЛЕННЯ ЩОВБ

Ознака	Ліса Гора	Косеновка	Тальянки	Свердліково	Молохов Бугор, енеолітичні шари
1. Довжина М ³		-1,12			
2. Ширина М ³		-0,81			
3. МД СЗ лопатки ⁸²		-0,18		-0,74	
4. МП ВСР променевої	-0,27	-0,29	-0,01	-0,43	
5. ШВК п'ясткової		-1,28			
6. ПВК її	+0,16	-0,89	+0,95		
7. ШНК її		-2,10	-1,44	-1,48	
8. ПНК її		-0,87			
9. Відношення 6 до 5		+0,09			
10. Відношення 8 до 7		+0,61			
11. ІНДМВ її		-2,11			
12. ІНДЛВ її		-2,14			
13. ШВК великогомількової					
14. ШНК її	+0,32	-2,57			
15. Відношення ПВК до ШНК її	-1,43	+1,02			
16. ЗД таранної		-2,28			
17. ВНД її		-1,70	-1,02	-1,69	-1,56
18. ШВК її		-2,01	-0,99		
19. ШНК її		-3,00	-1,13		
20. Відношення 19 до 16		+0,13	-1,10	-1,36	
21. ШНР ВВ п'ясткової	+2,30	-0,34	+0,33		
22. Поперечник центральної	+1,18	+0,43	+0,09		

82 Скорочення ті ж самі, що й в Таблицях 30 та 31.

23. ПДВ І фаланги	+0,64	-1,91	
24. ДСЛ ІІ	-1,40	-1,07	
25. ШВК ІІ	+1,32	+0,75	-2,23
26. ПВК ІІ	+1,32	+0,26	
27. ШД ІІ	+2,08	+1,77	-1,75
28. ПД ІІ	+1,83	+1,08	-2,07
29. ШНК ІІ	+2,47	+0,72	-1,36
30. ПНК ІІ	+1,95	+0,59	-1,66
31. Відношення 25 до 23	+1,40	+2,07	
32. Відношення 27 до 23	+1,81	+2,77	
33. Відношення 29 до 23	+2,11	+1,81	
34. Відношення 26 до 25	-1,77	-1,86	
35. Відношення 28 до 27	-1,09	-1,52	-0,89
36. Відношення 30 до 29	-1,99	-2,15	-0,72
37. ПДВ ІІ фаланги	-1,01	-2,17	-2,72
38. ДСЛ ІІ	+0,01	-0,95	-1,10
39. ШВК ІІ	-0,35	-0,84	-0,35
40. ШНК ІІ	-0,86	-1,06	-0,35
41. Відношення 39 до 37	-0,59	+0,33	-0,16
42. Відношення 40 до 37	-0,65	+0,48	
43. Висота в холці по таранним кісткам	-2,61	-0,77	-1,51

ТАБЛИЦЯ 44.

КРИТЕРІЙ ОЦІНКИ І ОЗНАК БИКА СВІЙСЬКОГО З ПОСЕЛЕННЯ ЛІСА ГОРА

Ознака	Косовка	Тальянки	Сверділково
1. ШНК лопатки ⁸³	-0,94		-1,78
2. ШБЛ плечової	-0,99		-2,44
3. МВБЛ ІІ	-2,52		+3,92
4. НВБЛ ІІ	-1,97		-3,36
5. Відношення 3 до 2	-0,43		-1,01
6. Відношення 4 до 2	-1,10		-0,83
7. ШВК променевої	+0,36		-1,24
8. Ширина ВСП ІІ	+0,09	+0,45	-1,60
9. МП ВСП ІІ	+0,02		
10. ЛП ВСП ІІ	+0,62		
11. Відношення 9 до 8	-0,98		
12. Відношення 10 до 8	-1,70		
13. ПНР ліктової	-2,44		
14. ПВК п'ясткової	-1,15	+0,68	
15. Довжина КЗ тазу			
16. Ширина КЗ його			
17. ШНК великотомілкової	-5,82		
18. ПНК ІІ	-2,76		
19. Відношення 18 до 17	+1,40		
20. ПДВ п'ясткової	-4,07	-1,43	
21. ШНР ВВ ІІ	-3,77	-2,07	

⁸³ Скорочення ті ж самі, що й в Таблицях 30 та 31.

Ознака	Косеновка	Тальянки	Свердліково
22. ПНР ВВ її	-2,99	-3,02	
23. Ширина центральної	-0,51	+0,03	
24. Поперечник її	-1,14	+0,01	
25. ПДВ I фаланги	-2,15	-2,37	
26. ДСЛ її	-1,72	-1,42	-3,44
27. ШВК її	-2,47	-0,31	
28. ПВК її	-2,66	-0,91	-4,16
29. ШД її	-2,42	-0,15	-4,39
30. ПД її	-2,67	-1,02	-3,68
31. ШНК її	-3,72	-1,33	-3,64
32. ПНК її	-2,72	-1,07	
33. Відношення 27 до 25	-1,55	+1,08	
34. Відношення 29 до 25	-1,27	+1,54	
35. Відношення 31 до 25	-1,26	+0,24	
36. Відношення 28 до 27	-1,00	-1,86	-0,28
37. Відношення 30 до 29	-2,55	-1,57	+0,80
38. Відношення 32 до 31	+0,41	-0,14	-2,65
39. ПДВ II фаланги	-1,47		-1,45
40. ДСЛ її	-1,59		-1,29
41. ШВК її	-0,76		+0,49
42. ШНК її	-0,34		+1,36
43. Відношення 41 до 39	+0,88		
44. Відношення 42 до 39	+1,22		
45. Висота III фаланги	-1,49		

ТАБЛИЦЯ 45.

КРИТЕРІЙ ОЦІНКИ т ОЗНАК БИКА СВІЙСЬКОГО З ПОСЕЛЕННЯ КОСЕНОВКА

Ознака	Тальянки	Свердліково	Молохов Бугор, енеолітичні шари
1. Довжина М ³			
2. Ширина М ³			
3. АД Р ₂ -Р ₄ нижньої щелепи ⁸⁴			
4. Довжина М ₃			
5. Ширина М ₃			
6. ШНК лопатки			
7. ВД СЗ її			
8. МД СЗ її			
9. Відношення 8 до 6			
10. Відношення 8 до 7			
11. ШНК плечової			
12. ШБЛ її			
13. МВБЛ її			
14. НВБЛ її			
84 Скорочення ті ж самі, що й в Таблицях 30 та 31.			

Таблиці

15. Відношення 13 до 12		-0,13
16. Відношення 14 до 12		+0,61
17. ШВК променевої		-2,81
18. Ширина ВСП її		-2,75
19. МП ВСП її	+0,71	-0,31
20. ЛП ВСП її		
21. ШНК її		
22. Відношення 19 до 18		+0,12
23. Відношення 20 до 19		+0,16
24. ПНР ВВ л'яктьової	+2,62	+0,39
25. ШВК п'ясткової		
26. ПВК її		
27. ШД її	+0,16	
28. ПД її	+1,21	
29. ШНК її		
30. ПНК її		
31. Відношення 26 до 25		
32. Відношення 28 до 27		
33. Відношення 30 до 29		
34. ІНДМВ її		
35. ІНДЛВ її		
36. ШД великоомілкової		
37. ШНК її		
38. ПНК її		
39. Відношення 38 до 37		
40. ЗД таранної	+1,93	-0,32
41. ВНД її	+1,06	
42. ШВК її	+1,06	+2,01
43. ШНК її	+1,41	
44. Відношення 43 до 40	+0,16	
45. ПДВ п'яткової	+1,13	
46. ШНР ВВ її	+0,23	
47. ПНР ВВ її	+0,14	
48. Ширина центральної	+0,85	
49. Поперечник її	+1,70	
50. ШВК плесенової		
51. ПВК її		
52. ШД її		
53. ПД її		
54. ШНК її		
55. ПНК її		
56. Відношення 51 до 50		+0,28
57. Відношення 53 до 52		-0,44
58. Відношення 55 до 54		-1,16
59. ІНДМВ її		
60. ІНДЛВ її	+0,17	
61. ПДВ І фаланги	-0,66	

Ознака	Тальянки	Свердліково	Молохов Бугор, енеолітичні шари
62. ДСЛ II	-0,04		
63. ШВК II	+1,51	-1,72	
64. ПВК II	+1,87		
65. ШД II	+1,63	-2,58	
66. ПД II	+0,89	-2,17	
67. ШНК II	+0,89	-1,55	
68. ПНК II	+1,99	-1,82	
69. Відношення 63 до 61	+2,42		
70. Відношення 65 до 61	+1,14		
71. Відношення 67 до 61	-1,41		
72. Відношення 64 до 63	+0,29		
73. Відношення 66 до 65		+0,49	
74. Відношення 68 до 67		+0,58	
75. ПДВ II фаланги		-1,34	
76. ДСЛ II		-0,45	
77. ШВК II		+0,32	
78. ШНК II		+0,79	
79. Відношення 77 до 75		-0,20	
80. Відношення 78 до 75			
81. Висота III фаланги			
82. Висота в холці волів			
83. Висота в холці по таранним кісткам	+2,72		+0,83

ТАБЛИЦЯ 46.

КРИТЕРІЙ ОЦІНКИ І ОЗНАК БИКА СВІЙСЬКОГО З ПОСЕЛЕННЯ ТАЛЪЯНКИ

Ознака	Свердліково	Молохов Бугор, енеолітичні шари
1. МП ВСІІ променевої ⁸⁵	-0,88	
2. ПВК п'яткової		
3. ПД II	+0,17	
4. ШНК II		
5. ЗД таранної		-0,91
6. ВНД II	-1,06	
7. ШВК II		
8. ШНК II	-0,10	
9. Відношення 8 до 5		
10. ПДВ п'яткової		
11. ШНР ВВ II		
12. ПНР ВВ II		
13. Ширина центральної		
14. Поперечник II		
15. ПНДЛВ плесенової		
16. ПДВ I фаланги		

85 Скорочення ті ж самі, що й в Таблицях 30 та 31.

17. ДСЛ її	-2,55
18. ШВК її	-3,65
19. ПВК її	-3,60
20. ШД її	-1,92
21. ПД її	-2,04
22. ШНК її	
23. ПНК її	
24. Відношення 18 до 16	+0,25
25. Відношення 20 до 16	-0,61
26. Відношення 22 до 16	
27. Відношення 19 до 18	
28. Відношення 21 до 20	
29. Відношення 23 до 22	
30. Висота в холці по таранним кісткам	

-1,19

ТАБЛИЦЯ 47.

МІНЛИВІСТЬ КІСТОК ВІВЦІ СВІЙСЬКОЇ З ТРИПІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ЕТАПІВ А І В ПОБУЖЖЯ ТА ПОДНІСТРОВ'Я

Ознака (мм, %)	Гребенюков Яр (етап А)	Василівка (етап В1)	Березовське (етап В1)	Коновка (етап В2)
1. ОБОС рогового стрижня самця ⁸⁶	2(150-155)152,50		1(-)143,00	
2. ВД біля основи його	2(53,5-59,5)56,50		1(-)55,00	
3. МД біля основи його	2(34-38)36,00		1(-)17,00	
4. Відношення 3 до 2	2(63,5-64)63,75		1(-)67,50	
5. Довжина ВДГ атланта	1(-)28,50			1(-)28,50
6. Ширина ВДГ його	1(-)34,50			1(-)35,00
7. Відношення 5 до 6	1(-)82,50			1(-)81,50
8. Довжина тіла із зубовидним відростком епістрофея				1(-)59,50
9. ШПСЙ його				2(43-53)48,00
10. ШНК лопатки	1(-)34,50			1(-)33,50
11. ВД СЗ її	1(-)27,50			1(-)27,50
12. МД СЗ її	1(-)22,50			1(-)23,00
13. Віддаль від СЗ до початку гребеня її	1(-)22,50			1(-)27,00
14. ШШ її	1(-)21,00			1(-)23,00
15. Відношення 12 до 10	1(-)65,00			1(-)68,50
16. Відношення 12 до 11	1(-)82,00			1(-)83,50
17. Відношення 13 до 14	1(-)11,07			1(-)11,17
18. Відношення 14 до 13	1(-)93,50			1(-)85,00
19. ШНК плечової				5(27-36)30,80±1,66
20. ШБЛ її				5(25,5-33)29,10±1,22
21. МВБЛ її				5(17,5-21)18,20±0,94
22. НВБЛ її				5(12,5-16,5)14,70±0,83
23. Відношення 21 до 20				5(61,5-69)64,80±1,68
24. Відношення 22 до 20				5(49,5-52,5)50,50±0,83
25. ПДВ променевої				1(-)156,00
26. ШВК її				4(30,5-33)32,125±0,67

2(29-29,5)29,25

86 Скорочення і позначення ті ж самі, що і в Таблицях 30 та 31.

Ознака (мм, %)	Гребенюков Яр (етап А)	Василівка (етап В1)	Березовське (етап В1)	Коновка (етап В2)
27. Ширина ВСП II	2(26,5-26,5)26,50		1(-)35,00	4(28,5-29,5)28,875±0,33
28. МП ВСП II	2(15-16)15,50		1(-)18,00	4(15,5-17)16,50
29. ЛП ВСП II	2(10,5-12,5)11,50		1(-)15,50	3(11,5-13,5)12,50
30. ШД II			1(-)22,00	3(16-18)16,83
31. ШНК II				1(-)29,50
32. Відношення 26 до 25				1(-)21,00
33. Відношення 30 до 25				1(-)10,50
34. Відношення 31 до 25				1(-)19,00
35. Відношення 28 до 27	2(56,5-60,5)58,50		1(-)51,50	4(53,5-59,5)57,125±2,40
36. Відношення 29 до 28	2(70-78)74,00		1(-)86,00	3(73,5-79,5)75,67
37. ШВК п'ясткової	2(22-23,5)22,75			3(23,5-26)25,00
38. ПВК II	2(-)16-17)16,50			3(-)17,5-18,5)18,00
39. ШД II				2(12,5-15)13,75
40. Відношення 38 до 37	2(72,5-72,5)72,50			3(70,5-74,5)72,00
41. Довжина КЗ тазу	1(-)30,00			1(-)30,50
42. Ширина КЗ його	1(-)26,50			1(-)25,50
43. ШД великогомілкової	3(14-17)15,50		2(15-16)15,50	1(-)16,00
44. ШНК II	5(27,5-30,5)29,10±0,54	1(-)25,00	2(25,5-26)25,75	7(26,5-28,5)27,14±0,53
45. ПНК II	4(21,5-24)22,75±0,47	1(-)20,00	3(20-22)21,17	7(21-22,5)21,64±0,24
46. Відношення 45 до 44	4(73-79,5)77,125±1,58	1(-)80,00	2(78,5-84,5)81,50	7(73,5-81)76,93±0,82
47. ПДВ п'ясткової				1(-)71,50
48. ШНР ВВ II				1(-)19,00
49. ПНР ВВ II				1(-)22,50
50. ШВК плеснової	1(-)23,00	1(-)20,00		4(21-24,5)22,875±1,12
51. ПВК II	1(-)23,50			4(21,5-24,5)22,625±0,94
52. ШД II		1(-)12,00		2(12-13,5)12,75
53. Відношення 51 до 50				4(96-102,5)99,125±2,24
54. Висота в холці (в см)	1(-)102,00			1(-)62,00

ТАБЛИЦЯ 48.

МІНЛИВІСТЬ КІСТОК ВІВЦІ СВІЙСЬКОЇ З ТРИПІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ЕТАПІВ І С ПОДНІСТРОВ'Я ТА ПОБУЖЖЯ

Ознака (мм, %)	Більшівці (етап В1-В2)	Хрещате (етап В2-С1)	Лиса Гора (етап С1-С2)	Щовб(етап С1-С2)	Майданецьке-І (етап С1)
1. Довжина тїла із зубовидним відростком епістрофея	1(-)55,00				
2. Повна висота ззаду його	1(-)47,00				
3. ШПСП його	1(-)39,00				
4. ШНК лопатки ⁸⁷					1(-)32,00
5. ВД СЗ II					1(-)25,50
6. МД СЗ II					1(-)20,50
7 Віддаль від СЗ до початку гребеня II					1(-)23,50
8. ПШ II					1(-)20,50

87 Скорочення і позначення ті ж самі, що і в Таблицях 30 та 31.

Ознака (мм, %)	Косеновка (етап С1)	Тальянки (етап С1)	Свердліково (Етап С1)	Зелена Діброва (етап С1)	Молюхов бугор, неолітичні шари	Молюхов Бугор, енеолітичні шари
6. Відношення 3 до 1			1(-)64,00			
7. Відношення 3 до 2	1(-)77,00		1(-)82,00			
8. Відношення 4 до 5	2(1,04-1,12)1,08		1(-)1,00			
9. Відношення 5 до 4	2(89,5-94)91,75		1(-)100,00			
10. ШНК плечової	6(35-39,5)36,50±0,76		1(-)36,00	1(-)33,00		3(30-40)34,17
11. ШБЛ II	6(32-36,5)33,50±0,79		1(-)34,00	1(-)30,50		3(28,5-36,5)31,50
12. МВЕЛ II	6(21-23,5)22,33±0,42		1(-)22,50	1(-)21,50		3(18,5-25)21,17
13. ШБЛ II	6(16-18)16,67±0,31		1(-)16,50	1(-)16,00	2(17-17)17,00	3(15-20)16,83
14. Відношення 12 до 11	6(64,5-68)67,17±1,01		1(-)66,00	1(-)70,50		3(65-68,5)67
15. Відношення 13 до 11	6(49-51)50,17±0,48		1(-)48,50	1(-)52,50		
16. ШВК променевої	1(-)31,00					
17. Ширина ВСП II	2(28,5-29)28,75					
18. МП ВСП II	2(15-15,5)15,25					
19. ЛП ВСП II	2(12-12,5)12,25					
20. ШД II	2(16,5-17,5)17,00					
21. ШНК II	1(-)32,00					
22. Відношення 18 до 17	2(51,5-54,5)53,00					
23. Відношення 19 до 17	2(65,5-77,5)					
24. ПДВ п'ясткової				2(137,5-138)137,75		
25. ШВК II	1(-)23,50			2(23,5-23,5)23,50		
26. ПВК II	1(-)17,50			2(17-17)17,00		
27. ШД II				2(13,5-14)13,75		
28. ПД II				2(9-9)9,00		
29. ШНК II				2(24,5-25)24,75		
30. ПНК II				2(16-16,5)16,25		
31. Відношення 25 до 24				2(17-17)17,00		
32. Відношення 27 до 24				2(10-10)10,00		
33. Відношення 29 до 24				2(18-18)18,00		
34. Відношення 26 до 25				2(72,5-72,5)72,50		
35. Відношення 28 до 27	1(-)74,50			2(64,5-66,5)65,50		
36. Відношення 30 до 29				2(65,5-66)65,75		
37. ІНДМВ II				2(69-69,5)69,25		
38. ІНДЛВ II				2(675-71)69,75		
39. ШД великотомілкової	3(16,5-17,5)17,00					
40. ШНК II	3(30,5-31)30,67	1(-)13,50				
41. ПНК II	3(22-24,5)23,67	1(-)24,00				
42. Відношення 41 до 40	3(72-80,5)77,17	1(-)19,00				
43. ЗД таранної		1(-)74,00				
44. ВНД II						
45. ШВК II						
46. ШНК II						
47. Відношення 46 до 43						
48. ПДВ плесенової		1(-)144,50				
				2(152-168,5)160,25		
						2(28,5-31)29,75
						2(27-29)28,00
						2(20-22)21,00
						2(19,5-20)19,75
						2(64,5-68,5)66,50

49. ШВК її	1(-)23,50	2(19,5-21)20,25	2(20-22,5)21,25	1(-)66,50
50. ПВК її	1(-)22,00	2(19,5-20,5)20,00	2(20-22)21,00	
51. ШД її		2(10,5-10,5)10,50	2(12-13,5)12,75	
52. ПД її		1(-)10,00	2(9,5-11,5)10,50	
53. ШНК її		1(-)24,50	2(23,5-28)25,25	
54. ПНК її		1(-)17,00	1(-)16,00	
55. Відношення 49 до 48		1(-)14,50	2(13-13,5)3,25	
51. Відношення 51 до 48		1(-)17,50	2(8-8)8,00	
52. Відношення 53 до 48		1(-)17,00	2(15,5-16)15,75	
53. Відношення 50 до 48	1(-)93,50	2(97,5-100)98,75	2(98-100)99,00	
54. Відношення 52 до 51		1(-)95,00	2(79-107)93,00	
55. Відношення 54 до 53		1(-)69,50	1(-)68,00	
56. ІНДМВ її		1(-)67,50	1(-)65,50	
57. ІНДЛВ її		1(-)65,50	2(64-70)67,00	
58. Висота в холці самки (в см)		4(67-69)71,00±3,27	1(-)67,50	

ТАБЛИЦЯ 50.

КРИТЕРІЙ ОЦІНКИ т ОЗНАК ВІВЦІ СВІЙСЬКОЇ З ГРЕБЕНЬОКОВОГО ЯРУ

Ознака	Кошовка
1. ПНК великотомілкової ⁸⁹	+1,52
2. ПНК її	+2,10
3. Відношення 2 до 1	+0,11

ТАБЛИЦЯ 51.

КРИТЕРІЙ ОЦІНКИ т ОЗНАК ВІВЦІ СВІЙСЬКОЇ З КОНОВКИ

Ознака	Ліса Гора	Косеновка
1. ПНК плечової ⁹⁰	-0,18	-4,72
2. ШБЛ її	+0,54	-3,06
3. МВБЛ її	-0,85	-3,43
4. НВБЛ її	+0,36	+2,22
5. Відношення 3 до 2	-1,35	-1,21
6. Відношення 4 до 2	+0,16	+0,34
7. ШВК променевої		
8. Ширина ВСП її		
9. МП ВСП її		
10. Відношення 9 до 8		
11. ПНК великотомілкової		
12. ПНК її		
13. Відношення 12 до 11		
14. ШВК плеснової		
15. ПВК її		
16. Відношення 15 до 14		

89 Скорочення ті ж самі, що й в Таблицях 30 та 31.

90 Скорочення ті ж самі, що й в Таблицях 30 та 31.

КРИТЕРІЙ ОЦІНКИ t ОЗНАК ВІВЦІ СВІЙСЬКОЇ З ЛИСОЇ ГОРИ

Ознака	Косеновка
1. ШНК плечової ⁹¹	-4,44
2. ШБЛ II	-4,84
3. МВБЛ II	-2,06
4. НВБЛ II	-2,44
5. Відношення 3 до 2	+0,33
6. Відношення 4 до 2	-0,02

ТАБЛИЦЯ 53.

МІНЛИВІСТЬ КІСТОК КОЗИ СВІЙСЬКОЇ З ТРИПІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ЕТАПВ А, В І С ПОВУЖЖЯ ТА ПОДНІСТРОВ'Я

Ознака (мм, %)	Гребеновоє Яр (етап А)	Березовське (етап В1)	Кошовка (етап В2)	Незаможник (етап В2)	Ломачинці (етап В2-С1)
1. ОБОС рогового стрижня самця ⁹²	1(-)146,00	3(98-108,5)104,67			
2. ВД біля основи його	1(-)59,00	3(38,5-44)42,00			
3. МД біля основи його	1(-)56,50	3(21,5-25)22,83			
4. Відношення 3 до 2	1(-)96,00	3(50-57,5)54,50			
5. ОБОС рогового стрижня самки	1(-)100,00	1(-)110,00			
6. ВД біля основи його	1(-)36,50	1(-)40,00			
7. МД біля основи його	1(-)27,50	1(-)27,50			
8. Відношення 7 до 6	1(-)75,50	1(-)69,00			
9. АД Р ₂ -М ₃ нижньої щелепи	1(-)74,50				
10. АД Р ₂ -Р ₄ II	1(-)24,50				
11. АД М ₁ -М ₃ II	1(-)50,00				
12. Довжина М ₃	1(-)23,50				
13. Ширина М ₃	1(-)8,50				
14. ШПСП епістрофея					1(-)23,00
15. ШНК лопатки	1(-)33,00				
16. ВД СЗ II	1(-)25,00				
17. МД СЗ II	1(-)21,50				
18. Віддаль від СЗ до початку гребеня II	1(-)28,00				
19. ШШ II	1(-)20,50				
20. Відношення 17 до 15	1(-)65,00				
21. Відношення 17 до 16	1(-)86,00				
22. Відношення 18 до 19	1(-)1,36				
23. Відношення 19 до 18	1(-)73,00				
24. ШНК плечової					1(-)32,50
25. ШБЛ II					1(-)30,00
26. МВБЛ II					1(-)19,50
27. НВБЛ II					1(-)14,50

91 Скорочення ті ж самі, що й в Таблицях 30 та 31.

92 Скорочення і позначення ті ж самі, що і в Таблицях 30 та 31.

28. Відношення 26 до 25				1(-)65,00		
29. Відношення 27 до 25				1(-)48,00		
30. ШВК променевої						1(-)30,50
31. Ширина ВСП II			1(-)31,00			1(-)29,00
32. МП ВСП II			1(-)29,00			1(-)16,00
33. ЛП ВСП II			1(-)17,50			1(-)12,00
34. ШД II			1(-)12,00			1(-)17,00
35. Відношення 32 до 31			1(-)21,50			1(-)55,00
36. Відношення 33 до 32			1(-)60,50			1(-)75,00
37. ШВК п'ясткової			1(-)68,50			
38. ПВК II						
39. ШД II			1(-)16,50			
41. Відношення 38 до 37						
42. ШД великотімлікової			2(15-16)15,50			
43. ШНК II			2(25,5-26)25,75		1(-)25,00	
44. ПНК II			2(19-20,5)19,75		1(-)19,00	
45. Відношення 44 до 43			3(20-22)21,17		1(-)76,00	
46. ЗД таранної			2(78,5-74,5)81,50			
47. ВД II			1(-)27,00			
48. ШВК II			1(-)27,00			
49. ШНК II			1(-)18,00			
50. Відношення 49 до 46			1(-)17,00			
51. ПДВ п'ясткової			1(-)65,00			
52. ПНР ВВ II			1(-)66,00			
53. ШВК плеснової			1(-)22,00			
54. ПВК II			1(-)25,00			
55. ШД II			1(-)21,50			
56. Відношення 54 до 53					1(-)20,00	
					1(-)16,50	
					1(-)11,50	
					1(-)82,50	

ТАБЛИЦЯ 54.

МІНЛИВІСТЬ КІСТОК КОЗИ СВІЙСЬКОЇ З ТРИПІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ЕТАПІВ В І С ПОБУЖЖЯ ТА ПОДНІСТРОВ'Я

Ознака (мм, %)	Більшівці (етап В1-В2)	Веселий Кут (етап В1-В2)	Хрещате (етап В2-С1)	Лиса Гора (етап С1-С2)	Щовб (етап С1-С2)
1. ОБОС рогового стрижня самки ³³	2(94-95)95,50		2(95-98)96,50		
2. ВД біля основи його	2(35-36)35,50		2(37,5-39)38,25		
3. МД біля основи його	2(23-24,5)23,75		2(19,5-20)19,75		
4. Відношення 3 до 2	2(64-70)67,00		2(50-72,5)61,25		
5. Артикулярна довжина нижньої щелепи					1(-)182,50
6. Ангулярна довжина II					1(-)172,00
7. АД P ₂ -M ₁ II					1(-)62,50
8. АД P ₂ -P ₄ II					1(-)15,50
9. АД M ₁ -M ₃ II					1(-)46,00
10. Довжина M ₃					1(-)22,00
11. Ширина M ₃					1(-)9,00

93 Скорочення і позначення ті ж самі, що і в Таблицях 30 та 31.

Ознака (мм, %)	Більшівці (етап В1-В2)	Веселий Кут (етап В1-В2)	Хрещате (етап В2-С1)	Лиса Гора (етап С1-С2)	Щовб (етап С1-С2)
12. Довжина ВДГ атланта	1(-)31,00				
13. Ширина ВДГ його	1(-)45,00				
14. Відношення 12 до 13	1(-)69,00				
15. ШНК плечової	3(29-31,5)30,50	1(-)29,50			2(29-31,5)30,25
16. ШБЛ її	3(28,5-30,5)29,67	1(-)28,00			2(28-29,5)28,75
17. МВБЛ її	3(17-18,5)17,67	1(-)17,50			2(17,5-18,5)18,00
18. НВБЛ її	3(13,5-13,5)13,50	1(-)13,50			2(13,5-14)14,75
19. Відношення 17 до 16	3(58,5-60,5)59,50	1(-)62,50			2(59,5-66)62,75
20. Відношення 18 до 16	3(44-47,5)45,67	1(-)48,00			2(46-50)48,00
21. ШВК стетової	1(-)44,50				
22. ШВК великоомілкової					
23. ВНД гаранної	1(-)26,00				
24. ШНК її	1(-)17,50				
					1(-)43,00

ТАБЛИЦЯ 55.

МІНЛИВІСТЬ КІСТОК КОЗИ СВІЙСЬКОЇ З ТРИПІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ЕТАПУ С ПОБУЖЖЯ ТА ПОДНІПРОВ'Я ІЗ ПОСЕЛЕННЯ МОЛЮХОВ БУГОР

Ознака (мм, %)	Косеновка (етап С1)	Майданецьке-І (етап С1)	Тальянки (етап С1)	Свердліково (етап С1)	Зелена Діброва (етап С1)	Молухов Бугор, енеолітичні шари
1. ОБОС рогового стрижня самця ²⁴	1(-)82,50			2(113-114)113,50		
2. ВД біля основи його	1(-)33,00			2(42,5-45,5)44,00		
3. МД біля основи його	1(-)18,00			2(25-27)26,00		
4. Відношення 3 до 2	1(-)54,00			2(55-63,5)59,25		
5. ДПКР рогового стрижня самки	1(-)215,00					
6. Довжина хорди його	1(-)185,00					
7. ОБОС його	1(-)102,00					
8. ВД біля основи його	1(-)37,50					
9. МД біля основи його	1(-)27,50					
10. Відношення 7 до 5	1(-)47,50					
11. Відношення 9 до 8	1(-)73,50					
12. АД М ₁ -М ₁ нижньої щелепи		1(-)51,00				
13. Довжина М ₃		1(-)22,00				
14. Ширина М ₃		1(-)8,50				
15. ШНК плечової	1(-)30,50					1(-)33,50
16. ШБЛ її	1(-)28,50					1(-)30,00
17. МВБЛ її	1(-)19,00					1(-)20,00
18. НВБЛ її	1(-)14,00					1(-)15,00
19. Відношення 17 до 16	1(-)65,50					1(-)66,50
20. Відношення 18 до 16	1(-)48,50					1(-)50,00
21. ПДВ п'ясткової					1(-)111,00	

94 Скорочення і позначення ті ж самі, що і в Таблицях 30 та 31.

22. ШВК II	1(-)24,00
23. ПВК II	1(-)17,50
24. ШД II	1(-)15,00
25. ПД II	1(-)10,50
26. ШНК II	1(-)27,00
27. ПНК II	1(-)17,00
28. Відношення 22 до 21	1(-)21,50
29. Відношення 24 до 21	1(-)13,50
30. Відношення 26 до 21	1(-)24,50
31. Відношення 23 до 22	1(-)73,50
32. Відношення 25 до 24	1(-)70,00
33. Відношення 27 до 26	1(-)63,00
34. ІНДМВ II	1(-)56,00
35. ІНДЛВ II	1(-)57,50
36. ЗД таранної	1(-)27,50
37. ВНД II	1(-)25,00
38. ШВК II	1(-)16,50
39. ШНК II	1(-)17,00
40. Відношення 39 до 36	1(-)62,00
41. Висота в холці самки (в см)	1(-)64,00

ТАБЛИЦЯ 56.

МІНЛИВІСТЬ КІСТОК СВИНИ СВІЙСЬКОЇ З ТРИПІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ЕТАПІВ А І В ПОБУЖЖЯ ТА ПОДНІСТРОВ'Я

Ознака (мм, %)	Гребенюков Яр (етап А)	Василівка (етап В1)	Березовське (етап В1)	Коновка (етап В2)	Незаможник (етап В2)
1. АД Р ₁ Р ₄			1(-)43,00		
2. АД Р ₂ Р ₄ нижньої щелепи	1(-)39,50				
3. АД М ₁ -М ₃ II	1(-)71,00				
4. Довжина М ₃	1(-)34,50				
5. Ширина М ₃	1(-)16,00			1(-)16,50	
6. ШНК лопатки ⁹⁵	1(-)35,50	2(35-36,5)35,75	2(32-31,5)31,25		
7. ВД СЗ II	3(30-32,5)31,00	2(30-31,5)30,75	1(-)29,00		
8. МД СЗ II	4(24-26,5)25,50±0,75	2(24-25,5)24,75	5(22-28)24,10±1,18		
9. ШШ II		4(19-23,5)21,125±1,23	5(20,5-22)20,60±0,44		
10. Відношення 8 до 6	2(66,5-73)69,75	2(68,5-70,5)69,25	2(70-72,5)71,25		
11. Відношення 8 до 7	3(78,5-85)81,17	2(80-81)80,50	1(-)76,00		
12. ШНК плечової	6(40-43)41,50±0,55	1(-)41,00	8(36,5-38,5)37,625±0,36	3(38,5-41)39,67	
13. ШБЛ II	6(32-33,5)32,67±0,47	1(-)38,00	8(30-33)31,25±0,57	3(31,5-33)32,17	
14. МВБЛ II	6(29-31)29,75±0,36	1(-)30,00	8(28-30)28,625±0,26		
15. НВБЛ II	6(19-21)19,75±0,33	1(-)21,00	8(18,5-19,5)18,875±0,17		
16. Відношення 14 до 13	6(86,5-94)91,08±1,82	1(-)79,00	8(86,5-95)91,75±1,20		
17. Відношення 15 до 13	6(58-63,5)60,42±1,43	1(-)55,50	8(56-64)60,50±1,12	2(28-28,5)28,25	
18. ШВК променевої	5(29,5-38)33,90±1,38		2(27-28)27,50	2(20-21)20,50	
19. ПВК II	4(21,5-27)23,88±1,94		2(20-21)21,50		

⁹⁵ Скорочення і позначення ті ж самі, що і в Таблицях 30 та 31.

Ознака (мм, %)	Гребенюков Яр (етап А)	Василівка (етап В1)	Березовське (етап В1)	Коновка (етап В2)	Незаможник (етап В2)
20. ШД II	1(-)18,50			2(17,5-17,5)17,50	
21. ШНК II			1(-)30,00		
22. Відношення 19 до 18	4(67,5-73)70,13±1,41		2(74-75)74,50	2(71,5-73,5)72,50	
23. ПНР ВВ літкової	5(35-41)38,40±1,22	2(35-37,5)36,25	10(30-38,5)35,80±0,89	2(35-36)35,50	2(32,5-33,5)33,00
24. ПДВ п'яtkової-III	1(-)73,00				
25. ШВК II	1(-)17,00				
26. ПВК II	1(-)17,00				
27. ШД II	1(-)12,00				
28. ШНК II	1(-)17,00				
29. ПНК II	1(-)16,00				
30. Відношення 25 до 24	1(-)23,50				
31. Відношення 27 до 24	1(-)16,50				
32. Відношення 28 до 24	1(-)23,50				
33. Відношення 26 до 25	1(-)100,00				
34. Відношення 29 до 28	1(-)94,00				
35. Довжина КЗ II	2(37-38,5)37,75		4(36-38,5)37,50±0,71	6(35-39)37,08±0,69	1(-)36,50
36. Ширина КЗ II	2(34-37)35,50		3(32-34)32,67	2(33-33,5)33,25	
37. ШНК стеглової	1(-)47,00				
38. ШД великотомілкової					
39. ШНК II	6(30-40)35,50±1,57		1(-)19,00	1(-)22,00	
40. ПНК II	6(27,5-34)30,92±1,08		1(-)29,50	1(-)34,00	
41. Відношення 40 до 39	6(85-91,5)87,17±1,00		1(-)25,50	1(-)30,50	
42. ЗД таранної	1(-)40,00		1(-)84,50	1(-)89,50	
43. ВНД II	1(-)37,00		1(-)42,00	3(37-44)41,50	
44. ШВК II	1(-)22,00		2(38-42)40,00	4(34-43,5)39,75±3,59	
45. ШНК II	1(-)25,00		1(-)20,00	3(19,5-24)21,83	
46. Відношення 45 до 42	1(-)62,50		1(-)25,00	4(21,5-28)25,25±2,11	
47. ПДВ п'яtkової	1(-)101,50		1(-)59,50	3(57-63,5)59,33	
48. ПНР ВВ II	2(25-26)25,50		3(76-79)77,33		
49. ПНР ВВ II	2(30-33)31,50	1(-)20,00	6(18-24)20,33±1,05	2(22,5-25,5)24,00	
50. ШВК плесенової-IV	1(-)18,00	1(-)27,00	6(21,5-27)23,08±0,90	2(25,5-32)28,75	
51. ПВК II	1(-)26,00				
52. ШД II					
53. Відношення 51 до 50	1(-)144,50				
54. ПДВ I фаланги	1(-)39,00				
55. ДСЛ II	1(-)34,50				
56. ШВК II	1(-)19,50				
57. ПВК II	1(-)19,50				
58. ШД II	1(-)15,50				
59. ПД II	1(-)11,00				
60. ШНК II	1(-)18,00				
61. ПНК II	1(-)12,00				
62. Відношення 56 до 54	1(-)50,00				
63. Відношення 58 до 54	1(-)39,50				

Ознака (мм, %)	Більшіці (етап В1-В2)	Веселий Кут (етап В1-В2)	Хрещате (етап В2-С1)	Ліса Гора (етап С1-С2)	Шовб (етап С1-С2)
18. Відношення 16 до 15	2(85,5-88)86,75	1(-)94,50	2(84,5-88,5)86,50		
19. Відношення 17 до 15	2(54,5-56)55,25	1(-)59,00	2(54,5-60,5)57,50		
20. ШВК променевої	2(29-29,5)29,25		3(28,5-35)31,17		
21. ПВК ІІ	2(21-21)21,00		3(21-24)22,00	1(-)28,50	2(36-37,5)36,75
22. ШД ІІ	2(17-18)18,50		3(17-20,5)18,83	1(-)20,00	3(25-27,5)26,50
23. Відношення 21 до 20	2(71-72,5)71,75		3(68,5-73,5)70,67	1(-)16,00	1(-)23,50
24. ПНР ВВ літньої	5(34-38)35,90±0,76			1(-)70,00	2(69,5-72)70,75
25. ПДВ п'ясткової-III	1(-)72,50			1(-)82,00	
26. ШВК ІІ	1(-)17,00			1(-)16,50	
27. ПВК ІІ	1(-)17,00			1(-)19,50	
28. ШД ІІ	1(-)13,50			1(-)15,00	
29. ПД ІІ	1(-)9,50			1(-)11,00	
30. ШНК ІІ	1(-)17,00			1(-)18,50	
31. ПНК ІІ	1(-)16,00			1(-)18,50	
32. Відношення 26 до 25	1(-)23,50			1(-)20,00	
33. Відношення 28 до 25	1(-)18,50			1(-)18,50	
34. Відношення 30 до 25	1(-)23,50			1(-)22,50	
35. Відношення 27 до 26	1(-)100,00			1(-)118,00	
36. Відношення 29 до 28	1(-)70,50			1(-)73,00	
37. Відношення 31 до 30	1(-)94,00			1(-)100,00	
38. Довжина КЗ тазової	6(34-40)37,33±0,88		5(31,5-39)34,80±2,34		1(-)34,50
39. Ширина КЗ тазової	2(31,5-36)33,75		3(31-33,5)32,00		1(-)33,50
40. ШД великомілкової	2(21-21)21,00				
41. ШНК ІІ	4(31-32,5)31,875±0,36				
42. ПНК ІІ	4(27-31,5)28,625±1,16				
43. Відношення 42 до 41	4(84,5-97)89,75±3,02				
44. ШВК ІІ					1(-)23,50
45. ПДВ п'ясткової	2(85-86)85,50				
46. ПНР ВВ ІІ	2(20-23,5)21,75				
47. ПНР ВВ ІІ	3(25-29)26,33				
48. ШВК плеснової-III	1(-)17,50				
49. ПВК ІІ	1(-)25,00				
50. ШД ІІ	1(-)11,00				
51. Відношення 49 до 48	1(-)143,00				
52. ШВК плеснової-IV					
53. ПВК ІІ					
54. ШД ІІ					
55. Відношення 53 до 52					
56. ПДВ І фаланги	1(-)36,00				
57. ДСЛ ІІ	1(-)31,00				
58. ШВК ІІ	1(-)17,00				
59. ПВК ІІ	1(-)17,00				
60. ШД ІІ	1(-)12,50				
			3(15-18)16,50		
			2(22-27)24,50		
			2(12,5-15,5)14,00		
			2(146,5-150)148,25		
			1(-)42,00		
			1(-)37,00		
			1(-)18,00		
			1(-)17,50		
			1(-)13,50		

61. ПД іі	1(-)10,00	1(-)10,50
62. ШНК іі	1(-)14,50	1(-)15,50
63. ПНК іі	1(-)10,00	1(-)11,00
64. Відношення 58 до 56	1(-)47,50	1(-)43,00
65. Відношення 60 до 56	1(-)34,50	1(-)32,00
66. Відношення 62 до 56	1(-)40,50	1(-)37,00
67. Відношення 59 до 58	1(-)100,00	1(-)97,00
68. Відношення 61 до 60	1(-)80,00	1(-)78,00
69. Відношення 63 до 62	1(-)72,50	1(-)71,00
70. ПДВ ІІ фаланги		1(-)27,00
71. ДСЛ іі		1(-)23,50
72. ШВК іі		1(-)16,50
73. ШНК іі		1(-)14,50
74. Відношення 72 до 70		1(-)61,00
75. Відношення 73 до 70		1(-)53,50

ТАБЛИЦЯ 58.

МІНЛИВІСТЬ КІСТОК СВИНИ СВІЙСЬКОЇ З ТРИПІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ЕТАПУ С ПОБУЖЖЯ ТА ПОДНІПРОВ'Я

Ознака (мм, %)	Косенювка (етап С1)	Майданецьке-І (етап С1)	Тальянки (етап С1)	Чичерюзовка (етап С1)	Пекарі-2 (етап С1)
1. Довжина М ₃	1(-)39,50	1(-)32,00			
2. Ширина М ₃	1(-)23,50	1(-)17,50			
3. АД Р ₁ -Р ₄ нижньої щелепи ⁹⁷	1(-)57,00		2(52,5-55)53,75		
4. АД Р ₂ -Р ₄ іі	2(38-44)41,00		2(35-39,5)37,25		
5. АД М ₁ -М ₃ іі	1(-)71,00				1(-)34,00
6. Довжина М ₃	2(33,5-34,5)34,00				
7. Ширина М ₃	2(15-15,5)15,25				
8. ШНК лопатки			3(30-30,5)30,25		
9. ВД СЗ іі			3(25,5-27,5)26,50		
10. МД СЗ іі			3(20,5-23)21,67		
11. Відношення 10 до 8			3(68,5-76,5)71,83		
12. Відношення 10 до 9			3(80,5-83,5)81,67		
13. ШНК плечової	4(38-43)40,50±1,20		2(37-38,5)37,75		
14. ШБЛ іі	5(31-36)33,40±0,96		2(30,5-31,5)31,00		
15. МВБЛ іі	5(27-34,5)30,00±1,19		2(25-26,5)25,75		
16. НВБЛ іі	5(18,5-21,5)20,00±0,65		2(17,5-18,5)18,00		
17. Відношення 15 до 14	5(84-94)89,80±2,39		2(82-84)83,00		
18. Відношення 16 до 14	5(56,5-64,5)59,90±1,69		2(57,5-58,5)58,00		
19. ШВК променевої	3(28-38,5)35,17				2(27-30)28,50
20. ПВК іі	3(20-28,5)24,67				3(18,5-26)21,67
21. ШД іі	2(19-26,5)22,75				2(16-17)16,50
22. ПД іі					1(-)12,00
23. ШНК іі	1(-)43,50				
24. Відношення 20 до 19	3(67-72)70,17				2(68,5-68,5)68,50
25. ПНР ВВ лівтрової	2(38,5-47)42,75				1(-)70,50

97 Скорочення і позначення ті ж самі, що і в Таблицях 30 та 31.

Ознака (мм, %)	Косенювка (етап С1)	Майданецьке-І (етап С1)	Тальянки (етап С1)	Чирюзовка (етап С1)	Пекарі-2 (етап С1)
26. ПДВ п'яtkової-III	1(-)81,50				
27. ШВК II	1(-)16,50				
28. ПВК II	1(-)16,50				
29. ШД II	1(-)12,50				
30. ПД II	1(-)11,00				
31. ШНК II	1(-)17,00				
32. ПНК II	1(-)17,00				
33. Відношення 27 до 26	1(-)20,00				
34. Відношення 29 до 26	1(-)15,00				
35. Відношення 31 до 26	1(-)21,00				
36. Відношення 28 до 27	1(-)100,00				
37. Відношення 30 до 29	1(-)88,00				
38. Відношення 32 до 31	1(-)100,00				
39. Довжина КЗ тазової			5(32,5-34,5)33,60±0,51		
40. Ширина КЗ II			3(29,5-30,5)30,00		
41. ШВК великотомілкової	1(-)48,00				
42. ШД II	3(20,5-22)21,00				
43. ШНК II	3(30-34,5)31,50			1(-)38,00	
44. ПНК II	3(27-31)28,50	1(-)28,50		1(-)34,00	
45. Відношення 44 до 43	3(90-91,5)90,50	1(-)89,50		1(-)89,50	
46. ЗД гарантої		1(-)44,50			1(-)48,00
47. ВНД II		1(-)42,00			1(-)45,50
48. ШВК II					1(-)22,00
49. ШНК II		1(-)26,00			1(-)25,50
50. Відношення 49 до 46		1(-)58,50			1(-)53,00
51. ПДВ п'яtkової	1(-)86,00				
52. ПНР ВВ II	1(-)22,50				
53. ПНР ВВ II	1(-)27,50				

ТАБЛИЦЯ 59.

МІНЛИВІСТЬ КІСТОК СВИНІ СВІЙСЬКОЇ З ПОСЕЛЕННЯ МОЛЮХОВ БУГОР

Ознака (мм, %)	Неолітичні шари	Нео-енеолітичні шари	Енеолітичні шари	Культурний шар
1. ШПСІ епістрофея ⁸⁸				1(-)43,00
2. ШНК лопатки			1(-)30,00	
3. ВД СЗ II			1(-)25,00	
4. МД СЗ II			1(-)20,00	
5. ШШ II		1(-)17,00	1(-)24,00	
6. Відношення 4 до 2			1(-)66,50	
7. Відношення 4 до 3			1(-)80,00	
8. ПНР ВВ п'яtkової			1(-)26,00	

98 Скорочення і позначення ті ж самі, що і в Таблицях 30 та 31.

КРИТЕРІЙ ОЗНАК т СВИНИ СВІЙСЬКОЇ З ТРИПІЛЬСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ БЕРЕЗОВСЬКЕ

Ознака	Кошовка	Більшівці	Хрещате	Косеновка	Тальянки
1. МДС3 лопатки ¹⁰⁰		-0,22			
2. ПШШ ІІ		-0,22			
3. ПНК плечової				-2,29	
4. ШБЛ ІІ				-1,93	
5. МВБЛ ІІ				-1,96	
6. НВБЛ ІІ				-1,67	
7. Відношення 5 до 4				+0,73	
8. Відношення 6 до 4				+0,30	
9. ПНР ВВ ліктьової		-0,09			
10. Довжина КЗ тазової кістки	-0,42	-0,15	+1,10		+4,46
11. ПНР ВВ п'яткової					
12. ПНР ВВ ІІ					

ТАБЛИЦЯ 63.

КРИТЕРІЙ ОЗНАК т СВИНИ СВІЙСЬКОЇ З ТРИПІЛЬСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ КОНОВКА

Ознака	Більшівці	Хрещате	Косеновка	Тальянки
1. Довжина КЗ тазової кістки ¹⁰¹		+0,93		+4,06
2. ВНД таранної	-0,22			
3. ПНК ІІ				

ТАБЛИЦЯ 64.

КРИТЕРІЙ ОЗНАК т СВИНИ СВІЙСЬКОЇ З ТРИПІЛЬСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ БІЛЬШІВЦІ

Ознака	Хрещате	Косеновка	Тальянки
1. МДС3 лопатки ¹⁰²			+3,67
2. ПШШ ІІ			
3. ПНР ВВ ліктьової			
4. Довжина КЗ тазової кістки	+1,02		
5. ПНК великогомілкової			
6. ПНК ІІ			
7. Відношення 6 до 5			

ТАБЛИЦЯ 65.

КРИТЕРІЙ ОЗНАК т СВИНИ СВІЙСЬКОЇ З ТРИПІЛЬСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ ХРЕЩАТЕ

Ознака	Косеновка	Тальянки
1. Довжина КЗ тазової кістки ¹⁰³		+0,50

- 100 Скорочення ті ж самі, що і в Таблицях 30 та 31.
 101 Скорочення ті ж самі, що і в Таблицях 30 та 31.
 102 Скорочення ті ж самі, що і в Таблицях 30 та 31.
 103 Скорочення ті ж самі, що і в Таблицях 30 та 31.

КРИТЕРІЙ ОЗНАК т СВИНІ СВІЙСЬКОЇ З ТРИПІЛЬСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ КОСЕНОВКА

Таблиці

Ознака	Тальянки
1. ШНК плечової ¹⁰⁴	
2. ШБЛ її	
3. МВБЛ її	
4. НВБЛ її	
5. Відношення 3 до 2	
6. Відношення 4 до 2	

ТАБЛИЦЯ 67.

МІНЛИВІСТЬ КІСТОК КОНЯ СВІЙСЬКОГО З ТРИПІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ЕТАПВ А І В
ПОБУЖЖЯ ТА ПОДНІСТРОВ'Я

Ознака (мм, %)	Мотильна-3 (етап А)	Гребенюков Яр (етап А)	Березовське (етап В1)	Коновка (етап В1-В2)	Громада (етап В2)
1. ШНК лопатки ¹⁰⁵		1(-)92,00			
2. ВД СЗ її		1(-)61,00	1(-)55,00	1(-)54,00	
3. МД СЗ її		1(-)49,00	1(-)46,00	1(-)47,00	
4. Відношення 3 до 1		1(-)53,50			
5. Відношення 3 до 2		1(-)80,50	1(-)83,50	1(-)87,00	
6. ШНК плечової		1(-)83,00			
7. ШБЛ її		1(-)78,00			
8. МВБЛ її		2(48-56)52,00			
9. НВБЛ її		1(-)38,50	1(-)37,50		
10. Відношення 8 до 7		1(-)72,00			
11. Відношення 9 до 7		1(-)49,50			
12. ШВК променевої		1(-)85,50	1(-)81,00		
13. Ширина ВСП її		1(-)78,50	1(-)75,00		
14. МП ВСП її		2(41-41)41,00	1(-)40,00		1(-)43,00
15. ЛП ВСП її		2(33-36)34,50	1(-)30,00		
16. ШД її				1(-)36,50	
17. ШНК її				1(-)76,50	
18. Ширина нижнього суглобового блоку (далі – ШНСБЛ) її				1(-)65,50	
19. Відношення 14 до 13		1(-)52,50	1(-)53,50		
20. Відношення 15 до 14		1(-)88,00	1(-)75,00		
21. ШВК її					2(47,5-52)49,75
22. ПВК її					2(33-33,5)33,25
23. Відношення 22 до 21		1(-)33,00			2(34,5-69,5)67,00
24. Довжина КЗ тазової кістки		2(65-68,5)66,75			
25. Ширина КЗ її		2(62,5-63,5)63,00			
26. ПДВ стегнової			1(-)403,00		
27. Фізологічна довжина (далі – ФД) її			365,00		
28. ШВК її		1(-)111,50	1(-)128,00		
29. ШД її			1(-)45,00		

104 Скорочення ті ж самі, що і в Таблицях 30 та 31.

105 Скорочення ті ж самі, що і в Таблицях 30 та 31.

Ознака (мм, %)	Мотильна-3 (етап А)	Гребенюков Яр (етап А)	Березівське (етап В1)	Коновка (етап В1-В2)	Громада (етап В2)
30. ШНК II			1(-)99,00		
31. Відношення 28 до 26			1(-)32,00		
32. Відношення 29 до 26			1(-)11,00		
33. Відношення 30 до 26			1(-)24,50		
34. ШНК великоотлікової		1(-)72,00			
35. ПНК II		1(-)46,00			
36. Відношення 35 до 36		1(-)64,00			
37. Висота таранної		1(-)56,50			
38. ШНК II		1(-)51,50	3(57,5-61)59,50	1(-)64,00	2(56,5-60)58,25
39. Відношення 38 до 37		1(-)91,00	3(94-95)94,50		2(56,5-57,5)57,00
40. ПДВ п'яtkової		1(-)111,50	1(-)106,00	1(-)120,00	2(95-100)97,50
41. ШНР ВВ II		2(48-50)49,00	1(-)45,00	1(-)48,50	
42. ПНР ВВ II		2(51-54)52,50	1(-)51,50	1(-)56,50	
43. ШВК плеснової		1(-)52,00	1(-)52,50		
44. ПВК II	1(-)48,50	1(-)46,00			
45. ШНК II			1(-)51,00		
46. ПНК II			1(-)39,00		
47. Відношення 44 до 43		1(-)88,50			
48. Відношення 46 до 45			1(-)76,50		
49. Індекс гребеня II			1(-)82,00		
50. ПДВ I фаланги передньої			1(-)78,50	1(-)84,50	
51. ДСЛ II			1(-)68,50		
52. ШВК II			2(50,5-52)51,25	1(-)57,50	
53. ПВК II			2(33-35)34,00	1(-)37,00	
54. ШД II			2(33-34)33,50	1(-)38,00	
55. ПД II			2(20-20,5)20,25		
56. ШНСБЛ II			1(-)41,00	1(-)43,00	
57. Поперчик НСБЛ (лапі – ПНСБЛ) II			1(-)23,50	1(-)23,50	
58. Відношення 52 до 50			1(-)66,00	1(-)68,00	
59. Відношення 54 до 50			1(-)42,00	1(-)45,00	
60. Відношення 56 до 50			1(-)52,00	1(-)51,00	
61. Відношення 53 до 52			2(63,5-69,5)66,50	1(-)64,50	
62. Відношення 55 до 54			2(60,5-60,5)60,50		
63. Відношення 57 до 56			1(-)57,50	1(-)54,50	
64. ПДВ I фаланги задньої		1(-)85,00			
65. ШВК II		1(-)60,00	1(-)58,00		
66. ПВК II		1(-)43,00	1(-)38,00		
67. ШД II		1(-)38,50			
68. ШНСБЛ II		1(-)46,00			
69. ПНСБЛ II		1(-)25,00			
70. Відношення 65 до 64		1(-)70,50			
71. Відношення 67 до 64		1(-)45,50			
72. Відношення 68 до 64		1(-)54,00			
73. Відношення 66 до 65		1(-)71,50			
74. Відношення 71 до 70		1(-)54,50			

75. ПДВ II фаланги передньої	1(-)48,00
76. ДСЛ II	1(-)47,50
77. ШВК II	1(-)55,00
78. ПВК II	1(-)36,50
79. ШД II	1(-)48,50
80. ПД II	1(-)27,00
81. ШНК II	1(-)52,00
82. ПНК II	1(-)30,00
83. Відношення 77 до 75	1(-)114,50
84. Відношення 79 до 75	1(-)101,00
85. Відношення 81 до 75	1(-)108,50
86. Відношення 78 до 77	1(-)66,50
87. Відношення 80 до 79	1(-)55,50
88. Відношення 82 до 81	1(-)57,50
89. ПДВ II фаланги задньої	1(-)48,50
90. ШВК II	1(-)53,00
91. ПВК II	1(-)34,00
92. ШД II	1(-)43,00
93. ШНК II	1(-)47,50
94. ПНК II	1(-)28,50
95. Відношення 90 до 89	1(-)109,50
96. Відношення 92 до 89	1(-)88,50
97. Відношення 93 до 89	1(-)98,00
98. Відношення 91 до 90	1(-)64,00
99. Відношення 94 до 93	1(-)60,00
100. Висота III фаланги передньої	1(-)23,00
101. ДПКР III фаланги задньої	1(-)53,00
102. Ширина II	1(-)74,00
103. Висота II	1(-)29,50
104. Відношення 102 до 101	1(-)130,50
105. Відношення 103 до 101	1(-)55,00
106. Відношення 103 до 102	1(-)40,00

ТАБЛИЦЯ 68.

МІНЛИВІСТЬ КІСТОК КОНЯ СВІЙСЬКОГО З ТРИПІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ЕТАПВ ВІ С ПУБУЖЖЯ ТА ПОДНІСТРОВ'Я

Ознака (мм, %)	Незаможник (етап В2)	Більшівці (етап В1-В2)	Хрещаті (етап В2-С1)	Ліса Гора (етап С1-С2)	Щовб (етап С1-С2)
1. Довжина P ²				1(-)39,00	2(35,5-36)35,75
2. Ширина P ²				1(-)26,50	2(24-24,5)24,25
3. ПДВ атланта ¹⁰⁶		1(-)94,00			
4. Повна ширина його		1(-)140,00			
5. Довжина ВДГ його		1(-)54,00			
6. Довжина тіла із зубовидним відростком епістрофея		1(-)146,00			
7. ШПСП його		1(-)82,50			
8. ПД лопатки		2(311,5-331,5)321,50			

106 Скорочення ті ж самі, що і в Таблицях 30, 31 та 67.

Ознака (мм, %)	Незаможник (етап В2)	Більшівці (етап В1-В2)	Хрещате (етап В2-С1)	Ліса Гора (етап С1-С2)	Щовб (етап С1-С2)
9. ШВК II		1(-)163,50			
10. ШНК II		8(86-95)91,03±1,17			
11. ВД С3 лопатки		9(53,5-61,5)57,06±1,00	1(-)34,00		
12. МД С3 II		9(47-52,5)49,17±0,84	1(-)47,00		
13. ШШ II		7(50-66)61,86±2,25			
14. Відношення 9 до 8		1(-)52,50			
15. Відношення 10 до 8		2(27,5-29)28,25			
16. Відношення 12 до 10		8(52-59,5)55,13±0,87			
17. Відношення 12 до 11		9(82,5-88)86,17±0,66			
18. ШНК плечової		5(76,5-86,5)82,40±2,06			
19. ШБЛ II		7(72,5-79)76,21±1,07	1(-)83,00		1(-)84,50
20. МВБЛ II		9(51-56)54,11±0,56			1(-)77,50
21. НВБЛ II	1(-)44,50	9(34,5-39)37,06±0,50			1(-)55,50
22. Відношення 20 до 19	1(-)31,50	7(70-73,5)71,57±0,53			1(-)39,00
23. Відношення 21 до 19		7(48-50,5)49,29±0,39			1(-)71,50
24. ШВК променевої		7(80,5-84,5)82,86±0,57			1(-)50,50
25. Ширина ВСП II		7(75-80)76,86±0,69			1(-)86,00
26. МП ВСП II		9(39,5-44,5)41,39±0,58			1(-)79,00
27. ЛП ВСП II		8(31-34,5)33,00±0,43			1(-)39,50
28. ШД II		6(38,5-43)41,00±0,73			1(-)31,00
29. ШНК II		7(72,5-81)76,21±1,16			
30. ШНСБЛ II		8(61-70)63,88±1,06			1(-)76,00
31. Відношення 26 до 25		7(50,5-58)53,36±1,03			1(-)65,00
32. Відношення 27 до 26		8(69,5-84)80,38±1,75			1(-)50,50
33. Віддаль від ВВ до ВК горбистості літкової		5(78-82,5)80,50±0,83			1(-)78,50
34. Довжина горбистості II		6(47,5-53)49,83±1,07			
35. Ширина горбистості II		6(28,5-38,5)33,00±1,71			
36. ПНР ВВ II		6(61-63,5)62,33±0,52			
37. Відношення 35 до 34		6(57,5-73,5)66,25±3,09			
38. ПДВ п'ясткової		1(-)225,00			
39. ЗД II		1(-)216,00			
40. ШВК II		10(47,5-53,5)51,15±0,75			
41. ПВК II		12(31,5-36)33,83±0,46			
42. ШД II		4(30-37)32,62±1,79			
43. ПД II		1(-)23,50			
44. ШНК II		5(47-52,5)49,70±1,22			
45. ПНК II		5(33,5-38)35,60±0,87			
46. Відношення 40 до 38		1(-)23,50			
47. Відношення 42 до 38		1(-)14,40			
48. Відношення 44 до 38		1(-)23,50			
49. Відношення 41 до 40		10(65-68,5)66,95±0,40			
50. Відношення 43 до 42		1(-)72,50			
51. Відношення 45 до 44		5(69,5-73,5)71,50±0,88			
52. Індекс гребеня II		5(79,5-86,5)82,40±1,45			

Таблиці

53. Довжина КЗ тазу	6(65-75)67,83±1,77	1(-)62,00
54. Ширина КЗ його	2(31,5-36)33,75	1(-)56,00
55. ШНК стегнової	4(90-106)95,00±1,29	
56. ШВК великоомілкової	1(-)101,50	
57. ШД її	3(44-48,5)46,17	
58. ШНК її	8(74-84,5)79,44±1,39	
59. ПНК її	8(45,5-53)47,75±1,11	
60. Відношення 59 до 58	8(57,5-64,5)61,31±0,79	
61. Висота таранної	12(56-62)59,33±0,51	
62. ШНК її	12(52,5-62)56,75±0,86	
63. Відношення 62 до 61	12(89,5-101,5)95,63±1,04	
64. ПДВ її яткової	4(107,5-114)111,38±1,59	
65. ШНР ВВ її	5(45-51,5)48,20±1,51	1(-)46,50
66. ПНР ВВ її	8(49-57)51,81±1,00	1(-)51,50
67. ШВК плеснової	16(47-55,5)51,88±0,64	
68. ПВК її	15(40-48,5)44,20±0,60	
69. ШД її	8(40-48,5)44,20±0,60	
70. ПД її	4(26,5-29)27,75±0,60	
71. ШНК її	9(51,5-56)54,33±0,61	
72. ПНК її	9(38-41)39,78±0,42	
73. Відношення 68 до 67	15(79,5-91,5)85,60±1,00	
74. Відношення 70 до 69	3(75,5-78,5)77,33	
75. Відношення 72 до 71	9(70-78)73,06±1,03	
76. Індекс гребеня її	9(81,5-85,5)83,23±0,60	
77. ПДВ I фаланги передньої	4(74-93,5)84,75±4,82	
78. ДСРЛ її	4(67-83)73,125±3,99	
79. ШВК її	3(53,5-64)57,00	
80. ПВК її	4(36-39)37,00±0,82	
81. ШД її	4(33,5-40)35,25±1,83	
82. ПД її	4(19-22,5)20,625±0,86	
83. ШНСБЛ її	4(40-48,5)43,625±2,06	
84. ПНСБЛ її	4(23-28)24,625±1,32	
85. Відношення 79 до 77	3(61,5-67,5)64,50	
86. Відношення 81 до 77	4(38-45,5)41,875±1,83	
87. Відношення 83 до 77	4(49-54)51,50±1,80	
88. Відношення 80 до 79	3(32-67,5)64,17	
89. Відношення 82 до 81	4(56,5-62,5)58,625±1,64	
90. Відношення 84 до 83	4(54-57,5)56,375±0,95	
91. ПДВ I фаланги задньої	3(77,5-86)81,50	
92. ДСРЛ її	3(69,5-77)72,50	
93. ШВК її	4(58-62)59,25±1,07	
94. ПВК її	4(39,5-44)41,25±1,26	
95. ШД її	3(35-36,5)35,83	
96. ПД її	3(20-22)21,00	
97. ШНСБЛ її	3(42,5-46)44,33	
98. ПНСБЛ її	3(26-26,5)26,17	
99. Відношення 93 до 91	3(68-71,5)71,67	
100. Відношення 95 до 91	3(40,5-47)44,00	

Ознака (мм, %)	Незаможник (етап В2)	Більшівці (етап В1-В2)	Хрещате (етап В2-С1)	Ліса Гора (етап С1-С2)	Щовб (етап С1-С2)
101. Відношення 97 до 91		3(53,5-55)54,50			
102. Відношення 94 до 93		4(67,5-72)69,625±1,28			2(50-50)50,00
103. Відношення 96 до 95		3(55,5-63)59,17			1(-)46,50
104. Відношення 98 до 97		3(56,5-62,5)59,17			2(55-56)55,50
105. ПДВ II фаланги передньої		6(44-49)45,83±1,01			2(33-33,5)33,25
106. ДСРЛ II		6(42,5-45)49,92±0,52			2(45-48)46,50
107. ШВК II		5(53-58,5)55,30±1,13			1(-)25,00
108. ПВК II		5(31,5-34,5)32,90±0,60			2(50-54,5)52,25
109. ШД II		5(45,5-51)48,20±1,07			2(25-28)26,50
110. ПД II		5(23-26)24,20±0,58			2(110-112)111,00
111. ШНК II		4(51-56)53,625±1,19			2(90-96)93,00
112. ПНК II		4(27-29,5)28,00±0,62			2(60-60)60,00
113. Відношення 107 до 105		5(119-125,5)121,00±1,33			1(-)52,00
114. Відношення 109 до 105		5(103,5-110)105,40±1,34			1(-)46,50
115. Відношення 111 до 105		4(113,5-119)116,375±1,61			1(-)57,00
116. Відношення 108 до 107		5(58-61,5)59,50±0,64			1(-)35,00
117. Відношення 110 до 109		5(58-61,5)50,30±0,70			1(-)48,00
118. Відношення 112 до 111		4(50-55)52,25±1,21			1(-)25,00
119. ПДВ II фаланги задньої		2(45,5-50)47,75			1(-)51,00
120. ДСРЛ II		2(42,5-45)43,75			1(-)109,50
121. ШВК II		2(53,5-54)53,75			1(-)92,50
122. ПВК II		2(32,5-34)33,25			1(-)98,00
123. ШД II		2(44-46)45,00			1(-)61,50
124. ПД II		2(23,5-25)24,25			1(-)52,00
125. ШНК II		2(48-50)49,00			1(-)109,50
126. ПНК II		2(28-30)29,00			1(-)92,50
127. Відношення 121 до 119		2(108-117,5)112,75			1(-)98,00
128. Відношення 123 до 119		2(88-101)94,50			1(-)61,50
129. Відношення 125 до 119		2(96-110)103,00			1(-)52,00
130. Відношення 122 до 121		2(60,5-63)61,75			1(-)51,00
131. Відношення 124 до 123		2(53-54,5)53,75			1(-)109,50
132. Відношення 126 до 125		2(58,5-60)59,25			1(-)92,50
133. ДПКР III фаланги передньої		1(-)63,00			1(-)52,00
134. Ширина II		2(81-88,5)84,75			
135. Висота II		2(28,5-30,5)29,50			
136. Відношення 134 до 133		1(-)140,50			
137. Відношення 135 до 133		1(-)45,00			
138. Відношення 135 до 134		2(32-37,5)34,75			
139. ДПКР III фаланги задньої		19(49,5-66,5)58,16±1,03			
140. Ширина II		16(69-93)79,22±1,48			
141. Висота II		22(26-35,5)29,20±0,49			
142. Відношення 140 до 139		16(124-160,5)136,97±2,49			
143. Відношення 141 до 139		19(43,5-53,5)50,08±0,60			
144. Відношення 141 до 140		16(32,5-40)36,50±0,52			
145. Висота в холці (в см)		1(-)139,00			

МІНЛИВІСТЬ КІСТОК КОНЯ СВІЙСЬКОГО З ТРИПІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ЕТАПУ С ПОБУЖЖЯ

Ознака (мм, %)	Косювка (етап С1)	Майданецьке-I (етап С1)	Тальянки (етап С1)	Свердліково (етап С1)
1. АД М ¹ -М ³ верхньої щелепи ¹⁰⁷				1(-)80,00
2. Довжина Р ⁴				1(-)28,50
3. Ширини Р ⁴				1(-)27,00
4. Довжина М ¹				1(-)25,50
5. Ширини М ¹				1(-)25,00
6. Довжина М ²				1(-)26,00
7. Ширини М ¹				1(-)25,00
8. Довжина М ³				1(-)26,50
9. Ширини М ³				1(-)22,50
10. АД Р ₂₋₄ Р ₂₋₄ нижньої щелепи		1(-)32,00		1(-)88,00
11. Довжина Р ₂				1(-)32,50
12. Ширини Р ₂				1(-)17,00
13. Довжина Р ₃				1(-)27,00
14. Ширини Р ₃				1(-)19,00
15. Довжина Р ₄				1(-)27,50
16. Ширини Р ₄				1(-)19,50
17. Довжина М ₁				1(-)25,00
18. Ширини М ₁				1(-)17,50
19. Довжина М ₂				1(-)26,50
20. Ширини М ₂				1(-)16,50
21. ШНК плечової	1(-)87,50			
22. ШБЛ її	1(-)81,00			
23. МВБЛ її	1(-)52,50			1(-)56,00
24. НВБЛ її	1(-)39,50			1(-)38,00
25. Відношення 23 до 22	1(-)69,00			
26. Відношення 24 до 22	1(-)49,00			
27. ШВК променевої				1(-)86,50
28. Ширини ВСП її				1(-)81,50
29. МП ВСП її				2(40-45)42,50
30. ЛП ВСП її				1(-)35,50
31. ШД її				1(-)47,00
32. ШНК її		1(-)78,00		
33. ШНСБЛ її		1(-)69,50		
34. Відношення 29 до 28				1(-)55,00
35. Відношення 30 до 29				1(-)79,00
36. Віддаль від ВВ до ВК торбистості ліктьової				1(-)62,50
37. ПНК великогомілкової				
38. Висота таранної		1(-)47,50		1(-)60,00
39. ШНК її				1(-)56,50
40. Відношення 39 до 38				1(-)94,50
41. ПДВ п'яткової	2(57,5-60)58,75			1(-)110,50

¹⁰⁷ Позначення і скорочення ті ж самі, що і в Таблицях 30, 31 та 67.

Ознака (мм, %)	Косенювка (етап С1)	Майданецьке-І (етап С1)	Тальянки (етап С1)	Сверділково (етап С1)
42. ПНР ВВ її	1(-)49,00			2(47-50)48,50
43. ПНР ВВ її	1(-)60,00			1(-)53,50
44. ПДВ ІІ фаланги передньої	1(-)50,00			
45. ДСРІ її	1(-)48,00			
46. ШВК її	1(-)58,00			
47. ПВК її	1(-)35,50			
48. ШД її	1(-)48,50			
49. ПД її	1(-)25,00			
50. ШНК її	1(-)55,00			
51. ПНК її	1(-)30,00			
52. Відношення 46 до 44	1(-)116,00			
53. Відношення 48 до 44	1(-)97,00			
54. Відношення 50 до 44	1(-)11,00			
55. Відношення 47 до 46	1(-)61,00			
56. Відношення 49 до 48	1(-)51,50			
57. Відношення 51 до 50	1(-)54,50			

ТАБЛИЦЯ 70.

МІНЛИВІСТЬ КІСТОК КОНЯ СВІЙСЬКОГО З ТРИПЛІСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ЕТАПУ С ПОДНІПРОВ'Я ТА З ПОСЕЛЕННЯ КУЛЬТУРИ ПИВИХА ПРИСЯ

Ознака (мм, %)	Ігнатенкова Гора (етап С1)	Пекарі-2 (етап С1)	Прися
1. Довжина Р ²		1(-)36,00 ¹⁰⁸	
2. Ширини Р ²		1(-)25,50	1(-)29,20
3. Довжина протокока Р ²		1(-)8,50	1(-)22,00
4. Відношення 3 до 1		1(-)23,50	1(-)33,50
5. Довжина М ³			1(-)16,50
6. Ширини М ³			1(-)78,00
7. Довжина Р ²			1(-)69,00
8. Ширини Р ²			
9. ШНК променевої			
10. ШНСБЛ її			
11. Довжина горбистості ліктьової	1(-)54,00		
12. Ширини горбистості її	1(-)32,00		
13. Відношення 12 до 11	1(-)59,50		
14. Висота таранної			
15. ШНК її			
16. Відношення 15 до 14			
17. ПНР ВВ її			
18. ПДВ ІІ фаланги передньої			
19. ДСРІ її	1(-)94,50		
20. ШВК її	1(-)85,50		
21. ПВК її	1(-)57,50		
22. ШД її	1(-)39,00		
23. ПД її	1(-)33,00		
108. Позначення і скорочення ті ж самі, що і в Таблицях 30, 31 та 67.	1(-)21,00		
			3(58-64,5)60,83
			3(53-57,5)55,83
			3(89-95)91,83
			1(-)51,50

24. ШНСБЛ ІІ	1(-)45,00	
25. ПНСБЛ ІІ	1(-)27,00	
26. Відношення 20 до 18	1(-)61,00	
27. Відношення 22 до 18	1(-)35,50	
28. Відношення 24 до 18	1(-)47,50	
29. Відношення 21 до 20	1(-)68,00	
30. Відношення 23 до 22	1(-)62,50	
31. Відношення 25 до 24	1(-)60,00	
32. ПДВ І фаланги задньої	1(-)86,00	1(-)79,00
33. ДСРЛ ІІ	1(-)75,00	1(-)69,00
34. ШВК ІІ	1(-)56,50	1(-)54,50
35. ПВК ІІ	1(-)39,50	1(-)37,00
36. ШД ІІ	1(-)34,00	1(-)34,00
37. ПД ІІ	1(-)21,00	1(-)21,00
38. ШНСБЛ ІІ	1(-)45,00	
39. ПНСБЛ ІІ	1(-)24,00	1(-)23,00
40. Відношення 34 до 32	1(-)65,50	1(-)69,00
41. Відношення 36 до 32	1(-)39,50	1(-)43,00
42. Відношення 38 до 32	1(-)52,50	
43. Відношення 35 до 34	1(-)70,00	
44. Відношення 37 до 36	1(-)62,00	1(-)69,00
45. Відношення 39 до 38	1(-)53,50	1(-)62,00
46. ПДВ ІІ фаланги передньої	1(-)40,50	
47. ДСРЛ ІІ	1(-)39,00	
48. ШВК ІІ	1(-)51,00	
49. ПВК ІІ	1(-)29,50	
50. ШД ІІ	1(-)45,50	
51. ПД ІІ	1(-)22,00	
52. ШНК ІІ	1(-)50,50	
53. ПНК ІІ	1(-)25,00	
54. Відношення 48 до 46	1(-)126,00	
55. Відношення 50 до 46	1(-)112,50	
56. Відношення 52 до 46	1(-)124,50	
57. Відношення 49 до 48	1(-)58,00	
58. Відношення 51 до 50	1(-)48,00	
59. Відношення 53 до 52	1(-)49,50	
60. ПДВ ІІ фаланги задньої	1(-)48,00	
61. ДСРЛ ІІ	1(-)43,00	1(-)47,50
62. ШВК ІІ	1(-)55,00	1(-)43,00
63. ПВК ІІ	1(-)33,00	1(-)52,50
64. ШД ІІ	1(-)45,00	1(-)32,50
65. ПД ІІ	1(-)22,00	1(-)34,50
66. ШНК ІІ	1(-)50,00	1(-)46,00
67. ПНК ІІ	1(-)28,00	1(-)23,50
68. Відношення 62 до 60	1(-)114,50	1(-)51,00
69. Відношення 64 до 60	1(-)94,00	1(-)29,50
70. Відношення 66 до 60	1(-)104,00	1(-)98,00
71. Відношення 63 до 62	1(-)40,00	1(-)92,50
72. Відношення 65 до 64	1(-)49,00	1(-)102,50
73. Відношення 67 до 66	1(-)56,00	1(-)72,00
74. Висота ІІ фаланги передньої		1(-)51,00
		1(-)58,00
		2(24-27,5)25,75

МІНЛИВІСТЬ КІСТОК КОНЯ СВІЙСЬКОГО З ПОСЕЛЕННЯ МОЛЮХОВ БУГОР

Ознака (мм, %)	Неолітичні шари	Нео-неолітичні шари	Енеолітичні шари	Культурний шар
1. Довжина Р ²			2(35-38)36,50 ¹⁰⁹	
2. Ширина Р ²			2(26-28)27,00	
3. Довжина М ³	3(26-36,5)28,67		2(28-29)28,50	2(27-32)29,50
4. Ширина М ³	3(22-23)22,50		2(23-24)23,50	1(-)23,00
5. Довжина прогону М ³	1(-)14,00		2(13,5-14,5)14,00	1(-)14,00
6. Відношення 5 до 3	1(-)61,00		2(46,5-52)49,25	1(-)44,00
7. АД М ₁ -М ₃ нижньої щелепи			1(-)88,00	
8. Довжина Р ₂		2(32-33)32,50	2(31-33)32,00	
9. Ширина Р ₂		2(17-19)18,00	2(17-18)17,50	
10. Довжина Р ₃		1(-)28,00		
11. Ширина Р ₃		1(-)21,00		
12. Довжина Р ₄			1(-)17,50	
13. Ширина Р ₄			1(-)28,50	
14. Довжина М ₁			1(-)17,00	
15. Ширина М ₁			1(-)28,00	
16. Довжина М ₂			1(-)17,00	
17. Ширина М ₂			1(-)25,00	
18. Довжина М ₃			1(-)16,00	
19. Ширина М ₃			5(30-32,5)31,60±0,54	
20. ПШ лопатки		1(-)73,50	5(13-14,5)13,60±0,27	
21. МВБЛ плечової				
22. НВБЛ її			1(-)52,00	
23. МП ВСП променевої			1(-)38,00	
24. ПДВ п'ясткової			1(-)41,00	
25. ЗД її				1(-)228,00 ¹¹⁰
26. ШВК її				1(-)214,00
27. ПВК її			4(52,5-55)53,50±0,62	
28. ШД її			6(33,5-38,5)35,42±0,79	
29. ШНК її				1(-)38,50
30. ПНК її			1(-)49,00	1(-)53,50
31. Відношення 28 до 24			1(-)36,50	1(-)38,50
32. Відношення 29 до 24				1(-)16,90
33. Відношення 27 до 26				1(-)23,50
34. Відношення 30 до 29			4(61-72,50)67,125±2,72	
34 Індекс гребеня її			1(-)74,50	1(-)72,00
35. Довжина КЗ тазу			1(-)81,00	1(-)85,50
36. Ширина КЗ його			1(-)72,00	
37. ПНК великомілкової			1(-)66,00	
38. Висота таранної	1(-)57,00	3(58-63)59,67	10(55,5-63)60,15±0,86	

109 Позначення і скорочення ті ж самі, що і в Таблицях 30, 31 та 67

110 Ця кістка знайдена в ямі часу ранньої залізної доби.

Таблиці

39. ШНК II					
40. Відношення 39 до 28		3(55-60)57,00		9(52-59,5)56,83±0,87	
41. ПДВ п'яткової		3(95-96,5)95,50		9(90-98,5)94,89±0,98	
42. ШНР ВВ II				4(105-112)110,75±2,28	
43. ПНР ВВ II				6(47-51)48,92±0,73	
44. ШВК плесенової	1(-)44,50			8(51-55)53,00±0,45	1(-)52,00
45. ПВК II	1(-)51,00			2(54-55)54,50	
46. ШД II		1(-)35,00		2(48-51)49,50	
47. ПД II		1(-)26,00		2(35-35)35,00	
48. ШНК II		1(-)52,00		2(22,5-26)24,25	
49. ПНК II	1(-)51,50			3(51,5-54)52,83	
50. Відношення 45 до 44	1(-)35,50			3(38-39,5)38,83	
51. Відношення 47 до 46		1(-)74,50		2(89-92,5)90,75	
52. Відношення 49 до 48	1(-)69,00			1(-)64,50	
53. Індекс гребеня II	1(-)84,50			3(68-73,5)71,50	
54. ПДВ I фаланги передньої				3(84-89,5)86,50	
55. ДСРЛ II				5(83,5-92)88,10±1,60	
56. ШВК II				5(75-82)78,60±1,30	
57. ПВК II				3(56-57)56,50	
58. ШД II				5(35-37,5)36,60±0,48	
59. ПД II				5(35-37)36,30±0,52	
60. ШНСБЛ II				5(20-21)20,60±0,21	
61. ПНСБЛ II				5(45-48)46,60±0,54	
62. Відношення 56 до 54				5(24,5-25,5)25,10±0,21	
63. Відношення 58 до 54				3(61,5-63,5)62,83	
64. Відношення 60 до 54				5(38-42,5)41,20±0,95	
65. Відношення 57 до 56				5(49-56,5)53,10±1,34	
66. Відношення 59 до 58				3(61,5-67)64,67	
67. Відношення 61 до 60				5(53,5-59)56,80±1,14	
68. ПДВ I фаланги задньої				5(52-55,5)53,90±0,78	
69. ДСРЛ II		1(-)86,50 ¹¹¹		6(79-90)84,33±1,59 ¹¹²	
70. ШВК II		1(-)75,50		6(69-79)74,50±1,46	
71. ПВК II		1(-)59,00		5(54-61)58,50±1,35	
72. ШД II		1(-)37,00		4(35,5-41)38,625±1,23	
73. ПД II		1(-)37,00		6(34-39,5)36,75±0,85	
74. ШНСБЛ II		1(-)21,00		6(18-22,5)20,83±0,73	
75. ПНСБЛ II		1(-)46,00		5(45-48)46,20±0,65	
76. Відношення 70 до 68		1(-)26,00		6(25-28)26,50±0,45	
77. Відношення 72 до 68		1(-)68,00		5(64,5-72,5)68,70±1,83	
78. Відношення 74 до 68		1(-)43,00		6(40,5-45,5)43,58±0,75	
79. Відношення 71 до 70		1(-)53,00		5(53-56,5)54,10±0,69	
80. Відношення 73 до 72		1(-)62,50		4(64-70)66,50±1,47	
81. Відношення 75 до 74		1(-)57,00		6(50-62,5)56,83±2,19	
		1(-)56,50		5(55-60)58,00±1,08	

111 Від напівтонкононого коня.

112 Разом у передніх і задніх I фаланга походить від тонкононого коня, 7 – від напівтонкононого коня, 2 – від середньоногох та 1 – від товстоногого коня.

Ознака (мм, %)	Неолітичні шари	Нео-енеолітичні шари	Енеолітичні шари	Кульгурний шар
82. ПДВ II фаланги передньої	2(51-51)51,00	2(43-45,5)44,25	3(42,5-48,5)44,33	
83. ДСРЛ II	2(48-50)49,00	2(41-43)42,00	3(41,5-45)43,83	
84. ШВК II	1(-)56,00	2(53-53)53,00	3(53-58,5)55,50	
85. ШВК II	2(33,5-35)34,25	2(31-32)31,50	3(31-33,5)32,50	
86. ШД II	2(48-49,5)48,75	3(43-48)45,67	3(45-50,5)47,83	
87. ПД II	2(23,5-14)23,75	3(22-23)22,33	3(22,5-24)23,17	
88. ШНК II	2(53-55)54,00	3(50-52,5)50,83	3(50-56)53,33	
89. ПНК II	2(29-29)29,00	2(26-28)27,00	3(26-27)26,67	
90. Відношення 84 до 82	1(-)110,00	2(116,5-123,5)120,00	3(114,5-124,5)119,83	
91. Відношення 86 до 82	2(94-97)95,50	2(101-111,5)106,25	3(100-106)103,33	
92. Відношення 88 до 82	2(104-108)106,00	2(110-122)116,00	3(112,5-117,5)115,17	
93. Відношення 85 до 84	1(-)62,50	2(58,5-60,5)59,50	3(57,5-60)58,67	
94. Відношення 87 до 86	2(48,5-49)48,75	3(46-51)49,00	3(44,5-51)48,50	
95. Відношення 89 до 88	2(52,5-53,5)53,00	2(49,5-56)52,75	3(48,5-52)50,17	
96. ПДВ II фаланги задньої		1(-)50,00	5(46,5-52,5)49,50±1,10	1(-)52,00
97. ДСРЛ II		1(-)46,00	5(42,5-45)44,40±0,54	1(-)48,00
98. ШВК II		1(-)52,00	6(52-57,5)54,67±1,00	1(-)57,00
99. ШВК II		1(-)33,50	5(32,5-35,5)34,00±0,56	1(-)35,00
100. ШД II		1(-)43,00	6(44-47)45,42±0,50	
101. ПД II		1(-)23,00	5(23-26)24,20±0,58	
102. ШНК II			5(48-50,5)49,00±0,47	
103. ПНК II			5(27-29,5)28,70±0,52	
104. Відношення 98 до 96		1(-)104,00	5(101-116,5)111,70±3,10	1(-)109,50
105. Відношення 100 до 96		1(-)86,00	5(84-96)92,10±2,46	
106. Відношення 102 до 96			5(93,5-103)99,10±1,74	
107. Відношення 99 до 98		1(-)64,50	5(59,5-65)61,50±1,05	1(-)61,50
108. Відношення 101 до 100		1(-)53,50	5(50-55,5)53,30±1,01	
109. Відношення 103 до 102			5(55-61)58,60±1,11	
110. ДПКР II фаланги передньої			2(52-56)54,00	
111. Ширина II			4(85-92)89,50±1,91	
112. Висота II			6(27-30)27,92±0,54	
113. Відношення 111 до 110			2(164,5-171,5)168,00	
114. Відношення 112 до 110			2(50-55)52,50	
115. Відношення 112 до 111			3(30,5-32)31,25	
116. ДПКР III фаланги задньої			8(51-58)54,81±0,98	
117. Ширина II			7(75-87)79,79±1,64	
118. Висота II			12(26-33)29,17±0,71	
119. Відношення 117 до 116			5(135-158)144,70±5,10	
120. Відношення 118 до 116			8(48,5-58)53,125±1,30	
121. Відношення 118 до 117			7(34-40,5)37,36±0,97	
122. Висота в холці (в см)				1(-)137,00 ¹¹³

113 Від середнього за зростом напівтовстоного коня.

КРИТЕРІЙ ОЦІНКИ І ОЗНАК КОНЯ СВІЙСЬКОГО З ПОСЕЛЕННЯ БІЛЬШІВЦІ, ТРИПІЛЬСЬКІ ШАРИ ЕТАПУ В1-В2

Ознака (мм, %)	Молохов Бугор, енеолітичні шари
1. ШНК лопатки ¹⁴	
2. ВД СЗ її	
3. МД СЗ її	
4. ШШ її	
5. Відношення 3 до 1	
6. Відношення 3 до 2	
7. ШНК плечової	
8. ШБЛ її	
9. МВБЛ її	
10. НВБЛ її	
11. Відношення 9 до 8	
12. Відношення 10 до 8	
13. ШВК променевої	
14. Ширина ВСП її	
15. МП ВСП її	
16. ЛП ВСП її	
17. ШД її	
18. ШНК її	
19. ШНСБЛ її	
20. Відношення 15 до 14	
21. Відношення 16 до 15	
22. Віддаль від ВВ до ВК горбистості літтьової	
23. Довжина горбистості її	
24. Ширина горбистості її	
25. ПНР ВВ її	
26. Відношення 24 до 23	
27. ШВК п'ясткової	
28. ПВК її	
29. ШД її	
30. ШНК її	
31. ПНК її	
32. Відношення 28 до 27	
33. Відношення 31 до 30	
34. Індекс гребеня її	
35. Довжина КЗ її	
36. ШНК великогомілкової	
37. ПНК її	
38. Відношення 37 до 38	
39. Висота таранної	
40. ШНК її	
41. Відношення 40 до 39	
42. ПДВ п'яткової	
	-2,41
	-1,74
	-2,05
	-0,82
	-0,07
	+0,52
	+0,22

114 Позначення і скорочення ті ж самі, що і в Таблицях 30, 31 та 67.

Ознака (мм, %)	Молюхов Бугор, енеолітичні шари
43. ШНР ВВ II	-0,43
44. ПНР ВВ II	-1,09
45. ШВК плеснової	
46. ПВК II	
47. ШД II	
48. ПД II	
49. ШНК II	
50. ПНК II	
51. Відношення 46 до 45	
52. Відношення 50 до 49	
53. Індекс гребеня II	
54. ПДВ I фаланги передньої	
55. ДСРЛ II	-0,66
56. ПВК II	-1,30
57. ШД II	+0,42
58. ПД II	-0,55
59. ШНСБЛ II	+0,03
60. ПНСБЛ II	-1,40
61. Відношення 57 до 54	-0,34
62. Відношення 59 до 54	+0,33
63. Відношення 58 до 57	-0,71
64. Відношення 60 до 59	+0,91
65. ШВК I фаланги задньої	+2,01
66. ПВК II	+0,44
67. Відношення 66 до 65	+1,49
68. ПДВ II фаланги	+1,60
69. ДСРЛ II	
70. ШВК II	
71. ПВК II	
72. ШД II	
73. ПД II	
74. ШНК II	
75. ПНК II	
76. Відношення 70 до 68	
77. Відношення 72 до 68	
78. Відношення 74 до 68	
79. Відношення 71 до 70	
80. Відношення 73 до 72	
81. Відношення 75 до 74	
82. ДПКР III фаланги задньої	+2,36
83. Ширина II	+0,26
84. Висота II	+0,03
85. Відношення 83 до 82	-1,36
86. Відношення 84 до 82	-2,12
87. Відношення 87 до 83	-0,78

МІНЛИВІСТЬ КІСТОК СОБАКИ СВІЙСЬКОГО З ТРИПІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ЕТАПВ А, В І С ПОБУЖЖЯ ТА ПОДНІСТРОВ'Я

Ознака (мм, %)	Гребенюков Яр (етап А)	Березовське (етап В1)	Незаможник (етап В2)	Більшівці (етап В1-В2)	Хрещате (етап В2-С1)
1. Повна довжина черепу				1(-)174,50 ¹¹⁵	
2. Основна довжина його				1(-)160,00	
3. Кондильярна довжина його				1(-)167,00	
4. Віддаль від потиличного гребеня до лінії між лобними виростками його	1(-)94,00	1(-)80,00		1(-)84,50	
5. Те ж саме від верхнього кінця потиличного отвору його	1(-)91,00	1(-)83,00		1(-)87,00	
6. Те ж саме від базіон його	1(-)91,50	1(-)85,00			
7. Від лінії між лобними виростками до гнаціон його				1(-)99,00	
8. Ширина по тім'яно-скроньовому шву його		1(-)42,00		2(43-44,5)43,75	
9. Ширина мозкової коробки його	1(-)58,00	1(-)57,00		2(56-58)57,00	
10. Висота черепу ззаду	1(-)62,00	1(-)52,50		2(51,5-57)54,25	
11. Висота потиличної кістки його	1(-)51,50	1(-)37,00		2(31,5-40)35,75	
12. Ширина потиличної кістки його	1(-)36,00	1(-)58,50		2(56-59)57,50	
13. Ширина потиличних виростків його		1(-)40,50		2(34,5-34,5)34,50	
14. Ширина потиличного отвору його		2(18-21)19,50		2(16,5-17,5)17,00	
15. Висота потиличного отвору його		2(13-18)15,50		2(14-15)14,50	
16. Довжина слухового барабану його				4(22-28,5)24,75±1,77	
17. Ширина слухового барабану його				4(19-22)20,25±1,01	
18. Від базіон до початку кісткового піднебіння його				1(-)73,00	
19. Від базіон до найближчого краю альвеоли крайнього різця його				2(148,5-148,5)148,50	
20. Від базіон до найближчого краю альвеоли ікла його				2(135,5-136,5)136,00	
21. Від базіон до переднього краю альвеоли Р ¹ його				2(132-133)132,50	
22. Від базіон до заднього краю альвеоли М ² його				2(72-72)72,00	
23. Від потиличного гребеня до тім'яно-скроньового шву його				2(45-52)48,50	
24. Довжина кісткового піднебіння його				1(-)80,50	
25. Висота орбіти його				2(27,5-27,5)27,50	
26. Від орбіти до гнаціон його				2(77,5-77,5)77,50	
27. Від орбіти до нижньоочного отвору його				3(22-24,5)23,33	
28. Довжина носової кістки його				1(-)62,50	
29. Ширина носової кістки його				1(-)18,00	
30. Довжина шву носових кісток його				1(-)56,00	
31. Ширина по задньому краю нижньоочних отворів його				1(-)44,50	
32. Ширина між орбітами його		1(-)31,50		1(-)35,50	
33. Ширина між кінцями лобних виростків його		1(-)48,00		1(-)50,50	
34. Ширина заорбітна його		1(-)33,50		2(38-38)38,00	
35. Ширина носового отвору його				1(-)21,00	
36. Від верхнього краю потиличного отвору до тім'яно-скроньового шву його				2(54,5-60,5)57,50	
37. Ширина морди між крайніми різцями його				1(-)25,00	
38. Ширина морди між іклами його				1(-)37,00	

115 Позначення і скорочення ті ж самі, що і в Таблицях 30, 31 та 67.

Ознака (мм, %)	Гребенюков Яр (етап А)	Березовське (етап В1)	Незможник (етап В2)	Більшівці (етап В1-В2)	Хрещате (етап В2-С1)
39. Ширина морди найменша його				1(-)34,00	
40. Ширина морди найбільша над Р ⁴ -М ¹ його				1(-)62,50	
41. Ширина морди над Р ¹ його				1(-)34,50	
42. Ширина морди над Р ⁴ його				1(-)60,50	
43. Ширина морди над М ¹ його				1(-)62,50	
44. Ширина між слуховими отворами найбільша його				2(51-55)53,00	
45. Довжина альвеоли ікла його				3(11-12)11,50	
46. Ширина альвеоли ікла його				3(8-10)9,33	
47. Від назіон до гнаціон його				1(-)83,00	
48. Від потиличного гребеня до назіон його				1(-)96,50	
49. Від верхнього краю потиличного отвору до назіон його				1(-)95,00	
50. АД Р ⁴ -М ² його				4(55,5-65)60,75±2,34	
51. АД Р ¹ -Р ⁴ його				4(45-50)48,00±1,25	
52. АД М ¹ -М ² його		1(-)16,50		5(17-19)18,20±0,38	
53. Довжина Р ⁴		1(-)15,50		4(17-19)17,875±0,49	
54. Ширина Р ⁴		1(-)8,50		4(9-10,5)9,875±0,36	
55. Довжина М ¹				5(12-12,5)12,20±0,14	
56. Ширина М ¹				5(14,5-17,5)15,70	
57. Довжина М ¹ -М ² по коронці		1(-)139,00	1(-)125,00	4(19-20)19,625±0,28	
58. Артикулярна довжина нижньої щелепи		1(-)136,00	1(-)122,50		
59. Артикулярна довжина її					
60. АД Р ₁ -М ₃ її	1(-)59,50	5(62,5-75)67,50±2,56	2(67,5-68)67,75		
61. АД Р ₄ -Р ₄ її	1(-)31,00	10(32-41)34,80±0,93	2(34,5-34,5)34,50		
62. АД М ₁ -М ₁ її	3(32,5-46)37,50	7(31-36,5)33,64±0,66	2(33,5-34,5)34,00		1(-)33,00
63. Довжина М ₁	2(19,5-26,5)23,00	8(18,5-22,5)20,375±0,45	2(20-21)20,50		
64. Ширина М ₁	2(7-12)9,50	8(8-9,5)8,44±0,21	2(8-8,5)8,25		
65. ПДВ атланта		1(-)37,00			
66. Повна ширина його		1(-)73,00			
67. ШНК лопатки					
68. ВД СЗ її		1(-)24,00			
69. МД СЗ її					
70. ПШ її					
71. Відношення 69 до 67					
72. Відношення 69 до 68					
73. ШВК плечової					
74. ШД її					
75. ШНК її		1(-)11,00			
76. ШБЛ її		1(-)28,00			
77. МВБЛ її		1(-)19,50			
78. НВБЛ її		1(-)18,00			
79. Відношення 77 до 76		1(-)11,50			
80. Відношення 77 до 76		1(-)92,50			
80. Відношення 78 до 76		1(-)59,00			
				1(-)30,00	
				1(-)27,00	
				1(-)18,50	
				1(-)26,50	
				1(-)61,50	
				1(-)68,50	
				1(-)34,00	
				1(-)32,00	
				1(-)28,50	
				1(-)20,50	
				1(-)14,50	
				1(-)91,00	
				1(-)64,50	

Ознака (мм, %)	Лиса Гора (етапи С1-С2)	Щовб (етапи С1-С2)	Косеновка (етап С1)	Тальянки (етап С1)	Пекарі-2 (етап С1)	Молохов Бугор, енеолітичні шари
17. Повна ширина його			1(-)62,50	1(-)74,50		
18. Довжина тіла із зубовидним відростком епістрофея					1(-)38,50 1(-)28,50 1(-)23,50	
19. Повна висота його ззаду						
20. ШПСП його						
21. ШВК плечової	1(-)38,50					1(-)33,00
22. ШД її	1(-)11,50					1(-)23,00
23. ШНК її	1(-)30,50					1(-)17,00
24. ШБЛ її	1(-)21,00	1(-)18,00				1(-)12,00
25. МВБЛ її						1(-)74,00
26. НВБЛ її						1(-)52,00
27. Відношення 25 до 24						
28. Відношення 26 до 24						
29. ШНК променевої						
30. Віддаль від ВВ до ВК горбистості ліктьової		1(-)21,00				
31. Довжина горбистості її		2(25-33,5)29,25				
32. Ширина горбистості її		2(18,5-25)21,75				
33. ПНР ВВ її		2(11-15)13,00				
34. Відношення 32 до 31		2(21-28,5)24,75				
35. Довжина КЗ тазу		2(59,5-60)59,75				
36. Ширина КЗ тазу		1(-)24,50				
37. ШНК стегнової		1(-)23,00				
38. Висота таранної	1(-)28,00	1(-)42,00				1(-)24,50
39. Ширина її						1(-)23,00
40. Відношення 39 до 38						1(-)92,00
41. ПДВ її	1(-)39,00					
42. ШНР ВВ її	1(-)15,00					
43. ПНР ВВ її	1(-)17,00		1(-)29,50			

ТАБЛИЦЯ 75.

КРИТЕРІЙ ОЦІНКИ І ОЗНАК СОБАКИ СВІЙСЬКОГО З ТРИПЛІСЬКОГО БЕРЕЗОВСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ

Ознака	Більшівці	Лиса Гора	Щовб
1. АД Р ₁ -М ₃ нижньої щелепи ¹¹⁸			+0,37
2. АД Р ₁ -Р ₄ її		-1,01	+0,52
3. АД М ₁ -М ₃ її	-1,48	-0,01	+0,81
4. Довжина М ₁		-0,09	+0,41
5. Ширина М ₁		+1,35	+1,25

¹¹⁸ Позначення і скорочення ті ж самі, що і в Таблицях 30, 31 та 67.

КРИТЕРІЙ ОЦІНКИ т ОЗНАК СОБАКИ СВІЙСЬКОГО З ТРИПІЛЬСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ БІЛЬШІВЦІ

Ознака	Ліса Гора	Щовб
1. Довжина слухового барабану черепа ¹¹⁹		
2. Ширина слухового барабану його		
3. АД Р ¹ -М ²		
4. АД Р ¹ -Р ⁴		
5. АД М ¹ -М ²		
6. Довжина Р ⁴		
7. Ширина Р ⁴		
8. Довжина М ¹		
9. Ширина М ¹		
10. Довжина М ¹ -М ² по коронці		
11. АД М ₁ -М ₃ нижньої щелепи	+0,47	+1,90

ТАБЛИЦЯ 77.

КРИТЕРІЙ ОЦІНКИ т ОЗНАК СОБАКИ СВІЙСЬКОГО З ТРИПІЛЬСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ ЛІСА ГОРА

Ознака	Щовб
1. АД Р ₄ -Р ₄ нижньої щелепи ¹²⁰	+1,10
2. АД М ₁ -М ₃ її	+0,38
3. Довжина М ₁	+0,32
4. Ширина М ₁	+0,34

ТАБЛИЦЯ 78.

МІНЛИВІСТЬ КІСТОК КОТА СВІЙСЬКОГО З ПОСЕЛЕННЯ МОЛЮХОВ БУГОР

Ознака (мм, %)	Енеолітичні шари
1. ШВК плечової ¹²¹	1(-)14,00
2. ШНК її	1(-)15,50
3. ШБЛ її	1(-)12,00
4. МВБЛ її	1(-)7,50
5. НВБЛ її	1(-)6,00
6. Відношення 4 до 3	1(-)62,50
7. Відношення 5 до 3	1(-)50,00
8. ПДВ променевої	1(-)58,00
9. ШВК її	1(-)5,50
10. ПВК її	1(-)4,50
11. ШД її	1(-)3,50
12. ПД її	1(-)3,00

119 Позначення і скорочення ті ж самі, що і в Таблицях 30, 31 та 67.

120 Позначення і скорочення ті ж самі, що і в Таблицях 30, 31 та 67.

121 Позначення і скорочення ті ж самі, що і в Таблицях 30, 31 та 67.

Ознака (мм, %)	Енеолітичні шари
13. ШНК II	1(-)9,50
14. ПНК II	1(-)6,50
15. Відношення 9 до 8	1(-)9,50
16. Відношення 11 до 8	1(-)6,00
17. Відношення 13 до 8	1(-)14,50
18. Відношення 10 до 9	1(-)82,00
19. Відношення 12 до 11	1(-)85,50
20. Відношення 14 до 13	1(-)68,50

ТАБЛИЦЯ 79.

МІНЛИВІСТЬ КІСТОК ЇЖАКА ЗВИЧАЙНОГО З ПОСЕЛЕННЯ МОЛЮХОВ БУГОР

Ознака (мм, %)	Енеолітичні шари
1. Висота позаду зубного ряду нижніх щелеп	2(5-5,5)5,25 ¹²²
2. Висота по суглобовій поверхні II	1(-)12,00
3. АД зубного ряду II	2(18-20)19,00

ТАБЛИЦЯ 80.

МІНЛИВІСТЬ КІСТОК ЗАЙЦЯ РУСАКА З ПОСЕЛЕНЬ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ТА З ПОСЕЛЕННЯ МОЛЮХОВ БУГОР

Ознака (мм, %)	Коновка (етап В2)	Ломачинці (етап В2-С1)	Ліса Гора (етап С1-С2)	Щовб (етап С1-С2)	Майданецьке-1 (етап С1)	Молюхов Бугор, енеолітичні шари
1. АД зубного ряду нижньої щелепи ¹²³		1(-)19,50				
2. ШНК лопатки			1(-)110,50	1(-)110,50	1(-)17,00	
3. МД СЗ II			1(-)20,00	1(-)108,50	1(-)12,50	
5. Відношення 3 до 2			1(-)7,50	1(-)16,00	1(-)73,50	
6. ПДВ плечової			1(-)14,00	1(-)7,00		2(12,5-13)12,75
7. ФД II			1(-)11,50	1(-)15,00		2(10-10,5)10,25
8. ШВК II			1(-)11,50	1(-)12,50		2(10-10)10,00
9. ШД II			1(-)11,50	1(-)11,00		2(6,5-7)6,75
10. ШНК II			1(-)7,50	1(-)7,00		
11. ШБЛ II			1(-)18,00	1(-)14,00		
12. МВБЛ II			1(-)7,00	1(-)6,50		
13. НВБЛ II			1(-)18,00	1(-)13,50		
14. Відношення 8 до 6			1(-)12,50			
15. Відношення 9 до 6						
16. Відношення 10 до 6						

¹²² Позначення і скорочення ті ж самі, що і в Таблицях 30, 31 та 67.

¹²³ Позначення і скорочення ті ж самі, що і в Таблицях 30, 31 та 67.

Таблиці

17. Відношення 11 до 6	1(-)10,50	1(-)11,50	2(95-100)94,50
18. Відношення 12 до 11	1(-)100,00	1(-)88,00	2(65-66,5)65,75
19. Відношення 13 до 11	1(-)65,00	1(-)56,00	1(-)10,00
20. ШВК променевої			1(-)6,50
21. ПВК її			1(-)6,00
22. ШД її	1(-)7,00		1(-)4,00
23. ПД її			1(-)11,50
24. ШНК її	1(-)12,00		1(-)7,00
25. ПНК її	1(-)7,00		1(-)65,00
26. Відношення 21 до 20			1(-)66,50
27. Відношення 23 до 22			1(-)61,00
28. Відношення 25 до 24			
29. Віддаль від ВВ до ВК горбистості ліктьової	1(-)58,00		1(-)9,50
30. Довжина горбистості її			1(-)9,50
31. Ширина горбистості її			1(-)6,00
32. ПНР ВВ її			1(-)10,00
33. Відношення 31 до 30			1(-)63,00
34. Довжина КЗ газу		2(14,5-15)14,75	1(-)14,50
35. Ширина КЗ його		2(13,5-14,5)14,00	1(-)13,00
36. ШВК стегнової			1(-)20,50
37. ШВК великотомілкової			
38. ШД її	1(-)22,50	1(-)22,50	1(-)7,50
39. ШНК її			1(-)16,50
40. ПНК її			1(-)11,50
41. Відношення 40 до 39			1(-)69,50
42. ПДВ п'яткової			1(-)36,00
43. ПНР ВВ її			1(-)12,50
44. ПНР ВВ її			1(-)13,00

ТАБЛИЦЯ 81.

МІНЛИВІСТЬ КІСТОК ЗАЙЦЯ БЛЯКА З ПОСЕЛЕНЬ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Ознака (мм, %)	Ігнатенкова Гора (етап С1)
1. Віддаль від ВВ до ВК горбистості ліктьової ¹²⁴	1(-)8,00
2. Довжина горбистості її	1(-)8,00
3. Ширина горбистості її	1(-)5,00
4. Відношення 3 до 2	1(-)59,50
5. ПДВ п'яткової	1(-)34,00
6. ПНР ВВ її	1(-)11,50
7. ПНР ВВ її	1(-)12,00

¹²⁴ Позначення і скорочення ті ж самі, що і в Таблицях 30, 31 та 67.

**МІНЛИВІСТЬ КІСТОК БОБРА РІЧКОВОГО З ТРИПІЛІСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ЕТАПІВ А, В І С
ПОБУЖЖЯ ТА ПОДНІСТРОВ'Я**

Ознака (мм, %)	Гребенюков Яр (етап А)	Василівка (етап В1)	Березовське (етап В1)	Більшівці (етап В1-В2)	Лиса Гора (етап С1-С2)
1. Ширина міжorbitна черепу				1(-)26,50 ¹²⁵	
2. Ширина кісткового піднебіння його				1(-)9,50	
3. Ширина між передніми краями альвеол з убного ряду його				1(-)28,00	
4. АД зубного ряду верхньої щелепи його			2(88-104,5)96,25	2(34-34,5)34,25	
5. Артикулярна довжина нижньої щелепи			1(-)95,50	4(91-98)93,00±1,94	
6. Ангулярна довжина її				1(-)110,00	
7. Висота по сулюбивій поверхні її				6(43-52)46,08±1,61	
8. Найменша висота діастеми її			2(24-25)24,50	9(21-29)24,00±0,83	
9. Найменша ширина діастеми її			3(12-13)12,67	8(11-14,5)13,00±0,39	
10. Довжина діастеми її			3(21,5-26)23,83	10(20-24)22,40±0,44	
11. АД зубного ряду її	2(35-37,5)36,25		12(32-40)36,79±0,70	13(34-40,5)36,46±0,55	1(-)89,00
12. ПДВ плечової					1(-)24,00
13. ШВК її			1(-)32,00	3(26,5-34,5)29,83	1(-)19,50
14. ШНК її			1(-)21,50	1(-)20,00	
15. ШБЛ її			1(-)10,00	2(9-10)9,50	
16. МВБЛ її			1(-)9,00	2(7,5-7,5)7,50	
17. НВБЛ її					1(-)30,50
18. Відношення 13 до 12					1(-)37,50
19. Відношення 14 до 12					1(-)22,00
20. Відношення 15 до 12					
21. Відношення 16 до 15			1(-)46,50	1(-)45,00	
22. Відношення 17 до 15			1(-)42,00	1(-)37,50	
23. ПНР ВВ літтьової			1(-)16,00	1(-)17,00	
24. ПДВ тазу				1(-)172,00	
25. Довжина клубової кістки його				1(-)183,50	
26. Довжина сідничної кістки його		1(-)24,00		2(68,5-71)69,75	1(-)24,50
27. Довжина КЗ його		1(-)23,50		3(23-27)24,33	1(-)24,00
28. Ширина КЗ його				5(21-24)22,60±0,57	1(-)115,50
29. ПДВ стегнової				2(115-118)116,50	
30. ФЛ її				2(110-112)111,00	
31. ШВК її				4(42,5-45,5)43,75±0,87	
32. ШД її				4(19,5-22,5)21,25±0,76	
33. ШНК її				5(38-40,5)38,80±0,58	
34. Відношення 31 до 29				2(38,5-38,5)38,50	
35. Відношення 32 до 29				2(18,5-19,5)19,00	
36. Відношення 33 до 29				2(33,5-35)34,25	
37. ПДВ великогомілкової				1(-)137,00	
38. ШВК її				2(33-34,5)33,75	

125 Позначення і скорочення ті ж самі, що і в Таблицях 30, 31 та 67.

Ознака (мм, %)	Щовб (етап С1-С2)	Ігнатенкова Гора (етап С1)	Молохов Бугор, неолітичні шари	Молохов Бугор, неолітичні шари	Молохов Бугор, неолітичні шари
34. П'ДВ литьової	2(113,5-114)113,75				1(-)118,00
35. Віддаль від ВВ до ВК горбистості II	4(23,5-25)24,25±0,71	1(-)26,00			1(-)27,50
36. Довжина горбистості II	4(13,5-14)13,625±0,29	1(-)13,00			1(-)15,00
37. Ширина горбистості II	4(11,5-12,5)12,00±0,23	1(-)12,00			1(-)11,50
38. ПНР ВВ II	7(16,5-18,5)16,93±0,39	1(-)17,50			8(15-18,5)17,00±0,46
39. Відношення 37 до 36	4(82-92,5)88,125±2,69	1(-)92,50			1(-)76,50
40. Довжина КЗ тазу	1(-)23,50				
41. Ширина КЗ його	1(-)23,00				
42. ШНК стегнової					1(-)38,00
43. ШД великомілкової	2(12-13,5)12,75	1(-)22,50			1(-)13,50
44. ШНК II	2(21,5-23)22,25	1(-)19,50			
45. ПНК II	2(17,5-17,5)17,50	1(-)86,50			
46. Відношення 45 до 44	2(76-81,5)78,75	1(-)24,00			2(26-27)26,50
47. Висота таранної		1(-)23,50			2(21-22)21,50
48. Ширина II		1(-)98,00			2(81-81,5)81,25
49. Відношення 48 до 47	1(-)19,00				1(-)23,00
50. ШНР ВВ п'яткової	1(-)20,00				1(-)23,00
51. ПНР ВВ II					

ТАБЛИЦЯ 84.

КРИТЕРІЙ ОЦІНКИ І ОЗНАК БОБРА РІЧКОВОГО З БЕРЕЗОВСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ

Ознака (мм, %)	Більшівці	Ігнатенкова Гора	Молохов Бугор, неолітичні шари
1. АД зубного ряду нижньої щелепи ²⁷	+0,37	+3,30	+0,26

ТАБЛИЦЯ 85.

КРИТЕРІЙ ОЦІНКИ І ОЗНАК БОБРА РІЧКОВОГО З ПОСЕЛЕННЯ БІЛЬШІВЦІ

Ознака (мм, %)	Ігнатенкова Гора	Молохов Бугор, неолітичні шари
1. Артикулярна довжина нижньої щелепи ²⁸		
2. Висота по суглобовій поверхні II		
3. Найменша висота діастеми II		-0,56
4. Найменша ширина діастеми II		
5. Довжина діастеми II		
6. АД зубного ряду II	+3,30	-0,04
7. Ширина КЗ тазу		
8. ШНК стегнової		
9. ШД II		
10. ШНК II		

127 Позначення і скорочення ті ж самі, що і в Таблицях 30, 31 та 67.

128 Позначення і скорочення ті ж самі, що і в Таблицях 30, 31 та 67.

ТАБЛИЦЯ 86.

КРИТЕРІЙ ОЦІНКИ І ОЗНАК БОБРА РІЧКОВОГО З ПОСЕЛЕННЯ ІГНАТЕНКОВА ГОРА

Ознака (мм, %)	Молохов Бугор, енеолітичні шари
1. АД зубного ряду нижньої щелепи ¹²⁹	-2,69

ТАБЛИЦЯ 87.

МІНЛИВІСТЬ КІСТОК ВОВКА СІРОГО З ПОСЕЛЕНЬ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ТА З ПОСЕЛЕННЯ МОЛОХОВ БУГОР

Ознака (мм, %)	Березовське (етап В1)	Більшівці (етап В1-В2)	Ломачинці (етап В2-С1)	Косенівка (етап С1)	Молохов Бугор, енеолітичні шари	Молохов Бугор, неолітичні шари	Молохов Бугор, енеолітичні шари	Молохов Бугор, кульгурний шар
1. Висота перед Р ₁ нижньої щелепи					1(-)23,50			
2. АД Р ₁ -М ₃ нижньої щелепи ¹³⁰	1(-)103,00							
3. АД Р ₁ -Р ₄ II	1(-)53,50				1(-)49,00			
4. АД М ₁ -М ₃ II	1(-)52,00							1(-)28,00
5. Довжина М ₁	1(-)32,00				1(-)32,00			1(-)12,00
6. Ширина М ₁	1(-)13,00	1(-)32,00			1(-)12,00			
7. ВД С3 лопатки		1(-)26,00					1(-)24,00	
8. МД С3 II		1(-)38,50					1(-)36,50	
9. ІШШ II		1(-)67,50						
10. Відношення 8 до 7								
11. ШД променевої	1(-)15,00							
12. ШНК II	1(-)33,50							
13. ПНК II	1(-)17,50							
14. Відношення І3 до І2	1(-)53,00							
15. Довжина К3 тау		1(-)34,00	1(-)28,00					
16. Ширина К3 тау		1(-)30,00	1(-)28,00					
17. ШНК стегнової	1(-)41,50	1(-)45,00		1(-)44,00				

ТАБЛИЦЯ 88.

МІНЛИВІСТЬ КІСТОК ЛИСИЦІ ЗВИЧАЙНОЇ З ПОСЕЛЕНЬ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ТА З ПОСЕЛЕННЯ МОЛОХОВ БУГОР

Ознака (мм, %)	Більшівці (етап В1-В2)	Ліса Гора (етап С1-С2)	Щоб'є (етап С1-С2)	Ігнатенкова Гора (етап С1)	Молохов Бугор, енеолітичні шари
1. Заорбітна ширина черепу				1(-)17,00 ¹³¹	
2. АД М ¹ -М ²					1(-)15,00
3. Довжина Р ⁴					1(-)14,00
4. Ширина Р ⁴					1(-)8,00
5. Довжина М ¹					1(-)10,00

¹²⁹ Позначення і скорочення ті ж самі, що і в Таблицях 30, 31 та 67.

¹³⁰ Позначення і скорочення ті ж самі, що і в Таблицях 30, 31 та 67.

¹³¹ Позначення і скорочення ті ж самі, що і в Таблицях 30, 31 та 67.

Ознака (мм, %)	Більшівці (етап В1-В2)	Ліса Гора (етап С1-С2)	Щовб (етап С1-С2)	Ігнатенкова Гора (етап С1)	Молохов Бугор, енеолітичні шари
6. Ширина М ¹					1(-)13,00
7. Довжина М ¹ -М ² по коронках					1(-)16,00
8. Висота позаду М ₃ нижньої щелепи					1(-)13,50
9. Висота по суглобовій поверхні її					1(-)16,00
10. АД Р ₁ -М ₃ II	1(-)58,50				
11. АД Р ₁ -Р ₁ II	1(-)33,50				
12. АД М ₁ -М ₃ II	1(-)27,00			1(-)27,00	1(-)27,00
13. Довжина М ₁				1(-)17,00	
14. Ширина М ₁				1(-)6,00	
15. ПДВ тіла із зубовидним відростком епістрофея					1(-)22,50
16. Повна висота його ззаду					1(-)16,50
17. ШПС І його					1(-)11,50
18. ШНК лопатки				1(-)20,00	
19. ВД СЗ II				1(-)18,00	
20. МД СЗ II				1(-)13,00	
21. ПШ II				1(-)18,50	1(-)12,50
22. Відношення 20 до 18				1(-)65,00	
23. Відношення 20 до 19				1(-)72,00	
24. ШВК променевої					1(-)11,00
25. ПВК II					1(-)7,50
26. ПД II					1(-)7,00
27. ПД II					1(-)4,00
28. Відношення 25 до 24					1(-)68,00
29. Відношення 27 до 26					1(-)57,00
30. Віддал від ВВ до ВК горбистості літкової			1(-)19,00	1(-)22,00	2(15-22)18,50
31. Довжина горбистості II		1(-)12,50	1(-)12,50	1(-)15,00	2(11-15)13,00
32. Ширина горбистості II		1(-)6,50	1(-)6,50	1(-)8,00	2(6-7)6,50
33. ПНР ВВ літкової		1(-)14,50	1(-)14,50	1(-)16,50	3(12-17)14,67
34. Відношення 32 до 31		1(-)52,00	1(-)52,00	1(-)53,50	2(46,5-54,5)50,50
35. Довжина КЗ тазу		2(16-16,5)16,25	2(16-16)16,00		
36. Ширина КЗ його					
37. ШД великогомілкової				1(-)9,00	
38. ШНК II				1(-)15,00	
39. ПНК II				1(-)11,00	
40. Відношення 39 до 38				1(-)79,50	

ТАБЛИЦЯ 89.

МІНЛИВІСТЬ КІСТОК ВЕДМЕДЯ БУРОГО З ПОСЕЛЕНЬ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ТА З ПОСЕЛЕННЯ МОЛОХОВ БУГОР

Ознака (мм, %)	Березовське (етап В1)	Більшівці (етап В1-В2)	Ліса Гора (етап С1-С2)	Молохов Бугор, енеолітичні шари
1. Артикулярна довжина нижньої щелепи			1(-)255,00 ³²	
2. Ангулярна довжина II			1(-)253,00	
3. Висота перед Р ₂ II				1(-)46,50

132 Позначення і скорочення ті ж самі, що і в Таблицях 30, 31 та 67.

Таблиці

4. Довжина альвеоли ікла її		1(-)25,00
5. АД зубного ряду її	1(-)89,00	
6. АД Р ₁₋₄ її		1(-)111,50
7. АД Р ₂₋₄ її		1(-)63,50
8. Довжина М ₁		1(-)24,50
9. Ширина М ₁		1(-)12,00
10. ШНК плечової	1(-)116,00	
11. ШБЛ її	2(66,5-84)75,25	
12. МВБЛ її	2(37-43,5)40,25	
13. НВБЛ її	2(23,5-27,5)25,50	
14. Відношення 12 до 11	2(52-55,5)53,75	
15. Відношення 13 до 11	2(35,5-37,5)36,50	
16. ШНК променевої	1(-)68,00	
17. ПВК її	1(-)39,00	
18. Відношення 17 до 16	1(-)57,50	
19. ПНР ВВ ліктової	1(-)50,00	
20. Довжина КЗ тазу	1(-)65,00	
21. Ширина КЗ його	1(-)65,50	
22. ШНК великотомілкової	1(-)60,00	
23. ПНК її	1(-)39,00	
24. Відношення 23 до 22	1(-)59,00	
25. ПДВ п'яткової	1(-)86,50	
26. ПНР ВВ її	1(-)45,00	
27. ПНР ВВ її	1(-)46,00	

ТАБЛИЦЯ 90.

МІНЛИВІСТЬ КІСТОК КУНИЦІ ЛІСОВОЇ З ПОСЕЛЕНЬ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ
ТА З ПОСЕЛЕННЯ МОЛЮХОВ БУГОР

Ознака (мм, %)	Березовське (етап В1)	Моллохов Бугор, енеолітичні шари
1. АД передкорінних верхньої щелепи ¹³³		1(-)12,00
2. Довжина Р ⁴		1(-)7,50
3. Ширина Р ⁴		1(-)4,50
4. АД зубного ряду нижньої щелепи	1(-)15,50	
5. АД передкорінних її	1(-)10,50	
6. АД корінних її	1(-)4,00	

ТАБЛИЦЯ 91.

МІНЛИВІСТЬ КІСТОК ТХОРА ЛІСОВОГО З ПОСЕЛЕНЬ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ
ТА З ПОСЕЛЕННЯ МОЛЮХОВ БУГОР

Ознака (мм, %)	Ігнатенкова Гора (етап С1)	Моллохов Бугор, енеолітичні шари
1. Висота позаду зубного ряду нижньої щелепи ¹³⁴		2(8,5-10,5)9,50
2. Висота по суглобовій поверхні її		1(-)8,50
3. АД корінних її		2(11-12)11,50

¹³³ Позначення і скорочення ті ж самі, що і в Таблицях 30, 31 та 67.

¹³⁴ Позначення і скорочення ті ж самі, що і в Таблицях 30, 31 та 67.

Ознака (мм, %)	Ігнатенкова Гора (етап С1)	Молохов Бугор, енеолітичні шари
4. Довжина М ₁		2(8,5-9)8,75
5. Ширина М ₁		2(3-3,5)3,25
6. ШНК плечової	1(-)17,00	
7. ШБЛ її	1(-)12,50	
8. МВБЛ її	1(-)8,50	
9. НВБЛ її	1(-)5,50	
10. Відношення 8 до 7	1(-)68,00	
11. Відношення 9 до 7	1(-)44,00	
12. Довжина клубової кістки тазу	1(-)30,50	
13. Довжина КЗ його	1(-)11,00	
14. Ширина КЗ його	1(-)11,00	
15. ШВК стегнової	1(-)16,00	

ТАБЛИЦЯ 92.

МІНЛИВІСТЬ КІСТОК БОРСУКА З ПОСЕЛЕНЬ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ТА З ПОСЕЛЕННЯ МОЛОХОВ БУГОР

Ознака (мм, %)	Василівка (етап В1)	Березівське (етап В1)	Щоб'ю (етап С1-С2)	Молохов Бугор, неолітичні шари	Молохов Бугор, енеолітичні шари	Молохов Бугор, енеолітичні шари
1. Довжина Р ⁴		1(-)15,50 ³⁵				
2. Ширина Р ⁴		1(-)13,00				
3. Висота перед зубним рядом нижньої щелепи						1(-)9,00
4. Висота позаду зубного ряду її						1(-)11,50
5. Висота по суглобовій поверхні її						1(-)11,00
6. Висота по вінцевому відростку її						1(-)23,50
7. АД зубного ряду її						1(-)30,00
8. АД передкорінних її	1(-)16,00	1(-)32,00	2(16-16,5)16,25	1(-)44,00	2(16,5-17,5)17,00	
9. АД корінних її		1(-)20,00	2(17-23)20,00	1(-)19,00	1(-)23,50	
10. Довжина М ₁	1(-)16,50	1(-)20,00	1(-)14,00	1(-)24,00	1(-)23,50	
11. Ширина М ₁	1(-)8,50	1(-)14,50	1(-)10,00	1(-)16,00	2(10,5-16,5)13,50	
12. ШНК плечової		1(-)8,50	2(7-12,5)9,75	1(-)8,00	2(4,5-7,5)6,00	
13. ШБЛ плечової		1(-)25,00			2(31,5-32)31,75	
14. МВБЛ її		1(-)17,00			2(21-21,5)21,25	
15. НВБЛ її		1(-)12,00			2(14,5-15)14,75	
16. Відношення 14 до 13		1(-)68,00			2(10,5-10,5)10,50	
17. Відношення 15 до 13		1(-)48,00			2(67,5-71,5)69,50	
18. ПДВ літтьової					2(49-50)49,50	
19. Віддаль від ВВ до ВК горбистості літтьової		1(-)22,50			1(-)88,00	
20. Довжина горбистості її		1(-)14,50			1(-)21,00	
21. Ширина горбистості її		1(-)10,50			1(-)16,50	
22. ПНР ВВ її		1(-)18,50			1(-)9,00	
23. Відношення 21 до 20		1(-)72,50			1(-)15,00	

135 Позначення і скорочення ті ж самі, що і в Таблицях 30, 31 та 67.

ТАБЛИЦЯ 93.

МІНЛИВІСТЬ КІСТОК ВИДРИ РІЧКОВОЇ З ПОСЕЛЕННЯ МОЛОХОВ БУГОР

Ознака (мм, %)	Енеолітичні шари
1. ПД великотомілкової ¹³⁶	1(-)8,00
2. ШНК її	1(-)17,50
3. ПНК її	1(-)13,00
4. Відношення 3 до 2	1(-)74,50

ТАБЛИЦЯ 94.

МІНЛИВІСТЬ КІСТОК КОТА ЛІСОВОГО З ПОСЕЛЕНЬ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ
ТА З ПОСЕЛЕННЯ МОЛОХОВ БУГОР

Ознака (мм, %)	Щовб (етап С1-С2)	Молохов Бугор, неолітичні шари	Молохов Бугор, енеолітичні шари
1. АД корінних верхньої щелепи ¹³⁷			1(-)8,50
2. ШНК плечової	1(-)22,00		
3. ШБЛ її	1(-)15,00		
4. МВБЛ її	1(-)10,00		
5. НВБЛ її	1(-)6,50		
6. Відношення 4 до 3	1(-)66,50		
7. Відношення 5 до 3	1(-)43,50		
8. ПД променевої		1(-)8,00	
9. ПД променевої		1(-)4,00	
10. ШНК її		1(-)13,00	
11. ПНК її		1(-)9,00	
12. Відношення 9 до 8		1(-)50,00	
13. Відношення 11 до 10		1(-)69,00	
14. ШНК стегнової	1(-)20,00		

ТАБЛИЦЯ 95.

МІНЛИВІСТЬ КІСТОК РИСІ З ПОСЕЛЕНЬ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Ознака (мм, %)	Березовське (етап В1)
1. ШНК плечової ¹³⁸	1(-)39,00
2. ШБЛ її	1(-)28,00
3. МВБЛ її	1(-)22,00
4. НВБЛ її	1(-)15,00
5. Відношення 3 до 2	1(-)78,00
6. Відношення 4 до 2	1(-)53,50

¹³⁶ Позначення і скорочення ті ж самі, що і в Таблицях 30, 31 та 67.

¹³⁷ Позначення і скорочення ті ж самі, що і в Таблицях 30, 31 та 67.

¹³⁸ Позначення і скорочення ті ж самі, що і в Таблицях 30, 31 та 67.

МІНЛИВІСТЬ КІСТОК КАБАНА З ТРИПЛІСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ЕТАПВ А І В ПОБУЖЖЯ ТА ПОДНІСТРОВ'Я

Ознака (мм, %)	Гребенюков Яр (етап А)	Василівка (етап В1)	Березовське (етап В1)	Коновка (етап В2)	Незаможник (етап В2)
1. АД Р ₁ Р ₄			1(-)55,00 ¹³⁹		
1. Довжина М ₃	2(44-44,5)44,25		3(41,5-44,5)42,67		
2. Ширина М ₃	2(24,5-24,5)24,50		3(24-25,5)24,83		
3. АД Р ₁ -Р ₄ -М ₃ нижньої щелепи	2(172-180)176,00		1(-)153,00		
4. АД Р ₁ -М ₃ II	2(137,5-139,5)138,50		1(-)131,00		
5. АД Р ₁ -Р ₄ II	2(82-88)85,00		8(66-81)74,375±2,04		
6. АД Р ₂ -Р ₄ II	3(42-47)45,17		11(41-48,5)45,00±0,76		
7. АД М ₁ -М ₃ II	2(91-92)91,50		2(88-88)88,00		
8. Довжина М ₃	4(44,5-51)48,625±1,64		6(43-52)46,42±1,34	2(37-38)37,50	
9. Ширина М ₃	4(20-21)20,625±0,37		6(20-23)21,75±0,52	2(16-16,5)16,25	
10. ШНК лопатки	4(46-53,5)50,125±2,58		8(46,5-65)51,06±2,48		
11. ВД СЗ II	4(39-44,5)41,50±1,20	1(-)37,50	11(32-55)43,95±1,47		1(-)42,00
12. МД СЗ II	5(31,5-36,5)35,10±1,27	1(-)37,50	17(31-45)36,56±0,80		1(-)38,50
13. ШШ II	4(31,5-35)33,00±0,75		7(31,5-40)35,64±1,37		1(-)38,50
14. Відношення 12 до 10	4(68-71,5)69,50±1,20		8(68,5-79,5)72,625±1,36		
15. Відношення 12 до 11	4(81-88)84,125±2,50		11(78,5-91)84,82±1,35		1(-)91,50
16. ШВК плечової	1(-)73,00				
17. ШНК II	6(48,5-62,5)57,67±3,03	1(-)51,50	16(49,5-62)57,22±1,05		1(-)58,00
18. ШБЛ II	8(41-50)45,75±1,80	1(-)45,00	18(40-49)45,44±0,60		1(-)46,50
19. МВБЛ II	9(35-45)40,11±1,09	1(-)38,00	17(34-43)39,82±0,68		1(-)39,50
20. НВБЛ II	8(24-28)26,38±0,64	1(-)25,00	21(22-29,5)26,69±0,46		1(-)27,50
21. Відношення 19 до 18	7(82,5-90,5)86,07±1,04	1(-)84,50	16(82-91,5)86,91±0,57		1(-)85,00
22. Відношення 20 до 18	8(55-61)57,75±0,91	1(-)55,50	18(53-64)58,89±0,71		1(-)59,00
23. ШВК променевої	4(37-43)41,00±2,11		14(40-56)43,75±1,19		
24. ПВК II	4(25-30)28,00±1,12		14(27,5-34)30,21±0,68		
25. ШД II	3(23,5-26,5)25,33		3(27-30)28,67		
26. ШНК II	2(43-48)45,50	1(-)45,50	5(44-50)49,50±1,27		
27. Відношення 24 до 23	4(64,5-70)68,375±0,80		13(60,5-75)69,23±1,19		
28. Віддаль від ВВ до ВК горбистості локтєвої	1(-)87,00		2(81-84)82,50		
29. Довжина горбистості II	1(-)49,00		4(40-45)41,50±1,37		
30. Ширина горбистості II	1(-)24,50		4(21-23,5)22,375±0,22		
31. ПНР ВВ II	2(51,5-55)53,25	1(-)52,50	11(48-61)54,36±1,39		
32. Відношення 30 до 29	1(-)49,50		4(51-57,5)51,875±1,71		
33. ПДВ п'ясткової-III	1(-)94,00		3(95-103,5)99,50		
34. ШВК II	2(23-24)23,50		9(22-27)23,67±0,55		
35. ПВК II	2(22-22,5)22,25		9(20-27)23,17±0,81		
36. ШД II	2(16-16,5)16,25		8(16,5-20)17,50±0,43		
37. ПД II	1(-)12,50		5(12-16,5)14,70±1,02		
38. ШНК II	1(-)22,50		2(25-28)26,50		

139 Позначення і скорочення ті ж самі, що і в Таблицях 30, 31 та 67.

39. ПНК II	1(-)20,00		
40. Відношення 34 до 33	1(-)25,50		2(22,5-23,5)23,00
41. Відношення 36 до 33	1(-)17,50		3(24-26)24,33
42. Відношення 38 до 33	1(-)24,00		3(17,5-19,5)18,33
43. Відношення 35 до 34	2(94-95,5)94,75		3(25-27)26,00
44. Відношення 37 до 36	1(-)76,00		9(87-104)97,83±2,55
45. Відношення 39 до 38	1(-)89,00		5(70-91,5)79,40±4,48
46. ПДВ п'яткової-IV	2(95,5-96)95,75		2(90-90,5)90,25
47. ШВК II	3(20-22,5)21,50		5(102-116,5)110,70±3,04
48. ПВК II	3(20-22)21,00		7(22-24,5)23,21±0,39
49. ШД II	3(15,5-16,5)15,67		6(21-24)23,17±0,50
50. ПД II	1(-)12,50		6(16-18,5)17,17±0,39
51. ШНК II	2(21-21,5)21,25		6(13-16,5)15,17±0,64
52. ПНК II	2(20,5-22)21,25		6(22-25,5)23,41±0,59
53. Відношення 47 до 46	2(21-23)22,00		6(20,5-25)23,41±0,74
54. Відношення 49 до 46	2(16-16)16,00		5(19,5-22)20,90±0,54
55. Відношення 51 до 50	2(22-22,5)22,25		4(13,5-17)15,50±0,85
56. Відношення 48 до 47	3(95,5-100)97,83		5(20-23)21,30±0,58
57. Відношення 50 до 49	1(-)80,50		6(95,5-104,5)100,42±1,79
58. Відношення 52 до 51	2(95,5-105,5)100,25		6(76,5-94)88,17±2,74
59. Довжина К3 тазу	4(43-49)45,75±1,41		6(88-106,5)97,33±3,13
60. Ширина К3 його	3(43-45)43,67		9(42-51,5)46,78±0,94
61. ШВК стегнової	1(-)80,00		7(41-47,5)44,07±0,84
62. ШНК II	1(-)65,00	1(-)48,00	
63. ШВК великогомілкової			
64. ШД II	4(24-26)24,875±0,47		3(59,8-68)63,83
65. ШНК II	7(36,5-42)38,93±0,91		5(24-31)27,00±1,37
66. ПНК II	7(33-38)35,14±0,78		14(37-46)40,04±0,59
67. Відношення 66 до 65	7(87,5-93,5)90,29±1,55		14(32-41)35,11±0,65
68. ЗД таранної	7(51,5-58,5)56,91±1,35		13(83,5-92,5)87,50±0,75
69. ВНД II	7(47-52)49,00±0,78		13(51-58)54,04±0,65
70. ШВК II	7(25-30)27,29±1,09		14(46,5-62,5)49,39±1,16
71. ШНК II	6(29-36)31,73±0,70		14(24-30,5)27,96±0,54
72. Відношення 71 до 68	5(56-62)58,20±1,22		15(30-35)32,37±0,46
73. ПДВ п'яткової	4(108-111,5)109,625±0,71		13(56-62,5)59,31±0,60
74. ШНР ВВ II	6(24-28,5)26,75±1,10	3(108-115)112,33	17(82-113)104,53±1,99
75. ПНР ВВ II	6(29-35)31,83±0,85	3(28-31,5)29,83	24(19-28,5)25,82±0,46
76. ПДВ плеснової-III		3(33,5-36,5)34,67	23(25-34,5)31,15±0,49
77. ШВК II			1(-)112,00
78. ПВК II			3(21-24)22,00
79. ШД II			3(31-33,5)32,00
80. ПД II			1(-)18,50
81. ШНК II			1(-)15,50
82. ПНК II			1(-)23,00
83. Відношення 77 до 76			1(-)24,50
84. Відношення 79 до 76			1(-)19,00
85. Відношення 81 до 76			1(-)16,50
			1(-)22,50

Ознака (мм, %)	Гребенюков Яр (етап А)	Василівка (етап В1)	Березовське (етап В1)	Коновка (етап В2)	Незаможник (етап В2)
86. Відношення 78 до 77			3(139,5-150)145,67		
87. Відношення 80 до 79			1(-)84,00		
88. Відношення 82 до 81			1(-)98,00		
89. ПДВ плеснової-IV			2(123-124)123,50		
90. ШВК її	1(-)21,00		7(20-23,5)51,50±0,50		
91. ПВК її	1(-)30,00		6(30-35)32,92±0,77		
92. ШД її			4(19-20)19,625±0,28		
93. ПД її			3(16-16,5)16,33		
94. ШНК її			2(26,5-27)26,75		
95. ПНК її			2(25-26)25,50		
96. Відношення 90 до 89			2(17-19)18,00		
97. Відношення 92 до 89			2(16-16,5)16,25		
98. Відношення 94 до 89			2(21,5-22)21,75		
99. Відношення 91 до 90			6(134-170)154,25±6,27		
100. Відношення 93 до 92	1(-)143,00		3(80-84,5)82,33		
101. Відношення 95 до 94			2(94,5-96,5)95,50		
102. ПДВ I фаланги			14(43,5-55)49,42±1,00		
103. ДСЛ її	2(53,5-55)54,25		13(38,5-49)44,23±1,00		
104. ШВК її	3(43-49)46,33		14(20-27)23,29±0,55		
105. ПВК її	4(20,5-24)22,50±1,20		13(23-27)23,85±0,51		
106. ШД її	4(21,5-24)22,75±0,94		14(15,5-21)17,69±0,49		
107. ПД її	4(16,5-18)17,25±0,71		12(11,5-16)13,17±0,41		
108. ШНК її	4(12-12,5)12,125±0,63		15(18,5-23,5)20,40±0,41		
109. ПНК її	3(18,5-21)19,83		14(12,5-16)14,43±0,25		
110. Відношення 104 до 102	2(13,5-14)13,75		13(40-52)46,81±1,02		
111. Відношення 106 до 102	2(43,5-45)44,25		14(30-40,5)35,75±0,77		
112. Відношення 108 до 102	2(32,5-33,5)33,00		14(36,5-46,5)41,43±0,77		
113. Відношення 105 до 104	2(37,5-38)37,75		12(96-106,5)101,46±0,99		
114. Відношення 107 до 106	4(99-107,5)101,625±2,69		13(62-82)73,73±1,66		
115. Відношення 109 до 108	4(66,5-82)73,25±3,89		15(64-80,5)70,86±1,10		
116. ПДВ II фаланги	2(70-73)71,50		10(31-35)33,25±0,50		
117. ДСЛ її	1(-)31,50		10(28-32,5)30,15±0,51		
118. ШВК її	1(-)28,50		11(20-24)22,23±0,40		
119. ПВК її	1(-)19,00		11(19,5-23)21,59±0,40		
120. ШД її	1(-)18,00		11(16-20)18,27±0,38		
121. ПД її	1(-)15,00		10(13,5-16)14,10±0,33		
122. ШНК її	1(-)11,50		10(18-22)20,45±0,49		
123. ПНК її	1(-)16,00		10(17-22)18,80±0,47		
124. Відношення 118 до 116	1(-)15,00		10(63-70)66,30±1,00		
125. Відношення 120 до 116	1(-)60,50		10(50-61,5)54,75±1,24		
126. Відношення 122 до 116	1(-)47,50		9(51,5-67,5)60,23±1,91		
127. Відношення 119 до 118	1(-)51,00		11(91,5-100)97,14±0,98		
128. Відношення 121 до 120	1(-)97,50		10(67,5-84,5)78,00±1,73		

129. Відношення 123 до 122	1(-)94,00	10(85,5-100)90,05±1,99
130. ДПКР III фаланги	1(-)38,00	4(39,5-45)41,875±1,50
131. Підшвенна довжина її	1(-)48,00	4(41,5-46,5)43,75±1,28
132. Висота її	1(-)25,50	4(18-25)21,75±1,66
133. Відношення 132 до 130	1(-)67,00	4(45-52)51,875±3,44
134. Висота в холці (в см) по коефіцієнтах М. Тайхерта (Teichert, 1969)	14(92-104)100,54±0,96	13(99-122,5)110,69±1,99

ТАБЛИЦЯ 97.

МІНЛИВІСТЬ КІСТОК КАБАНА З ТРИПІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ЕТАПІВ І С ПОБУЖЖЯ ТА ПОДНІСТРОВ'Я

Ознака (мм, %)	Більшівці (етап В1-В2)	Веселий Кут (етап В1-В2)	Хрещате (етап В2-С1)	Лиса Гора(етап С1-С2)	Щовб (етап С1-С2)	Косенювка (етап С1)
1. АД ₁ Р ₁ Р ₄				1(-)48,00 ⁴⁰		
2. Довжина М ₃					1(-)42,00	2(45-46)45,50
3. Ширина М ₃					1(-)25,00	2(24,5-26,5)25,50
3. АД ₁ Р ₁ Р ₄ нижньої щелепи					1(-)60,50	
4. АД ₁ Р ₂ Р ₄ її				1(-)61,50	1(-)36,00	1(-)44,50
5. АД ₁ М ₁ М ₃ її				1(-)37,50		1(-)93,00
6. Довжина М ₃						1(-)50,00
7. Ширина М ₃				2(52,5-58)55,25	1(-)24,50	1(-)21,50
8. ШНК лопатки				2(40,5-45,5)43,00	9(46-52,5)48,17±0,64	1(-)52,00
9. ВД СЗ її				4(34,5-41)38,00±2,40	10(37,5-43)39,40±0,58	1(-)45,50
10. МД СЗ її	1(-)35,00				11(33,5-39,5)35,92±0,57	2(33-36,5)34,75
11. ШШ її	2(35,5-37)36,25				4(32,5-37,5)34,625±1,20	
12. Відношення 9 до 7				2(70-76)73,50	7(69-80,5)73,93±1,82	1(-)70,00
13. Відношення 9 до 8				2(90-99)94,50	8(83,5-96)88,69±0,83	1(-)80,00
14. ШВК плечової				1(-)76,00		
15. ШНК її	9(50-61)54,22±1,61			10(45-64,5)56,00±1,56	15(48-65)57,37±1,09	2(55-56)55,50
16. ШБЛ її	9(39-48,5)43,89±1,40			10(38,5-48,5)44,25±1,09	15(39,5-50,5)45,03±0,94	2(42-42,5)42,25
17. МВБЛ її	9(35,5-43)39,00±1,08			11(35,5-43)38,92±1,16	17(35,5-45)39,50±0,62	1(-)36,50
18. НВБЛ її	9(23,5-28)25,06±0,47			10(22,5-28,5)25,70±0,47	17(23-29)25,85±1,16	2(24-26,5)25,50
19. Відношення 17 до 16	9(83-95,5)89,00±1,21			10(82,5-93)87,35±1,87	15(83,5-95)88,03±1,03	1(-)86,00
20. Відношення 18 до 16	9(51-60,5)57,33±1,41			10(54,5-62,5)58,10±0,98	15(54,5-61,5)58,27±0,55	2(56,5-63)59,75
21. ШВК променевої	2(37-37,5)37,25			3(35-42)39,33	3(35-42)39,33	
22. ПВК її	2(25,5-26,5)26,00			3(26,5-30,5)29,00	3(27-30,5)29,33	
23. ШД її	2(23-24,5)23,75			2(28,5-30,5)29,50	1(-)29,50	
24. ШНК її		1(-)42,00		1(-)51,50	5(51-52)51,40±0,35	
25. Відношення 22 до 21	2(69-70,5)69,75			3(71,5-75,5)73,83	3(72,5-77)74,67	1(-)105,50
26. ПНР ВВ ліктьової	2(48-59)53,50			1(-)41,00	4(48-63,5)55,10±5,52	1(-)25,00
27. ПДВ п'ясткової-III						
28. ШВК її	1(-)26,00			1(-)28,50	2(25-26)25,50	

140 Позначення і скорочення ті ж самі, що і в Таблицях 30, 31 та 67.

Ознака (мм, %)	Більшіці (етап В1-В2)	Веселий Кут (етап В1-В2)	Хрещате (етап В2-С1)	Ліса Гора(етап С1-С2)	Щовб (етап С1-С2)	Косеновка (етап С1)
29. ПВК ІІ	1(-)26,00			1(-)29,00	2(25-26)25,50	1(-)25,50
30. ШД ІІ	1(-)19,50					1(-)18,50
31. ПД ІІ	1(-)16,00					1(-)15,00
32. ШНК ІІ						1(-)25,50
33. ПНК ІІ						1(-)22,50
34. Відношення 28 до 27						1(-)24,00
35. Відношення 30 до 27						1(-)17,50
36. Відношення 32 до 27						1(-)24,50
37. Відношення 29 до 28	1(-)100,00			1(-)102,00	2(96-104)100,00	1(-)102,00
38. Відношення 31 до 30	1(-)82,00					1(-)81,00
39. Відношення 33 до 32						1(-)88,00
40. ШВК п'ястової-IV						
41. ПВК ІІ					1(-)24,00	
42. ШД ІІ					1(-)26,50	
43. Відношення 41 до 40					1(-)18,00	
44. Довжина КЗ тазу	6(43-50,5)46,83±1,36	2(42-45)43,50		4(38,5-46)42,75±1,94	7(40,5-52)47,64±1,79	1(-)47,00
45. Ширина КЗ його	6(40,5-47)42,25±1,38			5(36,5-44)41,60±1,54	7(37,5-47)43,04±1,12	1(-)45,00
46. ШД великотомілкової	1(-)28,00			1(-)26,00	3(25,5-26)25,67	2(25-30)27,50
47. ШНК ІІ	3(38,5-44,5)42,33			3(39-41)40,17	6(37-41)38,50±0,45	3(40-44)42,00
48. ПНК ІІ	3(33-38,5)36,23			3(32,5-36,5)35,17	6(32,5-36)33,33±0,75	3(35-40)37,33
49. Відношення 48 до 47	3(85-87,5)86,00			3(83,5-90)87,50	6(84,5-88)86,67±0,88	3(87,5-91)88,83
50. ЗД гаранної	3(85-87,5)86,00	2(49-53,5)51,25	1(-)50,00	1(-)50,50	12(50-56,5)54,42±0,81	2(58-60)59,00
51. ВНД ІІ	3(43-49)46,17	2(44,5-49)46,75	1(-)45,00	1(-)44,50	12(45-51)48,33±0,46	1(-)53,50
52. ШВК ІІ	3(26-27)26,33	2(24,5-26)25,25	1(-)27,00	1(-)25,00	12(25,5-30)28,38±0,69	1(-)30,50
53. ШНК ІІ	3(29-32)30,50	2(28,5-30,5)29,50	1(-)29,50	1(-)29,50	12(30-34,5)32,17±0,53	2(35,5-37)36,25
54. Відношення 53 до 50	3(59-60,5)60,00	2(57-58)57,50	1(-)59,00	1(-)58,50	12(56,5-62,5)59,13±1,02	2(59-64)61,50
55. ПДВ п'ястової	3(98-112)103,83			6(96-114)107,58±4,20	8(95-114)106,125±1,78	2(114-118,5)116,25
56. ШНР ВВ ІІ	3(24-30)26,83	2(24-24)24,00		6(24-31)27,42±1,30	12(24-31)27,79±0,64	2(27-29,5)28,25
57. ПНР ВВ ІІ	3(30-34)31,50	2(29-30)29,50		7(28,5-37)31,79±2,00	12(28,5-35,5)32,67±0,70	2(34,5-35,5)35,00
58. ПДВ плеснової-III				1(-)128,00		
59. ШВК ІІ				2(19,5-23)21,25		
60. ПВК ІІ				1(-)31,50		
61. ШД ІІ				2(17-20)18,50		
62. ШНК ІІ				1(-)23,00		
63. Відношення 59 до 58				1(-)18,00		
64. Відношення 61 до 58				1(-)15,50		
65. Відношення 62 до 58				1(-)18,00		
66. Відношення 60 до 59				1(-)161,50		
67. ПДВ плеснової-IV		1(-)115,00		1(-)121,50	2(112-114)113,00	
68. ШВК ІІ		1(-)22,50		1(-)22,50	4(19-21,5)20,50±0,75	
69. ПВК ІІ		1(-)27,50		1(-)22,50	4(29-31,5)30,75±0,85	

Таблиці

70. ШД І	1(-)17,00	19,50	4(14-18,5)17,00±1,58	
71. ПД І	1(-)14,00		2(17,5-18)17,75	
72. ШНК І	1(-)21,00	1(-)22,50	2(26-26,5)26,25	
73. ПНК І	1(-)22,50		2(23,5-24)23,75	
74. Відношення 68 до 67	1(-)19,50	1(-)18,50	2(18,5-19)18,75	
75. Відношення 70 до 67	1(-)15,00	1(-)16,50	2(16-16,5)16,25	
76. Відношення 72 до 67	1(-)18,50	1(-)18,50	2(23-23,5)23,25	
77. Відношення 69 до 67	1(-)144,50		4(146,5-153,5)150,0±2,83	
78. Відношення 71 до 70	1(-)82,50		2(94,5-97,5)96,00	
79. Відношення 73 до 72	1(-)107,00		2(88,5-92,5)90,50	
80. ПДВ І фаланги		2(47,5-52)49,25		
81. ДСЛ І	2(47-48,5)47,75	2(41-45)43,00	20(42,5-47,5)44,70±0,55	
82. ШВК І	2(43-43)43,00	2(21,5-22)21,75	21(22-26,5)24,48±0,32	
83. ПВК І	2(20-23,5)21,75	2(21-23)22,00	20(22,5-27)25,15±0,29	
84. ШД І	2(21,5-23,5)22,50	2(16,5-17,5)17,00	21(16,5-19,5)18,07±0,23	
85. ПД І	2(15-18)16,50	1(-)13,00	19(12,5-16)13,89±0,25	
86. ПНК І	3(12-12,5)12,33	1(-)20,00	20(19,5-23,5)21,85±0,36	
87. ПНК І	3(17,5-21)19,33	1(-)14,00	19(14-17)15,13±0,17	
88. Відношення 82 до 80	3(13-13,5)13,17	2(42,5-45,5)44,00	21(43,5-56,5)49,36±0,57	
89. Відношення 84 до 80	3(43-48)46,17	2(33,5-34,5)34,00	21(33-40,5)36,45±0,40	
90. Відношення 86 до 80	3(32,5-37)34,50	1(-)38,50	20(40-48,5)44,00±0,47	
91. Відношення 83 до 82	3(36,5-41,5)40,00	2(97,5-104,5)101,00	20(96-106,5)102,63±0,73	
92. Відношення 85 до 84	3(100-100)100,00	1(-)74,50	19(68,5-86,5)76,50±1,10	1(-)36,00
93. Відношення 87 до 86	3(72-84,5)77,67	1(-)70,00	19(63-74,5)69,39±0,79	1(-)31,50
94. ПДВ ІІ фаланги	3(67,5-72)70,50	1(-)30,00	9(31-37,5)34,11±0,92	1(-)22,00
95. ДСЛ ІІ	1(-)33,00	1(-)27,50	9(26,5-34,5)30,78±1,00	
96. ШВК ІІ	1(-)28,50	1(-)18,50	9(19-22)20,83±0,38	
97. ПВК ІІ	1(-)20,00	1(-)18,50	9(19-22,5)21,22±0,47	
98. ШД ІІ	1(-)19,50	1(-)15,00	9(15-18,5)17,44±0,43	
99. ПД ІІ	1(-)15,50	1(-)11,00	9(12-14,5)13,39±0,47	
100. ПНК ІІ	1(-)12,50	1(-)14,50	9(16,5-20)18,06±0,82	1(-)19,00
101. ПНК ІІ	1(-)17,50	1(-)14,50	9(14,5-19,5)17,61±0,52	1(-)61,00
102. Відношення 96 до 94	1(-)16,50	1(-)61,50	9(58,5-66,5)61,50±1,32	
103. Відношення 98 до 94	1(-)60,50	1(-)50,00	9(48-57)51,78±1,50	
104. Відношення 100 до 94	1(-)47,00	1(-)48,50	9(48-61,5)53,00±2,22	1(-)53,00
105. Відношення 97 до 96	1(-)53,00	1(-)100,00	9(100-104,5)101,28±0,86	
106. Відношення 99 до 98	1(-)97,50	1(-)73,50	9(72-80,5)76,78±1,79	
107. Відношення 101 до 100	1(-)80,50	1(-)100,00	9(90-103)97,72±1,73	
108. ДПКР ІІІ фаланги	1(-)94,50	1(-)36,00	1(-)36,00	
109. Підшвенна довжина ІІ		1(-)40,50	1(-)40,50	
110. Висота ІІ		1(-)26,00	1(-)20,50	
111. Відношення 111 до 109		1(-)55,50	1(-)57,00	
112. Висота в холці (в см) по коефіцієнтах				
М. Тайхерга (Teichert, 1969)	3(86-95)91,00	2(87-96)91,50	2(89,5-101,5)95,502(107,5-119,5)113,50	2(99-101)100,00
				3(104-112,5)108,00

**МІНЛИВІСТЬ КІСТОК КАБАНА З ТРИПЛІСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ЕТАПУ С ПОБУЖЖЯ ТА ПОДНІПРОВ'Я
ТА З ПОСЕЛЕННЯ КУЛЬТУРИ ПИВИХА ПРИСЯ**

Ознака (мм, %)	Свердліково (етап С1)	Чичеркозовка (етап С1)	Гнгатенкова Гора (етап С1)	Пекарі-2 (етап С1)	Прися
1. АДР ₂ -Р ₄ нижньої щелепи ^{1,4}			1(-)47,00		
2. Довжина М ₁	1(-)25,00		1(-)45,00		
3. Ширина М ₃	1(-)17,00		2(21-21,5)21,75		
4. ШПСП епістрофея			2(60-66)63,00		
5. ШНК лопатки	1(-)53,00		3(43,5-57)48,83		
6. ВД С3 її	1(-)40,50		3(39-49,5)43,17		
7. МЛ С3 її	1(-)39,50		6(31,5-38)35,75±1,11		
8. ШШ її			4(30,5-37)32,875±1,70	1(-)37,00	
9. Відношення 7 до 5	1(-)74,50		3(66,5-76)71,67		
10. Відношення 7 до 6	1(-)97,50		3(77-85,5)81,17		
11. ШНК плечової			1(-)54,00	1(-)53,00	
12. ШБЛ її			1(-)44,00	1(-)42,50	
13. МВБЛ її			1(-)40,00	2(38-45)41,50	
14. НВБЛ її			1(-)24,00	1(25,5-32,5)29,00	
15. Відношення 13 до 12			1(-)91,00	1(-)89,50	
16. Відношення 14 до 12			1(-)54,50	1(-)60,00	
17. ПНР ВВ літкової		1(-)59,50			
18. ПНК її					
19. ПНК її					
20. Відношення 18 до 17			2(23-24)23,50		
21. Ширина К3 тазу			2(25-25)25,00		
22. ШД великогомілкової			2(16-20)18,00		
23. ШНК її			2(104-108,5)106,25		
24. ПНК її			1(-)47,00		
25. Відношення 24 до 23					
26. ЗД таранної					
27. ВНД її					2(57-58)57,50
28. ШВК її					2(51,5-53,5)52,50
29. ШНК її					2(29-29,5)29,25
30. Відношення 29 до 26					2(29-34)31,50
31. ПДВ її					2(50-59,5)54,75
32. ШНР ВВ її	1(-)105,00				
33. ПНР ВВ її	1(-)27,00				
34. ПДВ І фаланги	1(-)31,00				
35. ДСЛ її					
36. ШВК її					
37. ПНК її					
38. ШД її					
141. Позначення і скорочення ті ж самі, що і в Таблицях 30, 31 та 67.					

39. ПД її	3(12-12,5)12,33
40. ШНК її	4(19-19,5)19,125±0,14
41. ПНК її	3(13,5-14)13,67
	3(45-46)45,67
42. Відношення 36 до 34	3(32,5-35,5)33,83
43. Відношення 38 до 34	3(39,5-42)40,83
44. Відношення 40 до 34	4(104-112)104,75±2,99
45. Відношення 37 до 36	3(72,5-80,5)77,83
46. Відношення 39 до 38	3(69-73,5)71,17
47. Відношення 41 до 40	4(30,5-37)34,375±1,61
48. ПДВ II фаланги	4(28-32)30,50±1,63
49. ДСЛ її	4(21-24)22,125±0,76
50. ШВК її	4(20,5-23)21,625±0,60
51. ПВК її	4(16,5-20)18,125±0,83
52. ШД її	4(13-13,5)13,25±0,17
53. ПД її	4(17,5-22,5)20,125±1,19
54. ШНК її	4(16-21)19,25±0,76
55. ПНК її	4(59,5-69,5)64,625±3,09
56. Відношення 50 до 48	4(46,5-59)53,00±3,70
57. Відношення 52 до 48	4(49-67)58,75±5,00
58. Відношення 54 до 48	4(96-100)97,75±0,96
59. Відношення 51 до 50	4(67,5-82)73,375±3,50
60. Відношення 53 до 52	4(88-105,5)96,125±4,25
61. Відношення 55 до 54	
62. ДПКР III фаланги	
63. Підшвенна довжина її	
64. Висота її	
65. Відношення 64 до 62	
66. Висота в холці (в см)	
по коефіцієнтах	
М. Тайхерта (Teichert, 1969)	3(86-95)90,17
	2(102-104)103,00

1(-)37,00
1(-)38,00
1(-)20,50
1(-)55,00

ТАБЛИЦЯ 99.

МІНЛИВІСТЬ КІСТОК КАБАНА З ПОСЕЛЕННЯ МОЛЮХОВ БУГОР

Ознака (мм, %)	Неолітичні шари	Нео-енеолітичні шари	Енеолітичні шари	Культурний шар
1. Альвеолярна довжина R ² -P ⁴			1(-)56,00 ⁸²	
2. Довжина M ₃	1(-)35,00		2(46,5-48,5)47,50	
3. Ширина M ₃	1(-)19,00		2(21-21)21,00	
4. ШНК лопатки			3(46,5-55)52,00	
5. ВД СЗ її			3(39-48,5)43,83	
6. МД СЗ її			3(33-40,5)37,33	
7. ШШ її			2(33-38,5)35,75	
8. Відношення 6 до 4			3(70,5-73,5)71,67	
9. Відношення 6 до 5			3(83,5-87,5)85,17	
10. ШНК плечової			4(50-57)52,50±1,80	

142 Позначення та скорочення ті ж самі, що і в Таблицях 30, 31 та 67.

Ознака (мм, %)	Неолітичні шари	Нео-енеолітичні шари	Енеолітичні шари	Культурний шар
11. ШБЛ II		1(-)45,00	5(40,5-45)42,50±0,92	
12. МВБЛ II		1(-)38,50	3(35-37)36,00	
13. НВБЛ II		1(-)25,50	6(21,5-26,5)24,33±0,90	
14. Відношення 12 до 11		1(-)85,50	3(86,5-90)88,00	
15. Відношення 13 до 11		1(-)56,50	5(53-59)56,30±1,54	
16. ШВК променевої			4(39-44)41,00±1,70	
17. ПВК II			6(26-32)28,58±0,86	
18. ШД II			2(25-27,5)26,25	
19. Відношення 17 до 16			4(65-72,5)68,75±1,77	
20. ПНР ВВ літкової			1(-)40,50	
21. ШВК п'ясткової-III			3(22-25,5)23,33	
22. ПВК II			4(20,5-24,5)22,25±1,07	
23. ШД II			2(16,5-18)17,25	
24. Відношення 23 до 22			3(91-96)94,17	
25. ШВК п'ясткової-IV			2(20,5-21)20,75	
26. ПВК II			2(21-21,5)21,25	
27. Відношення 26 до 25			2(100-105)102,50	
28. Довжина КЗ тазу			1(-)48,00	
29. Ширина КЗ його			1(-)43,00	
30. ШД великоомілкової			1(-)40,00	1(-)29,00
31. ШНК II			1(-)40,50	1(-)40,50
32. ПНК II			3(34-36)34,67	1(-)35,00
33. Відношення 32 до 31			1(-)90,00	1(-)86,50
34. ЗД таранної			4(51-54)52,375±1,04	1(-)50,00
35. ВНД II		1(-)55,00	4(43,5-48)46,375±1,14	1(-)47,00
36. ШВК II		1(-)49,50	6(26-30)28,33±0,69	1(-)28,50
37. ШНК II		1(-)28,00	8(30-36)31,875±0,79	1(-)30,00
38. Відношення 37 до 34		1(-)34,00	4(57,5-61,5)60,00±1,03	1(-)60,00
39. ПДВ п'яткової		1(-)62,00	2(102-108)105,00	
40. ПНР ВВ II			6(23-28)26,58±0,81	
41. ПНР ВВ II			6(31-34,5)33,33±0,67	
42. ШВК плеснової-III			1(-)22,00	
43. ПВК II			1(-)31,50	
44. Відношення 43 до 42			1(-)143,00	
45. ПВК плеснової-IV			3(21,5-23)22,17	
46. ПВК II			2(29,5-30)29,75	
47. Відношення 47 до 46			2(130,5-137)133,75	
48. ПДВ І фаланги		1(-)49,00	2(45-54,5)49,75	1(-)54,00
49. ДСРІ II		1(-)45,00	2(40-46)43,00	1(-)46,50
50. ШВК II		3(23,5-24)23,67	8(19,5-26)22,56±0,94	1(-)22,00
51. ПВК II		3(23,5-25)24,00	8(19,5-27)23,00±1,05	1(-)23,00
52. ШД II		1(-)18,50	3(17-19)18,17	
53. ПД II		1(-)13,00	4(12-13,5)12,75±0,37	

Таблиці

54. ШНК II	1(-)21,50	4(18-23,5)20,625±1,48	
55. ПВК II	1(-)15,00	4(13-15)14,125±0,60	1(-)42,50
56. Відношення 50 до 48	1(-)49,00	2(43-46,5)44,75	
57. Відношення 52 до 48	1(-)38,00	2(34-38)36,00	
58. Відношення 54 до 48	1(-)44,00	2(40-40,5)40,25	1(-)104,50
59. Відношення 51 до 50	3(100-104)101,33	8(100-105)101,875±0,82	
60. Відношення 53 до 52	1(-)70,50	2(70,5-73,5)72,00	
61. Відношення 55 до 54	1(-)70,00	4(64-75)68,875±2,63	
62. ПДВ II фаланги	1(-)34,00	10(31-36,5)33,70±0,61	
63. ДСРІ II	1(-)30,00	10(27-33)30,15±0,52	
64. ШВК II фаланги	1(-)22,00	12(20-25)21,96±0,43	
65. ПВК II	1(-)22,00	10(19,5-24)21,55±0,49	
66. ШД II	1(-)18,00	10(16-19,5)17,75±0,38	
67. ПД II	1(-)13,00	11(13-15)14,23±0,28	
68. ШНК II	1(-)18,50	11(17-24)19,86±0,70	
69. ПНК II	1(-)18,50	10(17,5-20,5)18,85±0,35	
70. Відношення 64 до 62	1(-)64,50	10(63,5-71)65,80±0,81	
71. Відношення 66 до 62	1(-)53,00	8(47-53,5)51,375±0,94	
72. Відношення 68 до 62	1(-)54,50	9(50,5-67,5)57,50±1,90	
73. Відношення 65 до 64	1(-)100,00	10(93,5-100)97,70±0,78	
74. Відношення 67 до 66	1(-)72,00	10(74,5-94)81,15±1,89	
75. Відношення 69 до 68	1(-)100,00	10(86,5-103)97,30±2,03	
76. ДПКР III фаланги		16(32,5-42,5)38,09±0,80	1(-)38,00
77. Підшвенна довжина II		16(35,5-44,5)	1(-)41,00
78. Висота II		19(18-24)21,37±0,41	1(-)22,50
79. Відношення 78 до 76		16(49,5-64,5)57,125±1,05	1(-)59,00

ТАБЛИЦЯ 100.

КРИТЕРІЙ ОЦІНКИ І ОЗНАК КАБАНА З ПОСЕЛЕННЯ ГРЕБЕНЮКОВ ЯР

Ознака	Березівське	Більшівці	Лиса Гора	Щовб	Ігнатенкова Гора	Молохов Бугор, енеолітичні шари
1. Довжина M ₃	-1,75					
2. Ширина M ₃	-0,26			+0,74		
3. ШНК лопатки ¹⁴³	-0,26			+1,20		
4. ВД СЗ II	-0,29			-0,59	-0,39	
5. МД СЗ II	-0,97		-1,07	-1,15		
6. ШШ II	-1,69			-2,03		
7. Відношення 5 до 3	-1,72			-1,73		
8. Відношення 5 до 4	-0,24			+0,09		+1,47
9. ШНК плечової	+0,50		+0,49	+0,35		+1,61
10. ШБЛ II	+0,29		+0,71	+0,52		+1,86
11. МВБЛ II	+0,39		+0,75	+0,40		+0,81
12. НВБЛ II	-0,51		+0,86	-1,34		
13. Відношення 11 до 10	-0,81		-0,60	-0,49		
14. Відношення 12 до 10	-1,46		-0,26			

¹⁴³ Скорочення ті ж самі, що і в Таблицях 30, 31 та 67.

Ознака	Березівське	Більшівці	Лиса Гора	Шовб	Ігнатенкова Гора	Моллохов Бугор, енеолітичні шари
15. ШВК променевої	-1,14					0,00
16. ПВК II	-0,73					-0,39
17. Відношення 16 до 15	-0,57					-0,19
18. Довжина КЗ газу	-0,61					
19. ШД великотомілкової	-1,46	-0,55	+1,25	-0,83		
20. ШНК II	-1,02			+0,42		
21. ПНК II	+0,03			+1,67		
22. Відношення 21 до 20	+1,62			+2,03		
23. ЗД таранної	+1,93			+1,59		+2,66
24. ВНД II	-0,28			+0,74	+1,93	+0,90
25. ШВК II	-0,55			-0,84	+0,70	-0,81
26. ШНК II	-0,64			-0,39	+0,75	-0,14
27. Відношення 26 до 23	-0,82			-0,58		-1,13
28. ПДВ п'яткової			+0,48	+1,83		+0,12
29. ШНР ВВ II			-0,39	-0,82		+1,39
30. ПНР ВВ II			+0,02	-0,76		-0,04
31. ШВК I фаланги	-0,60			-1,59	+1,01	-0,18
32. ПВК II	-1,09			-2,44	+0,94	
33. ШД II	-0,50			-1,10		
34. ПД II	-0,74			-1,94		-0,86
35. Відношення 32 до 31	+0,06			-0,36		-0,09
36. Відношення 34 до 33	+0,03			-0,80	-0,78	

ТАБЛИЦЯ 101.

КРИТЕРІЙ ОЦІНКИ І ОЗНАК КАБАНА З БЕРЕЗОВСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ

Ознака	Більшівці	Лиса Гора	Шовб	Ігнатенкова Гора	Моллохов Бугор, енеолітичні шари
1. АД Р ₁₋₄ нижньої щелепи ¹⁴⁴					
2. АД Р ₂₋₄ II					
3. Довжина М ₃					
4. Ширина М ₃					
5. ШНК лопатки			+1,13		
6. ВД СЗ II			+2,56	+0,59	
7. МД СЗ II			+0,65	+1,36	
8. ШШ II			+0,56		
9. Відношення 7 до 5			-0,57		
10. Відношення 7 до 6			-2,44		
11. ШНК плечової	+1,56	+0,65	-0,10		+2,27
12. ШБЛ II	+1,06	+0,96	+0,35		+2,68
13. МВБЛ II	+0,17	+0,67	+0,35		
14. НВБЛ II	+2,48	+1,51	+0,67		+2,33
15. Відношення 13 до 12	-2,01	-0,53	-1,46		

144 Скорочення ті ж самі, що і в Таблицях 30, 31 та 67.

ЗАКІНЧЕННЯ ТАБЛ. 101.

Ознака	Більшівці	Лиса Гора	Щовб	Ігнатенкова Гора	Молохов Бугор, енеолітичні шари
64. ШВК II			-1,87	+3,28	+0,67
65. ПВК II			-2,22	+2,41	+0,73
66. ШД II			-0,72		
67. ПД II			-1,50		+0,76
68. ШНК II			-2,65	+2,94	-0,15
69. ПНК II			-2,32		+0,47
70. Відношення 64 до 62			-2,18		
71. Відношення 66 до 62			+0,81		
72. Відношення 68 до 62			-2,84		
73. Відношення 65 до 64			-0,95	-1,04	-0,32
74. Відношення 67 до 66			+0,62		
75. Відношення 69 до 68			+1,09		
76. ПДВ II фаланги			-0,82	-0,66	+0,70
77. ДСЛ II			-0,56	-0,30	-0,57
78. ШВК II			+2,54	+0,12	0,00
79. ПВК II			+0,50	-0,05	+0,46
80. ШД II			+1,45	+0,15	+0,06
81. ПД II			+1,24	+2,29	+0,97
82. ШНК II			+2,50	+0,25	-0,30
83. ПНК II			+1,70	-0,50	+0,69
84. Відношення 78 до 76			+2,90	+0,50	-0,09
85. Відношення 80 до 76			+1,72	+0,83	+0,39
86. Відношення 82 до 76			+2,62	+0,28	+2,25
87. Відношення 79 до 78			-3,17	-0,44	+1,01
88. Відношення 81 до 80			+0,49	-0,10	-0,05
89. Відношення 83 до 82			-2,15	-0,87	-1,23
90. ДПКР III фаланги					-2,55
91. Підшвенна довжина II					+2,23
92. Висота II					+2,33
93. Відношення 92 до 90					+0,22
94. Висота в холці II					-1,46

ТАБЛИЦЯ 102.

КРИТЕРІЙ ОЦІНКИ І КАБАНА З ПОСЕЛЕННЯ БІЛЬШІВЦІ

Ознака	Лиса Гора	Щовб	Ігнатенкова Гора	Молохов Бугор, енеолітичні шари
1. ШНК плечової ¹⁴⁵	-0,77	-1,26		+0,71
2. ШБЛ II	-0,20	-0,68		+0,83
3. МВБЛ II	+0,05	-0,40		
4. НВБЛ II	-0,96	-0,63		+0,72
5. Відношення 3 до 2	+0,74	+0,61		
6. Відношення 4 до 2	-0,45	-0,62		+0,49
7. Довжина КЗ тазу	+1,72	-0,36		
8. Ширини КЗ його	+0,82	+0,10		

¹⁴⁵ Скорочення ті ж самі, що і в Таблицях 30, 31 та 67.

КРИТЕРІЙ ОЦІНКИ т ОЗНАК КАБАНА З ПОСЕЛЕННЯ ЛИСА ГОРА

Ознака	Щовб	Ігнатенкова Гора +0,85	Молохов Бугор, енеолітичні шари
1. МДС3 лопатки ¹⁴⁶	+0,84		
2. ШНК плечової	-0,72		+2,00
3. ШБЛ її	-0,54		+1,23
4. МВБЛ її	-0,44		
5. НВБЛ її	-0,12		+1,35
6. Відношення 4 до 3	-0,32		+0,97
7. Відношення 5 до 3	-0,15		
8. Довжина КЗ тазу	-1,85		
9. Ширина КЗ його	-0,77		
10. ПДВ її яткової	+0,32		
11. ШНР ВВ її	-0,26		+0,55
12. ПНР ВВ її	-0,42		-0,73

ТАБЛИЦЯ 104.

КРИТЕРІЙ ОЦІНКИ т ОЗНАК КАБАНА З ПОСЕЛЕННЯ ЩОВБ

Ознака	Ігнатенкова Гора	Молохов Бугор, енеолітичні шари
1. ШНК лопатки ¹⁴⁷		
2. ВД С3 її	+0,14	
3. МДС3 її	+0,84	
4. ШШ її		
5. Відношення 3 до 1		+2,31
6. Відношення 3 до 2		+1,92
7. ШНК плечової		
8. ШБЛ її		+1,04
9. МВБЛ її		
10. НВБЛ її		+1,20
11. Відношення 9 до 8		
12. Відношення 10 до 8		
13. ШНК променевої		
14. ПНР ВВ ліктьової		
15. Довжина КЗ тазу		
16. Ширина КЗ його		
17. ШНК великогомілкової		
18. ПНК її		
19. Відношення 18 до 17		
20. ЗД таранної		
21. ВНД її	+1,62	+1,55
22. ШВК її	+1,56	+1,58
23. ШНК її	+1,01	+0,05
24. Відношення 23 до 20		+0,31
		-0,60

146 Скорочення ті ж самі, що і в Таблицях 30, 31 та 67.

147 Скорочення ті ж самі, що і в Таблицях 30, 31 та 67.

Ознака	Ігнатенкова Гора	Молохов Бугор, енеолітичні шари
25. ПДВ п'яткової		+1,17
26. ШНР ВВ II		-0,68
27. ПНР ВВ II		
28. ШВК плесоної-IV		
29. ПВК II		
30. ШД II		
31. Відношення 30 до 29		
32. ДСЛ I фаланги	+4,44	+1,93
33. ШВК II	+7,78	+1,97
34. ПВК II	+4,27	
35. ШД II		
36. ПД II		
37. ШНК II	+7,05	+2,55
38. ПНК II		+0,80
39. Відношення 33 до 32		+1,61
40. Відношення 35 до 32		
41. Відношення 37 до 32		
42. Відношення 34 до 33		
43. Відношення 36 до 35		
44. Відношення 38 до 37	-0,69	+0,69
45. ПДВ II фаланги		
46. ДСЛ II	-0,14	+0,19
47. ШВК II	+0,20	+0,37
48. ПВК II	-1,52	+0,56
49. ШД II	-0,53	-1,97
50. ПД II	-0,73	-0,49
51. ШНК II	+0,28	-0,54
52. ПНК II	-1,43	-1,54
53. Відношення 47 до 45	-1,78	-1,67
54. Відношення 49 до 45	-0,93	-1,98
55. Відношення 51 до 45	+0,31	-2,78
56. Відношення 48 до 47	-1,05	+0,23
57. Відношення 50 до 49	+2,74	-1,54
58. Відношення 52 до 51	+0,85	+3,08
	+0,35	+0,16

ТАБЛИЦЯ 105.

КРИТЕРІЙ ОЦІНКИ т ОЗНАК КАБАНА З ПОСЕЛЕННЯ ІГНАТЕНКОВА ГОРА

Ознака (мм, %)	Молохов Бугор, енеолітичні шари
1. МДС3 лопатки ¹⁴⁸	
2. ШШ II	
3. ВНД гаранної	+0,17
4. ШВК II	-1,53

148 Позначення і скорочення ті ж самі, що і в Таблицях 30, 31 та 67.

45. ШНК II	-0,76
6. ПДВ I фаланги	
7. ДСЛ II	-1,33
8. ШВК II	-1,07
9. ПВК II	-1,01
10. ШНК II	+0,93
11. Відношення 9 до 8	+0,39
12. ПДВ II фаланги	+0,20
13. ДСЛ II	+0,19
14. ШВК II	+0,10
15. ПВК II	+0,41
16. ШД II	-2,99
17. ПД II	+0,19
18. ШНК II	+0,48
19. ПНК II	+0,36
20. Відношення 14 до 12	+0,43
21. Відношення 16 до 12	+0,43
22. Відношення 18 до 12	+0,23
23. Відношення 15 до 14	+0,04
24. Відношення 17 до 16	-1,95
25. Відношення 19 до 18	-0,25

ТАБЛИЦЯ 106.

МІЛЛИВІСТЬ КІСТОК ОЛЕНА ЗВИЧАЙНОГО З ТРИПІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ЕТАПІВ А І В ПОБУЖЖЯ ТА ПОДНІСТРОВ'Я

Ознака (мм, %)	Гребеноков Яр (етап А)	Василівка (етап В1)	Березовське (етап В1)	Коновка (етап В2)	Громада (етап В2)	Незможник (етап В2)
1. Обхват розетки рога			5(182-325)204,00±11,58 ¹⁴⁹			
2. ВД розетки рога			6(62-82)70,17±3,50			
3. МД розетки рога			6(49-70)58,25±3,60			
4. Відношення 3 до 2			5(76-92,5)84,80±3,72			
5. Довжина М ³	1(-)29,50		3(27-28,5)27,83			
6. Ширина М ³	1(-)24,00		3(20-24,5)22,83			
7. АД Р,-Р, нижньої щелепи	1(-)59,50		8(49-78)59,19±4,62			
8. АД М ₁ -М ₃ II						
9. Довжина М ₁		1(-)80,00				
10. Ширина М ₁		1(-)28,00				
11. Довжина ВДГ атланта		1(-)17,00				
12. Ширина ВДГ його		1(-)56,00				
13. Відношення 11 до 12		1(-)46,00				
14. ШПСП епістрофея		1(-)121,50				
15. ШНК лопатки	2(67-69)68,00	3(65-72)68,17	24(57-75)66,06±1,12			
16. ВД СЗ II	2(51-52)51,50	3(53-56,5)55,00	31(46-60)52,19±0,64			

149 Позначення і скорочення ті ж самі, що і в Таблицях 30, 31 та 67.

Ознака (мм, %)	Гребенюков Яр (етап А)	Василівка (етап В1)	Березовське (етап В1)	Коновка (етап В2)	Громада (етап В2)	Незаявник (етап В2)
17. МД СЗ її	2(43-48)45,50	2(46,5-50)48,25	40(40,5-54)45,725±0,55			
18. ШП її	1(-)41,50	2(42-42)42,00	22(31,5-50)38,93±0,77			
19. Відношення 17 до 15	2(64-69,5)66,75	2(69,5-71,5)70,50	20(63,5-83,5)70,85±0,85			
20. Відношення 17 до 16	2(82,5-94)88,25	2(87,5-88,5)88,00	30(81,5-94)88,83±0,65			
21. ШНК плечової	2(62-70)66,00	1(-)61,50	28(58-70,5)64,50±0,55			
22. ШБЛ її	3(58-71)63,83	1(-)57,00	38(55-67)59,42±0,44	2(51,5-53,5)52,50		
23. МВБЛ її	2(45-48,5)46,75	2(43,5-44)43,75	48(39,5-50)44,23±0,33	1(-)39,00		
24. НВБЛ її	2(31,5-35)33,67	2(32,5-32,5)32,50	52(26,5-37)33,40±0,25	2(29,5-30,5)30,00		
25. Відношення 23 до 22	2(77,5-77,5)77,50	1(-)77,00	37(71-82)75,02±0,42	1(-)75,50		
26. Відношення 24 до 22	3(49,5-55)53,00	1(-)57,00	38(52,5-61,5)56,41±0,30	2(57-57,5)57,25		
27. ШВК променевої		3(63-70)65,50	33(58,5-72)63,76±0,53			
28. Ширина ВСП її		4(54,5-63,5)59,63±2,24	36(51,5-73)60,58±0,64			
29. МП ВСП її		5(30,5-36,5)33,60±1,22	42(31-40)34,32±0,32			
30. ЛП ВСП її		2(25-26,5)25,75	48(25-35)29,17±0,66			
31. ШД її		2(32-35)33,50	7(34,5-41)37,29±1,09			
32. ШНК її			23(51-64)56,80±0,62			
33. Відношення 29 до 28		3(54,5-56)55,17	36(53,5-60)56,47±0,31			1(-)46,00
34. Відношення 30 до 29		2(76-80,5)78,25	35(75-89,5)82,19±0,65			1(-)31,00
35. Відношення ВВ до ВК горбистості ліктьової						1(-)23,00
36. Довжина горбистості її			4(77-94,5)84,125±4,29			
37. Ширина горбистості її			4(48,5-53)50,375±1,09			
38. ПНР ВВ її		1(-)61,00	4(22-25)23,875±0,58			
39. Відношення 37 до 36			15(53-67)60,87±1,03			
40. ШВК п'ясткової	1(-)42,00	3(43-48)45,00	4(41,5-50)46,50±2,15			
41. ПВК її	1(-)31,50	3(30,5-33)31,33	9(42,5-50,5)46,78±0,85			
42. ШД її	1(-)26,00	2(24-26)25,00	9(32-38)34,17±0,77			
43. ПД її	1(-)22,00	1(-)21,00	3(25-27,5)26,50			
44. ШНК її	2(47-47,5)47,25	3(69-70)69,50	7(20-26,5)22,21±0,53			
45. ПНК її	2(32,5-32,5)32,50	1(-)87,50	19(45-52)48,58±0,46	1(-)47,50		
46. Відношення 41 до 40	1(-)77,00		8(68-78)72,75±1,27	1(-)32,50		
47. Відношення 43 до 42	1(-)84,50	1(-)51,00	2(78-84)81,00			
48. Відношення 45 до 44	2(68,5-69)68,75	1(-)78,00	17(65,5-74)68,91±0,59	1(-)67,50		
49. ІНДМВ її	2(72,5-74)73,25	1(-)32,50	17(69,5-78)74,17±0,62	1(-)77,00		
50. ІНДЛВ її	2(70-70,5)70,25		17(67,5-76,5)72,35±0,58	1(-)71,50		
51. Довжина КЗ газу	1(-)56,50		3(61-68,5)64,17			
52. Ширина КЗ його	1(-)51,00	1(-)51,00	2(51,5-55)53,25			
53. ШНК стенової		1(-)78,00	3(61-77,5)67,50			
54. ШВК великогомілкової		1(-)32,50	4(80-87)83,25±1,91			
55. ШД її		3(51-59)55,67	7(32,5-37,5)34,21±0,90			
56. ШНК її		4(44-48,5)46,375±1,80	10(52-60,5)56,80±0,87			
57. ПНК її			12(42-48,5)45,92±0,68			

Ознака (мм, %)	Гребенюков Яр (етап А)	Василівка (етап В1)	Березівське (етап В1)	Коновка (етап В2)	Громада (етап В2)	Незаможник (етап В2)
104. Відношення 100 до 94		2(37,5-41)39,25	16(38-48)42,18±0,73		1(-)47,00	
105. Відношення 97 до 96	1(-)117,50	2(122-129,5)125,75	18(114-132)123,61±1,32		1(-)129,5	
106. Відношення 99 до 98		2(114,5-119)116,75	16(110-133,5)118,84±1,59		1(-)124,50	
107. Відношення 101 до 100		3(131-151)139,00	15(125-140,5)133,03±1,45		1(-)134,00	
108. ДПР ІІІ фаланги			5(46-57)51,30±2,33			
109. Підшвенна довжина ІІ			5(48-63)56,80±3,23			
110. Висота ІІ			6(30-36)32,75±0,89			
111. Відношення 110 до 108			5(56,5-69,5)63,70±2,61			

ТАБЛИЦЯ 107.

МІНЛИВІСТЬ КІСТОК ОЛЕНА ЗВИЧАЙНОГО З ТРИПІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ЕТАПІВ І С ПОБУЖЖЯ ТА ПОДНІСТРОВ'Я

Ознака (мм, %)	Більшівці (етап В1-В2)	Веселий Кут (етап В1-В2)	Хрещате(етап В2-С1)	Лиса Гора (етап С1-С2)	Щовб (етап С1-С2)
1. Обхват розетки рога	6(197-244)218,33±8,88 ⁵⁰				1(-)164,00
2. ВД там же його	7(68-79)73,86±2,39				
3. МД там де його	6(56-73,5)66,00±2,22				
4. Від розетки до першого відростку його	4(183-280)232,75±29,83				
5. Відношення 3 до 2	6(82,5-95,5)89,58±2,22				
6. Висота черепу ззаду	2(83-99)91,00				
7. Висота потиличної кістки його	3(59-69)64,50				
8. Висота потиличного отвору його	3(34-38)36,00				
9. Ширина потиличного отвору його	2(27,5-33)30,25				
10. Ширина потиличних віростків його	2(72-80,5)76,25				
11. АД Р ² -Р ⁴ його					2(50,5-51)50,75
12. Довжина М ³					2(27-27)27,00
13. Ширина М ³					2(23,5-24)23,75
14. АД Р ² -Р ⁴ нижньої щелепи	1(-)59,00				1(-)49,50
15. Довжина М ³	2(34-34)34,00				1(-)35,00
16. Ширина М ³	3(14,5-16)15,17				1(-)15,00
17. ШНК лопатки	12(61,5-77,5)66,04±1,31			3(59,5-65)62,83	3(59-64,5)62,33
18. ВД СЗ ІІ	12(47,5-63,5)52,17±1,31			3(44-50)47,83	3(45-51)49,00
19. МД СЗ ІІ	13(41,5-57,5)46,73±1,34			3(41-55,5)43,17	3(41,5-45,5)43,93
20. ШШ ІІ	12(36-47)40,21±1,01				2(36,5-38,5)37,50
21. Відношення 19 до 17	12(65-78)70,83±1,80			3(66-71)65,33	3(66,5-89)75,33
22. Відношення 19 до 18	12(82,5-96,5)89,21±1,16			3(87-93)90,33	3(84,5-92)88,50
23. ШВК плечової					1(-)82,50
24. ШНК ІІ	16(59,5-72)64,31±1,07			4(60,5-70)65,875±3,33	19(59,5-72,5)62,34±0,99
25. ШБЛ ІІ	16(55-69)59,94±1,04			6(56-63,5)59,33±1,79	18(57,5-67)61,22±0,78
26. МВБЛ ІІ	17(41-51,5)44,91±0,79			7(41-49,5)45,50±2,26	19(40-50,5)44,03±0,71
27. НВБЛ ІІ	18(29-38,5)33,14±0,58			8(31-35,5)33,25±0,98	24(29-36)31,75±0,43

150 Позначення і скорочення ті ж самі, що і в Таблицях 30, 31 та 67.

Таблиці

28. Відношення 26 до 25	16(71-81)75,31±0,76	5(75-78,5)77,40±1,15	17(71,5-81,5)75,79±0,64
29. Відношення 27 до 25	16(52-58)55,34±0,39	6(54,5-59,5)56,67±1,02	18(52,5-57)54,55±0,27
30. ШВК променевої	9(57,5-67)61,56±0,99	4(58,5-65)60,875±1,49	17(58,5-71)62,91±1,43
31. Ширина ВСП II	10(55-63)58,95±0,92	4(55-60)57,25±1,49	18(65-66)59,14±0,98
32. МП ВСП II	10(30-36,5)32,70±0,64	9(30-34)32,61±0,72	22(30,5-38,5)31,4±0,75
33. ЛП ВСП II	13(24,5-29)27,35±0,43	4(26-29)27,00±1,05	15(23-31,5)27,17±0,97
34. ШД II	7(31,5-36)33,50±0,58	1(-)33,00	2(33-34)33,50
35. ШНК II	9(52,5-62)57,17±1,31	2(56,5-60,5)58,50	9(52-61,5)56,22±2,44
36. Відношення 32 до 31	9(52,5-58)55,38±0,74	4(55,5-58,5)56,875±0,75	18(53-60,5)56,92±0,64
37. Відношення 33 до 32	10(75,5-88,5)83,85±1,40	4(79,5-88,5)83,624±1,70	17(75,5-88,5)83,44±1,04
38. Віддаль від ВВ до ВК горбистості ліктьової	4(77-94,5)83,88±4,47	2(78,5-78,5)78,50	3(78-80)78,83
39. Довжина горбистості II	4(44-54)48,125±2,43	2(50,5-54,5)52,50	3(44-55)50,33
40. Ширина горбистості II	4(18,5-24)21,13±1,30	3(16-20,5)18,83	3(18,5-20)19,50
41. ПНР ВВ II	8(50-63,5)55,31±1,58	2(54,5-55,5)55,00	3(55-55)55,00
42. Відношення 40 до 39	4(42-44,5)43,75±0,69	2(36,5-40,5)38,50	3(36,5-42)39,00
43. ШВК п'ясткової	7(42,5-59)47,21±2,29	1(-)46,50	11(40,5-52)46,45±0,96
44. ПВК II	7(31,5-35,5)33,21±0,71	2(33-33,5)33,25	12(31,5-37,5)33,96±0,55
45. ШД II	8(21-27)24,75±0,74	3(22,5-30,5)25,67	7(25-32)27,86±1,76
46. ПД II	6(20-25)21,92±0,81	3(19,5-23,5)21,83	10(19-23,5)20,70±0,86
47. ШНК II	4(44-51)47,625±1,66	11(43,5-53)47,14±1,20	19(42,5-54)48,03±0,90
48. ПНК II	4(30-35)32,50±1,27	10(30,5-37)32,15±0,84	19(28,5-34,5)31,34±0,72
49. Відношення 44 до 43	7(60-76)70,79±2,11	1(-)72,00	11(69-80)73,27±1,15
50. Відношення 46 до 45	4(75,5-91,5)82,625±3,96	1(-)94,00	6(70,5-77)74,75±1,11
51. Відношення 48 до 47	4(65,5-73,5)68,125±2,18	10(64,5-70)67,95±0,96	19(61-69,5)66,24±0,67
52. ІНДІВ II	4(73-76)74,625±0,72	10(67,5-74,5)71,60±0,93	19(71,5-79)74,66±0,42
53. ІНДІВ II	4(71,5-74,5)73,625±0,83	10(67,5-73,5)70,50±0,79	17(69-75,5)71,74±0,53
54. Довжина КЗ тазу	5(75-84,5)78,80±1,74	1(-)51,00	
55. Ширина КЗ його	3(75-82,5)78,50	1(-)45,50	
56. ШНК стенової	5(31-32)31,50±0,25	1(-)53,50	19(47-59,5)53,24±0,75
57. ШВК великогомілкової	7(50-56,5)53,36±0,81	1(-)43,50	19(37,5-48)42,87±0,72
58. ШД II	8(41-46)43,25±0,74	1(-)80,50	19(75,5-85)80,11±1,34
59. ШНК II	7(77,5-84,5)80,57±0,98	3(31,5-33)32,17	39(57,5-68,5)62,78±0,63
60. ПНК II	11(56-65)61,56±0,88	2(31-31,5)30,75	40(54,5-63,5)58,68±0,50
61. Відношення 60 до 59	13(53,5-63,5)58,23±0,84	3(19,5-20)19,83	39(35-44,5)39,31±0,51
62. ЗД таранної	12(34-42,5)38,67±0,85	2(20,5-21,5)21,00	39(35-43,5)39,29±0,56
63. ВНД II	12(35-42,5)38,63±0,68	2(65-67)66,00	39(58,5-70,5)62,39±0,48
64. ШВК II	11(55-65,5)61,45±0,89	1(-)59,00	39(58,5-70,5)62,39±0,48
65. ШНК II	11(122-140)131,64±2,06		13(121,5-129)125,54±0,68
66. Відношення 65 до 62	12(33-40)36,13±0,64		18(32-37,5)35,19±0,39
67. ПД п'ясткової	14(39,5-44,5)41,96±0,44		18(37,5-44)41,44±0,47
68. ШНР ВВ II	12(44-50,5)46,63±0,65		15(45,5-53)49,37±0,62
69. ПНР ВВ II	9(42-48,5)44,79±0,88		15(41,5-51,5)45,90±1,02
70. Ширина центральної	1(-)312,00		
71. Поперечник II	6(38-41)39,33±0,48		10(38,5-45)41,65±1,31
72. ПДВ плеснової	4(41,5-42)41,625±0,14		8(40-50,5)45,19±2,53
73. ШВК II	5(22,5-25)23,90±0,54		3(23-28,5)25,50
74. ПВК II	4(22,5-28)24,375±1,42		3(22-26)23,33
75. ШД II			
76. ПД II			

Ознака (мм, %)	Більшівці (етап В1-В2)	Веселий Кут (етап В1-В2)	Хрещате(етап В2-С1)	Лиса Гора (етап С1-С2)	Щовб (етап С1-С2)
77. ПНК II	8(46-57)50,56±1,51				11(45-53,5)48,82±0,85
78. ПНК II	7(30-36)32,57±1,07				11(30,5-36,5)32,59±0,68
79. Відношення 73 до 72	1(-)12,50				
80. Відношення 75 до 72	1(-)7,50				
81. Відношення 77 до 72	1(-)14,50				
82. Відношення 74 до 73	4(105-109)107,375±1,14				
83. Відношення 76 до 75	3(94-98)96,00				
84. Відношення 78 до 77	7(63-67,5)65,07±0,68				8(104-112,5)107,25±1,68
85. ПДМВ II	7(72,5-75)73,43±0,34				2(87,5-88)87,75
86. ПДЛВ II	8(68,5-77,5)71,69±0,99				11(63,6-69,5)66,68±0,73
87. ПДВ I фаланги	11(61-68,5)64,50±0,91				11(68,5-74)71,23±0,54
88. ДСРІ II	11(53-61)53,32±0,93	1(-)72,50			11(66-73,5)69,93±0,73
89. ШВК II	12(22-26,5)24,38±0,43	2(62-65)63,50			39(58-72,5)64,65±0,57
90. ПВК II	11(28-33)29,91±0,49	1(-)26,00			36(52-64)57,49±0,58
91. ШД II	11(17-21,5)19,27±0,48	1(-)33,00			43(21,5-26,5)24,00±0,22
92. ПД II	14(15-17,5)16,50±0,24	2(19,5-20)19,25			39(26-35,5)29,59±0,32
93. ПНК II	14(21-26)22,93±0,36	2(17-18)17,50			40(17,5-22)19,34±0,22
94. ПНК II	14(17-21,5)19,18±0,30	2(24-25,5)24,75			46(15-19,5)16,75±0,17
95. Відношення 89 до 87	11(35,5-39,5)37,86±0,39	2(20,5-21)20,75			50(20,5-25,5)22,92±0,17
96. Відношення 91 до 87	11(27-32,5)29,91±0,52	1(-)36,00			47(17,5-22)19,20±0,18
97. Відношення 93 до 87	11(34-38)35,77±0,37	1(-)27,00			39(34,5-40,5)37,22±0,35
98. Відношення 90 до 89	11(113,5-124,5)121,70±0,99	1(-)35,00			37(27,5-33,5)29,82±0,26
99. Відношення 92 до 91	11(79-92)84,87±1,33	1(-)127,00			38(33,5-38)35,50±0,21
100. Відношення 94 до 93	14(77-89)83,43±1,02	2(87-90)88,50			39(113-139)122,94±0,96
101. ПДВ II фаланги	5(44,5-50,5)48,00±1,30	2(82,5-85,5)84,00			38(79,5-97)86,97±0,76
102. ДСРІ II	5(40,5-47,5)43,90±1,46				47(78,5-90,5)83,95±0,60
103. ШВК II	5(22,5-25)23,30±0,52				42(41,5-53)47,69±0,37
104. ПВК II	5(27-31,5)28,80±0,88				38(40-48)43,68±0,37
105. ШД II	6(15,5-18,5)17,00±0,49				40(21,5-26,5)24,55±0,28
106. ПД II	6(19-23)20,90±0,63				37(26-34,5)28,92±0,45
107. ПНК II	6(18-22,5)19,58±0,68				38(15-19,5)17,04±0,17
108. ПНК II	5(25,5-30)27,20±0,88				38(18,5-25)20,80±0,28
109. Відношення 103 до 101	5(45,5-51,5)48,40±1,15				43(18-25)20,50±0,24
110. Відношення 105 до 101	5(33,5-38)36,00±0,97				38(24,5-33)27,55±0,36
111. Відношення 107 до 101	5(37,5-44,5)41,50±1,43				41(44-56)49,12±0,38
112. Відношення 104 до 103	5(120-126)123,50±1,31				38(31,5-40,5)35,39±0,40
113. Відношення 106 до 105	5(108,5-135,5)120,92±4,53				42(38,5-51)43,12±0,43
114. Відношення 108 до 107	5(131-142)136,90±2,36				36(108-146,5)123,54±1,12
115. ДЛПКР III фаланги					38(105,5-140)122,33±1,97
116. Підшовенна довжина II					38(119-146)134,28±0,99
117. Висота II					10(44-56,5)48,85±1,31
118. Відношення 117 до 115					10(49-64,5)53,75±1,56
					2(29-30)29,50
					2(56,5-66)61,25

МІНЛИВІСТЬ КІСТОК ОЛЕНЯ ЗВИЧАЙНОГО З ТРИПІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ЕТАПВ С ПОДНІПРОВ'Я

Ознака (мм, %)	Ігнатенкові Гора (етап С1)	Пекарі-2 (етап С1)
1. АД Р ² -М ³ верхньої щелепи ¹²¹	1(-)125,00	
2. АД Р ² -Р ⁴ її	1(-)56,00	
3. АД М ¹ -М ³ її	1(-)71,00	
4. Довжина М ³	1(-)28,50	
5. Ширина М ³	1(-)28,00	
6. АД Р ² -М ³ нижньої щелепи	1(-)132,00	
7. АД Р ² -Р ⁴ її	1(-)51,50	
8. АД М ¹ -М ³ її	2(82-86,5)84,25	
9. Довжина М ₃	3(33,5-37)34,23	
10. Ширина М ₃	3(14,5-16)15,00	
11. ШНК лопатки	2(67,5-68,5)68,00	
12. ВД СЗ її	2(54,5-57,5)56,00	
13. МД СЗ її	2(47-58)51,00	
14. ШШ її	1(-)43,00	
15. Відношення 13 до 11	2(68,5-71)69,75	
16. Відношення 13 до 12	2(81,5-88)84,75	
17. ШНК плечової	4(64-71,5)68,00±1,87	
18. ШБЛ її	4(59,5-66)62,375±1,81	1(-)62,00
19. МВБЛ її	5(45,5-51)47,20±1,14	2(58,5-70)64,75
20. НВБЛ її	4(32,5-37)34,37±1,19	1(-)48,50
21. Відношення 19 до 18	3(71-80)76,17	2(33,5-37)35,25
22. Відношення 20 до 18	3(54,5-56)55,33	1(-)59,50
23. ШВК променевої	7(57-67,5)63,86±1,49	2(53-57,5)55,25
24. Ширина ВСП її	7(54,5-62,5)59,29±1,35	1(-)70,00
25. МП ВСП її	6(32,5-36)33,58±0,62	1(-)64,50
26. ЛП ВСП її	10(26,5-30)28,80±0,37	1(-)35,50
27. ШД її	1(-)42,00	1(-)30,50
28. ШНК її	2(57,5-62,5)60,00	
29. Відношення 25 до 24	5(54,5-60)56,30±1,54	1(-)55,00
30. Відношення 26 до 25	5(78-89)85,90±2,28	1(-)84,50
31. ПНР ВВ ліктьової	3(51,5-63,5)56,67	
32. ШВК г'ясткової		1(-)48,00
33. ПВК її	8(46-53)48,25±1,12	1(-)32,50
34. ШНК її	6(32-35)33,38±0,73	
35. ПНК її		1(-)67,50
36. Відношення 33 до 32	6(66-74,5)68,83±1,43	
37. Відношення 35 до 34	6(70-76,5)73,33±1,21	
38. ІНДМВ її	7(68-74,5)71,50±0,96	
39. ІНДЛВ її	1(-)88,00	
40. ШВК стетнової		

151 Позначення і скорочення ті ж самі, що і в Таблицях 30, 31 та 67.

Ознака (мм, %)	Ігнатенкові Гора (етап С1)	Пекарі-2 (етап С1)
41. ПНК II	1(-)78,00	
42. ШВК великомілкової	2(82-91)86,50	1(-)83,50
43. ПНК II	3(52-60,5)55,33	
44. ПНК II	4(43,5-51,5)47,25±2,11	
45. Відношення 44 до 43	3(81-84)82,83	
46. ЗД таранної	6(61,5-66)63,33±0,82	2(59,5-62)60,75
47. ВНД II	8(56,5-61)58,69±0,68	2(54,5-59,5)58,00
48. ШВК II	6(38-42)39,67±0,63	
49. ПНК II	8(38-41,5)39,75±0,52	
50. Відношення 49 до 46	6(60,5-64)62,25	
51. ПДВ п'яtkової	1(-)129,00	
52. ШНР ВВ II	3(34,5-37,5)35,67	
53. ПНР ВВ II	3(40-45)41,67	
54. Ширина центральної	4(46,5-57)52,75±2,57	
55. Поперечник II	3(44,5-51,5)48,67	
56. ШВК плесонової	1(-)44,00	
57. ПВК II	1(-)49,50	
58. ШД II	1(-)31,00	
59. ПД II	1(-)26,00	
60. ПНК II	3(48-54,5)52,33	1(-)58,00
61. ПНК II	1(-)31,50	1(-)34,50
62. Відношення 57 до 56	1(-)112,50	
63. Відношення 59 до 58	1(-)84,00	
64. Відношення 61 до 60		
65. ПДМВ II	1(-)68,50	1(-)59,50
66. ПДВ I фаланги	1(-)72,50	1(-)72,50
67. ДСРЛ II	2(60,5-64)62,25	1(-)70,00
68. ШВК II	7(22,5-26,5)24,57±0,64	1(-)62,00
69. ПВК II	6(27,5-33,5)30,42±1,23	1(-)26,50
70. ШД II	1(-)19,00	1(-)32,50
71. ПД II	2(17,5-18)17,75	2(18-20,5)19,25
72. ПНК II	5(22-26)23,80±0,76	1(-)19,00
73. ПНК II	4(20-21,5)20,50±0,41	2(21,5-25)23,25
74. Відношення 68 до 66	1(-)36,50	1(-)18,50
75. Відношення 70 до 66	1(-)26,00	1(-)38,00
76. Відношення 72 до 66	1(-)32,50	1(-)29,50
77. Відношення 69 до 68	6(117-129)122,75±1,78	1(-)38,50
78. Відношення 71 до 70	1(-)97,50	1(-)128,50
79. Відношення 73 до 72	4(81,5-93)88,25±2,99	1(-)92,50
80. ПДВ II фаланги	4(47,5-52,5)49,125±1,20	1(-)86,00
81. ДСРЛ II	4(43,5-49)45,50±1,39	1(-)54,50
82. ШВК II	6(23-26)24,42±0,56	1(-)41,50
83. ПВК II	6(27-30,5)29,25±0,56	1(-)21,50

84. ШД ІІ	4(17-18,5)17,875±0,43	1(-)15,00
85. ПД ІІ	4(20-23)21,25±0,73	1(-)21,00
86. ШНК ІІ	9(20-25,5)22,39±0,69	1(-)18,50
87. ПНК ІІ	5(27-31)28,30±0,80	1(-)27,00
88. Відношення 82 до 80	4(44-57,5)50,50±3,21	1(-)48,50
89. Відношення 84 до 80	4(35-39)36,37±1,04	1(-)33,50
90. Відношення 86 до 80	4(39-48,5)72,875±2,31	1(-)41,50
91. Відношення 83 до 82	6(115-126)119,92±1,85	1(-)130,50
92. Відношення 85 до 84	4(113,5-124,5)118,875±2,66	1(-)140,00
93. Відношення 87 до 86	4(134-139)135,75±1,28	1(-)146,00
94. ДЛПКР ІІІ фаланги	4(46-52,5)48,625±1,61	
95. Підшвенна довжина ІІ	5(49,5-54,5)52,80±0,99	
96. Висота ІІ	6(30-35,5)33,08±0,97	
97. Відношення 96 до 94	4(62-71,5)66,875±2,25	

ТАБЛИЦЯ 109.

МІНЛИВІСТЬ КІСТОК ОЛЕНА ЗВИЧАЙНОГО З ПОСЕЛЕННЯ МОЛЮХОВ БУГОР

Ознака (мм, %)	Моллохов Бугор, неолітичні шари	Моллохов Бугор, неолітичні шари	Моллохов Бугор, енеолітичні шари	Моллохов Бугор, кульгурний шар
1. АД Р ₁ -М ₁ нижньої щелепи ¹⁵²			1(-)139,00	
2. АД Р ₂ -Р ₄ ІІ			2(56-58,5)57,25	
3. АД М ₁ -М ₃ ІІ			1(-)84,50	
4. Довжина М ₃			4(34-38)35,75±0,99	
5. Ширина М ₃			4(16-19)17,05±0,76	
6. ВД С3 лопатки			1(-)52,00	
7. МД С3 ІІ			2(45-45)45,00	
8. Відношення 7 до 6			1(-)86,50	
9. ШНК плечової			1(-)72,00	
10. ШБЛ ІІ			2(67-68)67,50	
11. МВБЛ ІІ			3(49-53,5)51,00	
12. НВБЛ ІІ			2(36-37,5)36,75	
13. Відношення 11 до 10			2(73-74,5)73,75	
14. Відношення 12 до 10			2(53,5-55)54,25	
15. МП ВСП променевої			2(34,5-37)35,75	
16. ЛП ВСП ІІ			4(27,5-32)30,375±1,14	
17. ШНК ІІ			1(-)63,00	
18. Віддаль від ВВ до ВК горбистості ліктьової			1(-)78,00	
19. Довжина горбистості ІІ			1(-)56,00	
20. Ширина горбистості ІІ			2(40-41,5)40,75	
21. ПНР ВВ ІІ			1(-)57,50	
22. Відношення 20 до 19			1(-)29,00	
23. ШВК п'ясткової			1(-)61,00	
24. ПВК ІІ			1(-)100,00	
			1(-)57,00	
			1(-)28,00	
			1(-)70,00	
			1(-)49,00	
			1(-)51,00	
			1(-)38,00	

152 Скорочення ті ж самі, що і в Таблицях 30, 31 та 67.

Ознака (мм, %)	Молохов Бугор, неолітичні шари	Молохов Бугор, неолітичні шари	Молохов Бугор, енеолітичні шари	Молохов Бугор, культурний шар
25. ПД ІІ		1(-)30,00		
26. ПД ІІ		1(-)25,00		
27. ШНК ІІ		1(-)52,00		
28. ПНК ІІ		1(-)36,00		
29. Відношення 24 до 23		1(-)74,50		
30. Відношення 26 до 25		1(-)83,50		
31. Відношення 28 до 27		1(-)69,00		
32. ІНД МВ ІІ		1(-)75,00		
33. ІНД ЛІВ ІІ		1(-)75,00		
34. ШВК стенової				
35. ШВК великоомілкової				
36. ПНК ІІ			1(-)111,00	
37. ЗД таранної			2(90-92)91,00	
38. ВНД ІІ			2(47-48)47,50	
39. ШВК ІІ		2(62,5-65,5)64,00	4(63-70)65,75±1,79	1(-)65,50
40. ШНК ІІ		2(57-61,5)59,25	4(58,5-65)61,125±1,61	1(-)60,00
41. Відношення 40 до 37		2(40-41)40,50	3(42,5-43)42,83	1(-)40,50
42. ПНР ВВ п'яtkової		2(39-40,5)39,75	4(40-44,5)42,625±1,09	1(-)42,00
43. Ширина центральної		2(62-62,5)62,25	3(61,5-67,5)63,83	1(-)64,00
44. Полеречник ІІ			1(-)46,00	
45. ШВК плесової			3(50,5-52,5)51,50	1(-)47,00
46. ПВК ІІ			3(47-51)48,83	1(-)46,50
47. ШНК ІІ			1(-)41,00	
48. Відношення 46 до 45		1(-)50,00	1(-)49,00	
49. ІНДЛІВ ІІ			1(-)50,00	
50. ПДВ І фаланги			1(-)120,00	
51. ДСЛ ІІ			1(-)69,00	
52. ШВК ІІ			2(63-66)64,50	
53. ПВК ІІ			1(-)53,00	
54. ШД ІІ			7(23-27)24,50±0,55	
55. ПД ІІ			7(27,5-33,5)29,43±0,79	
56. ШНК ІІ			8(15,5-18)16,56±0,36	
57. ПНК ІІ			9(20-24)22,44±0,44	
58. Відношення 52 до 50			9(18-20,5)19,00±0,28	
59. Відношення 54 до 50			1(-)36,50	
60. Відношення 56 до 50			1(-)35,00	
61. Відношення 53 до 52			7(117,5-124)120,14±0,90	
62. Відношення 55 до 54			9(78,5-92,5)84,83±1,47	
63. Відношення 57 до 56			2(50-51)50,50	
64. ПДВ ІІ фаланги			2(46,5-47)46,75	
65. ДСЛ ІІ			8(22-27,5)25,00±0,81	
66. ШВК ІІ				

Ознака	Більшівці	Лиса Гора	Щобів	Ігнатенкові Гора	Молохов Бугор, енеолітичні шари
15. НВБЛ II	+0,63	+0,16	+2,90	-0,80	
16. Відношення 14 до 13	+0,36	-1,94	-1,01		
17. Відношення 15 до 13	+2,17	-0,24	+4,60		
18. ШВК променевої	+1,96	+1,82	+0,56	-0,09	
19. Ширина ВСП II	+1,45	+2,05	+1,23	-0,78	
20. МП ВСП II	+2,26	+2,17	+1,12	+1,06	
21. ЛП ВСП II	2,23	+1,70	+0,20	+0,50	-0,91
22. ШД II	+3,07				
23. ШНК II	-0,32		+0,19		
24. Відношення 20 до 19	+1,36	-0,50	-0,63	+0,11	
25. Відношення 21 до 20	-1,08	-0,79	-1,02	-1,56	
26. Віддаль від ВВ до ВК горбистості ліктьової	+0,04				
27. Довжина горбистості II	+0,24				
28. Ширина горбистості II	+1,93				
29. ПНР ВВ II	+2,95				
30. Відношення 28 до 27	+1,22		+0,26		
31. ШВК п'ясткової	+0,10		+0,28		
32. ПВК II	+0,92		+1,54		
33. ПД II	+0,27		-2,42	+0,27	
34. ШНК II	-1,19	-1,21	+1,36	+1,05	
35. ПНК II	-0,05	+0,32	-0,30		
36. Відношення 32 до 31	+0,80	+0,85	+2,99	+0,05	
37. Відношення 35 до 34	+0,36	+2,31	-0,64	+0,63	
38. ІНДМВ II	-0,47	+1,89	+0,77	+0,76	
39. ІНДЛВ II	-1,26				
40. ШВК великогомілкової	+2,90				
41. ШД II	+2,89		+3,10		
42. ШНК II	+2,66		+3,08		
43. ПНК II	+0,66		-0,22		
44. Відношення 43 до 42	+2,37	+0,94	+1,42	-0,60	-1,04
45. ЗД таранної	+1,17	+0,26	+0,99	+0,56	-1,10
46. ВНД II	+1,81	+1,08	+1,68	+0,91	
47. ШВК II	+1,46	-0,21	+0,65	-0,10	-2,67
48. ШНК II	+0,90	-1,49	-0,20	+0,04	
49. Відношення 48 до 45	+0,27		+5,44		
50. ПДВ п'яткової	+0,16		+2,21		
51. ПНР ВВ II	+0,93		+1,71		
52. ПНР ВВ II	+2,93		-0,43	-1,43	
53. Ширина центральної	+1,30		+0,24		
54. Поперечник II					

Таблиці

55. ШВК плеснової	+2,82				+0,19
56. ПВК її	+4,93				-0,22
57. ШД її	+5,32				
58. ПД її	-0,49				
59. ШНК її	-2,70				+0,44
60. ПНК її	+0,89				+0,91
61. Відношення 56 до 55	+0,11				+0,14
62. Відношення 58 до 57					
63. Відношення 60 до 59					
64. ІНДМВ її	+2,86				+1,14
65. ІНДЛВ її	-1,03				+2,15
66. ПДВ I фаланги	-0,63				+1,04
67. ДСРЛ її	+1,77	+1,28			+2,18
68. ШВК її	+3,08	+1,57			+2,83
69. ПВК її	+1,79	+1,50			+3,81
70. ШД її	+1,36	+0,90			+2,85
71. ПД її	+1,38	+1,95			+2,06
72. ШНК її	+4,03	+2,38			+3,88
73. ПНК її	+1,80	+1,84			+2,81
74. Відношення 68 до 66	+3,15	+4,21			+4,20
75. Відношення 70 до 66	+0,70	+0,38			+2,12
76. Відношення 72 до 66	+1,03	+1,09			+1,59
77. Відношення 69 до 68	+0,13	+0,96			-0,53
78. Відношення 71 до 70	+0,06	+0,55			-0,85
79. Відношення 73 до 72	+2,10	+1,35			+1,03
80. ПДВ II фаланги	+2,21	+2,72			+2,80
81. ДСРЛ її	+0,36	+0,31			+1,24
82. ШВК її	+0,62	+0,07			+1,79
83. ПВК її	+0,66	+0,47			-1,79
84. ШД її	+0,50	-0,49			+0,61
85. ПД її	+1,60	+1,72			+2,59
86. ШНК її	+0,53	+0,37			+2,10
87. ПНК її	+0,38	-1,14			-1,39
88. Відношення 82 до 80	+0,17	-1,00			-0,31
89. Відношення 84 до 80	+0,09	-0,35			-0,69
90. Відношення 86 до 80	+0,80	+1,51			+1,93
91. Відношення 83 до 82	+0,42	+0,16			-1,07
92. Відношення 85 до 84	+0,06	-0,99			-1,52
93. Відношення 87 до 86	-6,51	-1,60			-2,08
94. ДЛПКР III фаланги	-1,29	-0,93			-1,41
95. Підшвенна довжина її					+0,95
96. Висота її					+1,18
97. Відношення 96 до 94					+0,92
					+1,31
					-0,25
					-0,92
					+1,27
					+1,34
					+2,86
					+2,54
					+3,84
					-0,15
					-0,44
					-0,47
					-0,71
					-0,47
					-0,44
					-1,04
					+0,04
					+0,04
					+0,05
					-3,18
					-1,01
					-0,60
					+0,46
					-0,29
					+1,99
					-0,23
					-1,41
					+1,60
					+0,95
					+1,18
					-0,25
					-0,92
					+1,31
					+0,95
					+1,18
					-0,25
					-0,92
					+1,31
					+0,95
					+1,18
					-0,25
					-0,92
					+1,31
					+0,95
					+1,18
					-0,25
					-0,92
					+1,31
					+0,95
					+1,18
					-0,25
					-0,92
					+1,31
					+0,95
					+1,18
					-0,25
					-0,92
					+1,31
					+0,95
					+1,18
					-0,25
					-0,92
					+1,31
					+0,95
					+1,18
					-0,25
					-0,92
					+1,31
					+0,95
					+1,18
					-0,25
					-0,92
					+1,31
					+0,95
					+1,18
					-0,25
					-0,92
					+1,31
					+0,95
					+1,18
					-0,25
					-0,92
					+1,31
					+0,95
					+1,18
					-0,25
					-0,92
					+1,31
					+0,95
					+1,18
					-0,25
					-0,92
					+1,31
					+0,95
					+1,18
					-0,25
					-0,92
					+1,31
					+0,95
					+1,18
					-0,25
					-0,92
					+1,31
					+0,95
					+1,18
					-0,25
					-0,92
					+1,31
					+0,95
					+1,18
					-0,25
					-0,92
					+1,31
					+0,95
					+1,18
					-0,25
					-0,92
					+1,31
					+0,95
					+1,18
					-0,25
					-0,92
					+1,31
					+0,95
					+1,18
					-0,25
					-0,92
					+1,31
					+0,95
					+1,18
					-0,25
					-0,92
					+1,31
					+0,95
					+1,18
					-0,25
					-0,92
					+1,31
					+0,95
					+1,18
					-0,25
					-0,92
					+1,31
					+0,95
					+1,18
					-0,25
					-0,92
					+1,31
					+0,95
					+1,18
					-0,25
					-0,92
					+1,31
					+0,95
					+1,18
					-0,25
					-0,92
					+1,31
					+0,95
					+1,18
					-0,25
					-0,92
					+1,31
					+0,95
					+1,18
					-0,25
					-0,92
					+1,31
					+0,95
					+1,18
					-0,25
					-0,92
					+1,31
					+0,95
					+1,18
					-0,25
					-0,92
					+1,31
					+0,95
					+1,18
					-0,25
					-0,92
					+1,31
					+0,95
					+1,18
					-0,25
					-0,92
					+1,31
					+0,95
					+1,18
					-0,25
					-0,92
					+1,31
					+0,95
					+1,18
					-0,25
					-0,92
					+1,31
					+0,95
					+1,18
					-0,25
					-0,92
					+1,31
					+0,95
					+1,18
					-0,25
					-0,92
					+1,31
					+0,95
					+1,18
					-0,25
					-0,92
					+1,31
					+0,95
					+1,18
					-0,25
					-0,92
					+1,31
					+0,95
					+1,18
					-0,25
					-0,92
					+1,31
					+0,95
					+1,18
					-0,25
					-0,92
					+1,31
					+0,95
					+1,18
					-0,25
					-0,92
					+1,31
					+0,95
					+1,18
					-0,25
					-0,92
					+1,31
					+0,95
					+1,18
					-0,25
					-0,92
					+1,31
					+0,95
					+1,18
					-0,25
					-0,92
					+1,31
					+0,95
					+1,18
					-0,25
					-0,92
					+1,31
					+0,95
					+1,18
					-0,25
					-0,92
					+1,31
					+0,95
					+1,18
					-0,25
					-0,92
					+1,31
					+0,95
					+1,18
					-0,25
					-0,92
					+1,31
					+0,95
					+1,18
					-0,25
					-0,92
					+1,31
					+0,95
					+1,18
					-0,25
					-0,92
					+1,31
					+0,95
					+1,18
					-0,25
					-0,92
					+1,31
					+0,95
					+1,18
					-0,25
					-0,92
					+1,31
					+0,95
					+1,18
					-0,25
					-0,92
					+1,31
					+0,95
					+1,18
					-0,25
					-0,92
					+1,3

КРИТЕРІЙ ОЦІНКИ t ОЗНАК ОЛЕНЯ ЗВИЧАЙНОГО З ТРИПІЛЬСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ БІЛЬШІВЦІ

Ознака	Лиса Гора (етап С1-С2)	Щовб (етап С1-С2)	Ігнатенкова Гора (етап В2)	Молохов Бугор, енеолітичні шари
1. Обхват розетки рога				
2. Вд розетки його ¹⁵⁵				
3. МД розетки його				
4. Відношення 3 до 2				
5. ШНК лопатки				
6. ВД СЗ її				
7. МД СЗ її				
8. ШШ її				
9. Відношення 7 до 5				
10. Відношення 7 до 6				
11. ШНК плечової				
12. ШБЛ її				
13. МВБЛ її				
14. НВБЛ її				
15. Відношення 13 до 12				
16. Відношення 14 до 12				
17. ШВК променевої				
18. Ширина ВСП її				
19. МП ВСП її				
20. ЛП ВСП її				
21. ШД її				
22. ШНК її				
23. Відношення 19 до 18				
24. Відношення 20 до 19				
25. Віддаль від ВВ до ВК горбистості лктьової				
26. Довжина горбистості її				
27. Ширина горбистості її				
28. ПНР ВВ її				
29. Відношення 27 до 26				
30. ШВК л ясткової				
31. ПВК її				
32. ШД її				
33. ПД її				
34. ШНК її				
35. ПНК її				
36. Відношення 31 до 30				
37. Відношення 33 до 32				
38. Відношення 35 до 34				
39. ІНДМВ її				
40. ІНДЛВ її				
41. ШНК стегнової				
42. ШД великогомілкової				
43. ШНК її				
155 Скорочення ті ж самі, що і в Таблицях 30, 31 та 67.				

КРИТЕРІЙ ОЦІНКИ t ОЗНАК ОЛЕНЯ ЗВИЧАЙНОГО З ТРИПІЛЬСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ ЛИСА ГОРА

Ознака (мм, %)	Щоб	Ігнатенкова Гора	Моллохов Бугор, енеолітичні шари
1. ПНК плечової ¹⁵⁶	+1,02	+0,88	
2. ШБЛ її	-0,97	-1,20	
3. МВБЛ її	+0,62	-0,67	
4. НВБЛ її	+1,40	-0,73	
5. Відношення 3 до 2	+1,22		
6. Відношення 4 до 2	+2,01		
7. ШВК променевої	-0,99		
8. Ширина ВСП її	-1,06	-1,42	
9. МП ВСП її	-0,77	-1,01	
10. ЛП ВСП її	-0,82	-1,02	
11. Відношення 9 до 8	-0,05	+0,34	
12. Відношення 10 до 9	-0,09	-0,80	
13. ШНК її ясткової	-0,59	-0,68	
14. ПНК її	+0,73	-1,28	-2,18
15. Відношення 14 до 13	+1,46	-0,51	
16. ІНДМВ її	-3,00	-1,13	
17. ІНДЛВ її	-1,30	-1,03	
18. ПДВ I фаланги	-0,15		
19. ДСРЛ її	+0,32		
20. ШВК її	+0,30	-0,39	-0,34
21. ПВК її	-0,12	-0,55	+0,07
22. ШД її	-0,67		
23. ПД її	-0,05		
24. ШНК її	-0,42	-1,22	+0,39
25. ПНК її	-1,94	-3,69	-1,38
26. Відношення 20 до 18	+0,38		
27. Відношення 22 до 18	-0,03		
28. Відношення 24 до 18	-0,70		
29. Відношення 21 до 20	-1,02		
30. Відношення 23 до 22	-0,51	-0,80	+0,15
31. Відношення 25 до 24	-0,33		
32. ПДВ II фаланги	+0,44	-1,59	-0,90
33. ДСРЛ її	+1,01	-0,62	
34. ШВК її	-1,81	-0,42	-1,62
35. ПВК її	+0,94	-1,28	-0,60
36. ШД її	-0,39	+0,46	
37. ПД її	+0,46	-1,49	
38. ШНК її	+0,37	-0,22	
39. ПНК її	+0,69	-1,67	-2,12
40. Відношення 34 до 32	-0,05	+0,24	-0,33
		-0,42	

¹⁵⁶ Скорочення ті ж самі, що і в Таблицях 30, 31 та 67.-0,60

41. Відношення 36 до 32	-0,30	-0,89	
42. Відношення 38 до 32	-0,92	-0,36	
43. Відношення 35 до 34	+1,03	+1,93	+0,73
44. Відношення 37 до 36	+0,72	+1,35	
45. Відношення 39 до 38	+0,67	+0,33	+1,63

ТАБЛИЦЯ 114.

КРИТЕРІЙ ОЦІНКИ І ОЗНАК ОЛЕНЯ ЗВИЧАЙНОГО З ТРИПІЛЬСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ ЩОВЬ

Ознака (мм, %)	Ігнатенкова Гора	Молохов Бугор, енеолітичні шари
1. ШНК плечової ¹⁵⁷	-2,67	
2. ШБЛ ІІ	-0,58	
3. МВБЛ ІІ	-2,36	
4. НВБЛ ІІ	-2,07	
5. Відношення 3 до 2	+0,46	
6. Відношення 4 до 2	-0,12	
7. ШВК променевої	-0,17	
8. Ширина ВСП ІІ	-0,61	
9. МП ВСП ІІ	+0,37	-2,14
10. ЛП ВСП ІІ	-0,98	
11. ШНК ІІ		
12. Відношення 9 до 8		
13. Відношення 10 до 9		
14. ШВК п'ясткової		
15. ПВК ІІ		
16. ШД ІІ		
17. ПД ІІ		
18. ШНК ІІ	-0,15	
19. ПНК ІІ	-2,18	
20. Відношення 15 до 14		
21. Відношення 17 до 16		
22. Відношення 19 до 18	-1,64	
23. ІНДМВ ІІ	+2,40	
24. ІНДЛВ ІІ	0,37	
25. ШНК великомілкової		
26. ПНК ІІ	-1,96	
27. Відношення 26 до 25		
28. ЗД таранної	-0,53	-1,57
29. ВНД ІІ	-0,01	-1,45
30. ШВК ІІ	-0,44	
31. ШНК ІІ	+0,60	
32. Відношення 31 до 28	+0,19	-2,72
33. ПДВ п'ясткової		
34. ШНР ВВ ІІ		
35. ШНР ВВ ІІ		

¹⁵⁷ Скорочення ті ж самі, що і в Таблицях 30, 31 та 67.

КРИТЕРІЙ ОЦІНКИ І ОЗНАК ОЛЕНЯ ЗВИЧАЙНОГО З ПОСЕЛЕННЯ ПНАТЕНКОВА ГОРА

Ознака (мм, %)	Молохов Бугор, енеолітичні шари
1. ШНК плечової ¹⁵⁸	
2. ШБЛ ІІ	
3. МВБЛ ІІ	
4. НВБЛ ІІ	
5. ШВК променевої	
6. Ширина ВСП ІІ	
7. МП ВСП ІІ	
8. ЛП ВСП ІІ	-1,31
9. Відношення 7 до 6	
10. Відношення 8 до 7	
11. ШНК п'ясткової	
12. ПНК ІІ	
13. Відношення 12 до 11	
14. ІНД МВ ІІ	
15. ІНД ЛВ ІІ	
16. ПНК великогомілкової	
17. ЗД таранної	-1,23
18. ВНД ІІ	-1,39
19. ШВК ІІ	
20. ШНК ІІ	-2,38
21. Відношення 20 до 17	
22. Ширина центральної	
23. Поперечник ІІ	
24. ШВК І фаланги	+0,08
25. ПВК ІІ	+0,68
26. ШНК ІІ	+1,55
27. ПНК ІІ	+3,02
28. Відношення 25 до 24	+1,31
29. Відношення 27 до 26	+1,03
30. ПДВ ІІ фаланги	
31. ДСЛ ІІ	
32. ШВК ІІ	-0,59
33. ПВК ІІ	-1,05
34. ШД ІІ	
35. ПД ІІ	
36. ШНК ІІ	-0,35
37. ПНК ІІ	-0,92
38. Відношення 32 до 30	
39. Відношення 34 до 30	
40. Відношення 36 до 30	

¹⁵⁸ Скорочення ті ж самі, що і в Таблицях 30, 31 та 67.

Ознака (мм, %)	Молохос Бугор, енеолітичні шари
41. Відношення 33 до 32	-1,00
42. Відношення 35 до 34	
43. Відношення 37 до 36	+3,25
44. ДПКР III фаланги	
45. Підшвенна довжина II	
46. Висота II	+1,70
47. Відношення 46 до 44	

ТАБЛИЦЯ 116.

МІНЛИВІСТЬ КІСТОК КОЗУЛ ЗВИЧАЙНОЇ З ТРИШІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ЕТАПІВ А І В ПОБУЖЖЯ ТА ПОДНІСТРОВ'Я

Ознака (мм, %)	Гребенюков Яр (етап А)	Василівка (етап В1)	Березівське (етап В1)	Коновка (етап В2)	Незаможник (етап В2)
1. Обхват розетки рога			5(99-125)113,00±5,83 ¹⁵⁹		
2. ВД розетки його			5(33-42)37,80±1,85		
3. МД розетки його			5(28,5-39)34,50±2,17		
4. Відношення 3 до 2			5(81,5-97)91,20±3,04		
5. Висота позадку М ₃ нижньої щелепи			1(-)26,50		
6. АД Р ₂ -М ₃ II	1(-)71,00				
7. АД Р ₂ -Р ₄ II	1(-)31,00		1(-)31,00		
8. АД М ₁ -М ₃ II	2(40,5-41,5)41,00		4(41-43,5)42,10±0,57		
9. Довжина М ₃	2(17-21)19,00		3(16-17)16,50	1(-)19,00	
10. Ширина М ₃	2(7,5-8,5)8,00		4(8-9)8,50±0,24	1(-)7,00	
11. Довжина ВДГ атланта			1(-)28,00		
12. Ширина ВДГ його			1(-)31,00		
13. Відношення 11 до 12			1(-)90,50		
14. ШНК лопатки	1(-)29,50		7(29,5-33)30,94±0,51		
15. ВД С3 II	1(-)23,50		7(21,5-28,5)24,375±0,90		
16. МД С3 II	1(-)21,50		13(21-24,5)22,625±0,46		
17. Віддаль від гребеня до С3 II			2(20-22)21,00		
18. ШШ II	1(-)17,50		7(17,5-20,5)18,29±0,33		
19. Відношення 16 до 14	1(-)73,00		7(69-76,5)73,43±1,18		
20. Відношення 16 до 15	1(-)91,50		7(82-104,5)92,89±2,96		
21. Відношення 17 до 18			2(1,00-1,19)1,095		
22. Відношення 18 до 17			2(84-100)92,00		
23. ШНК плечової	1(-)33,00		8(30-33)31,81±0,33		
24. ШБЛ II	1(-)30,00		9(27,5-30)28,94±0,32		
25. МВБЛ II	1(-)23,00		11(21,5-25)23,83±0,30		
26. НВБЛ II	1(-)18,00		12(15,5-18)17,08±0,71		
27. Відношення 25 до 24	1(-)76,50		9(76,5-85,5)80,50±1,20		

¹⁵⁹ Позначення і скорочення ті ж самі, що і в Таблицях 30, 31 та 67.

Таблиці

28. Відношення 26 до 24	1(-)60,00	9(57,5-64,5)59,72±0,68		
29. ШВК променевої		4(27-29)28,875±0,49		
30. Ширина ВСП II		4(15-28)26,25±0,73		
31. МП ВСП II		6(16-17,5)16,58±0,24		
32. ЛП ВСП II		3(12-13)12,33		
33. ШД II		4(15-17)16,125±0,49		
34. Відношення 31 до 30		3(60,5-65,5)62,50		
35. Відношення 32 до 31		3(70,5-81,5)74,17		
36. Віддаль від ВВ до ВК горбистості ліктьової		2(38-42)4,00		
37. Довжина горбистості II		2(25-27)26,00		
38. Ширина горбистості II		2(10-11)10,50		
39. ПНР ВВ II		3(25-28,5)27,17		
40. Відношення 38 до 37		2(40-40,5)40,25		
41. ШВК п'ясткової	1(-)22,50	2(23-23,5)23,25		
42. ПВК II	1(-)16,00	3(16-18)17,17		
43. ШД II	1(-)12,00			
44. ШНК II		1(-)23,50	1(-)19,50	
45. ПНК II		1(-)16,00	1(-)14,00	
46. Відношення 42 до 41		2(68-78,5)73,25		
47. Відношення 45 до 44		1(-)68,00	1(-)74,50	
48. ІНДМВ II		1(-)78,00	1(-)72,50	
49. ІНДЛВ II		1(-)80,50	1(-)72,50	
50. ШНК стегнової				
51. ШД великогомілкової	1(-)47,00	2(16,5-19)17,75	1(-)16,50	
52. ШНК II		3(29,5-31)30,50	1(-)30,00	
53. ПНК II		3(23,5-26,5)24,83	1(-)22,00	
54. Відношення 53 до 52		3(78,5-90)82,50	1(-)73,50	
55. ЗД таранної	3(32-34)32,83	4(30-34,5)32,00±1,13		
56. ВНД II	3(31-33)32,00	4(29,5-32,5)30,875±0,79		
57. ШВК II	3(19,5-21,5)20,50	3(18,5-21)19,67		
58. ШНК II	3(21-22)21,33	4(17-21,5)19,625±1,30		
59. Відношення 58 до 55	3(64,5-65,5)64,83	4(55-66)59,875±3,04		
60. ШВК плеснової	1(-)21,50	1(-)22,00		
61. ПВК II		1(-)24,00		
62. ШД II		1(-)16,00		
63. ШНК II		2(23-25,5)24,25		
64. ПНК II		2(15-18)16,50		
65. Відношення 61 до 60		1(-)109,00		
66. Відношення 65 до 63		2(65-70,5)67,75		
67. ІНДМВ II		2(72-76,5)74,25		
68. ІНДЛВ II		2(70,5-76,5)73,50		
69. ПДВ II фаланги		1(-)33,00		
70. ДСРІ II		1(-)31,00		
71. ШВК II		1(-)11,50		
72. ПВК II		1(-)14,00		
73. ШД II		2(7-7,5)7,25		

Ознака (мм, %)	Гребенюков Яр (етап А)	Василівка (етап В1)	Березовське (етап В1)	Коновка (етап В2)	Незасожник (етап В2)
74. ПД ії			2(10-10)10,00		
75. ШНК ії			2(7,5-8,5)8,00		
76. ШНК ії			2(11,5-13)12,25		
77. Відношення 71 до 69			1(-)35,00		
78. Відношення 73 до 69			1(-)22,50		
79. Відношення 75 до 69			1(-)26,00		
80. Відношення 72 до 71			1(-)121,50		
81. Відношення 74 до 73			2(133,5-153)143,25		
82. Відношення 76 до 75			2(153-153)153,00		

ТАБЛИЦЯ 117.

МІНЛИВІСТЬ КІСТОК КОЗУЛІ ЗВИЧАЙНОЇ З ТРИПІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ЕТАПІВ І С ПОДНІСТРОВ'Я ТА ПОДНІПРОВ'Я

Ознака (мм, %, абсолютні величини)	Більшівці (етап В1-В2)	Хрещате (етап В2-С1)	Ліса гора (етап С1-С2)	Щовб (етап С1-С2)	Ігнатенкова Гора (етап С2)
1. Обхват розетки рога	2(115-140)127,10 ⁶⁰		1(-)101,00	1(-)104,00	2(90-128)109,00
2. ВД розетки його	2(40-47,5)43,75		1(-)35,00	1(-)34,50	2(28-41)34,50
3. МД розетки його	1(-)31,00		1(-)28,00	1(-)29,50	2(26-35)30,50
4. Відношення 3 до 2	1(-)77,50		1(-)81,50	1(-)85,50	2(85,5-93)89,25
5. АД Р ² -Р ⁴ верхньої щелепи				2(32-32,5)32,25	
6. Довжина М ²				2(11,5-11,5)11,50	
7. Ширина М ³				2(11,5-11,5)11,50	
8. АД Р ² -М ³ нижньої щелепи	1(-)70,50		3(66,5-69)68,00	4(66,5-70)68,625±1,34	
9. АД Р ² -Р ⁴ ії	1(-)28,50		7(16,5-30)26,00±1,86	8(25,5-29,5)28,31±0,34	4(28,5-30)29,375±0,43
10. АД М ¹ -М ³ ії	2(39,5-41)40,25	1(-)41,50	3(40-41,5)40,83	6(38,5-41,5)40,08±0,92	
11. Довжина М ¹	3(15-15,5)15,17	1(-)17,50	3(15,5-18)16,50	9(14-16,5)15,11±0,23	1(-)16,00
12. Ширина М ¹	3(8-8,5)8,17	1(-)8,00	3(8,5-8,5)8,50	9(7-8,5)7,67±0,21	2(8,5-8,5)8,50
13. Довжина ВДГ атланта			1(-)23,00		
14. Ширина ВДГ його			1(-)28,00		
15. Відношення 13 до 14			1(-)82,00		
16. ШНК лопатки			3(29-31)29,83	16(28-31,5)29,84±0,42	3(2835-30)29,50
17. ВД С3 ії			4(22,5-25)23,75±0,47	17(21-26)23,47±0,37	3(23-25,5)24,50
18. МД С3 ії			5(20-23)22,30±0,75	18(20-23,5)21,89±0,42	10(21-24)22,35±0,35
19. Віддаль від С3 до початку гребеня ії	2(22-22)22,00				9(18-22)19,61±0,54
20. ШП ії	2(19,5-22,5)21,00				9(16,5-20,5)18,50±0,48
21. Відношення 18 до 16	2(17-19,5)18,25				11(17,5-20)18,68±0,25
22. Відношення 18 до 17		3(69-76,5)73,17			16(66-77)72,97±1,10
23. Відношення 19 до 20	2(1,02-1,15)1,09	4(89-98)93,25			3(75-78,5)76,33
24. Відношення 20 до 19	2(86,5-97,5)92,00				17(80,5-100)93,09±1,30
					3(88-95,5)92,50
					9(0,95-1,18)1,11±0,07
					9(86,5-105,5)95,22±2,30

¹⁶⁰ Позначення та скорочення ті ж самі, що і в Таблицях 30, 31 та 67.

Таблиці

25. ШНК плечової	1(-)30,00	4(29-32)30,875±1,65	7(30,5-33,5)32,21±0,405(29,5-31,5)30,70±0,42
26. ШБЛ II	1(-)29,50	4(25,5-26,5)25,875±0,37	7(26-29,5)27,43±0,54 5(24,5-27,4)26,20±0,52
27. МВБЛ II	1(-)22,00	3(22-24,5)23,33	7(23-26,5)24,36±0,50 6(21,5-24)22,25±0,44
28. НВБЛ II	1(-)16,00	4(16,5-18,5)17,375±0,75	7(16,5-19)17,79±0,51 5(16-17)16,50±0,25
29. Відношення 27 до 26	1(-)74,50	3(74,5-92,5)84,33	7(83,5-90,5)87,00±1,59 5(81-89)86,00±1,78
30. Відношення 28 до 26	1(-)54,00	4(57-70)63,75±3,33	7(60-70,5)64,71±1,68 5(59,5-67,5)63,10±1,49
31. ШВК променевої	1(-)28,00	2(27-27,5)27,25	11(27-28,5)27,64±0,17 1(-)26,50
32. Ширина ВСП II	1(-)27,50	2(25-26)25,50	11(25,5-27,5)26,14±0,30 1(-)25,00
33. МП ВСП II	1(-)16,00	2(15,5-16)15,75	11(15-19,5)16,36±0,26 3(16-16)16,00
34. ЛП ВСП II	1(-)12,50	2(11,5-11,5)11,50	11(10,5-12,5)11,68±0,23 2(11,5-13)12,25
35. ШД II	1(-)17,50	1(-)16,50	5(16-18)17,50±0,25
36. ШНК II	1(-)58,00	2(26-28,5)27,25	4(26,5-28,5)27,00±0,67
37. Відношення 33 до 32	1(-)78,00	2(59,5-64)61,75	11(58,5-67,5)62,04±0,94 1(-)64,00
38. Відношення 34 до 33		2(72-74)73,00	11(66,5-76)71,41±0,66 1(-)72,00
39. Віддаль від ВВ до ВК горбистості ліктьової			3(37,5-44,5)40,83 3(24-29,5)27,00 3(9,5-11,5)10,33 3(26-29,5)27,75±0,90 3(34,5-41,5)38,33 1(-)26,50
40. Довжина горбистості II		1(-)25,50	1(-)26,00 4(26-29,5)27,75±0,90 2(21-21)21,00 1(-)26,50 2(17-18)17,50 1(-)18,50
41. Ширина горбистості II		1(-)24,50	
42. ПНР ВВ II		1(-)16,00	
43. Відношення 41 до 40		1(-)65,50	
44. ШВК п'ясткової		1(-)75,00	
45. ПВК II		1(-)75,00	
46. ШНК II		1(-)30,50	
47. ПНК II		1(-)26,50	
48. Відношення 45 до 44		1(-)41,50	
49. Відношення 47 до 46		2(81-85,5)83,25	
50. ІНДМВ II			
51. ІНДЛВ II			
52. Довжина КЗ тазу	1(-)33,00		
53. Ширина КЗ його	1(-)29,00		
54. ШНК стегнової	1(-)42,00		
55. ШВК великогомілкової		1(-)40,50	
56. ШД II	1(-)15,00		
57. ШНК II	1(-)27,50		
58. ПНК II	1(-)21,00		
59. Відношення 58 до 57	1(-)76,50		
60. ЗД таранної	1(-)28,50		
62. ВНД II	1(-)26,50		
63. ШВК II	1(-)18,00		
64. ШНК II	1(-)17,50		
65. Відношення 64 до 60	1(-)61,50		
66. ПДВ п'яткової			
67. ПНР ВВ II			
68. ПНР ВВ II			
69. Ширина центральної			
70. Поперечник II			
71. ШД плеснової			

Ознака (мм, %, абсолютні величини)	Більшівці (етап В1-В2)	Хрещате (етап В2-С1)	Ліса гора (етап С1-С2)	Щовб (етап С1-С2)	Ігнатенкова Гора (етап С2)
72. ПД II					1(-)13,00
73. ШНК II					1(-)25,50
74. ПНК II					1(-)18,50
75. Відношення 72 до 71					1(-)81,50
76. Відношення 74 до 73					1(-)72,50
77. ІНДМВ II					1(-)67,50
78. ІНДЛВ II					1(-)66,50
79. ПДВ I фаланги					1(-)43,50
80. ДСРІ II					1(-)39,00
81. ШВК II					1(-)16,50
82. ПВК II					1(-)9,00
83. ШД II					3(8-8,5)8,33
84. ПД II					3(11-11,5)11,17
85. ШНК II					3(9-9,5)9,33
86. ПНК II					1(-)30,00
87. Відношення 81 до 79					1(-)20,50
88. Відношення 83 до 79					1(-)127,00
89. Відношення 85 до 79					1(-)94,50
90. Відношення 82 до 81					3(82-86,5)83,67
91. Відношення 84 до 83					
92. Відношення 86 до 85					
93. ПДВ II фаланги					
94. ДСРІ II					
95. ШВК II					
96. ПВК II					
97. ШД II					
98. ПД II					
99. ШНК II					
100. ПНК II					
101. Відношення 95 до 93					
102. Відношення 97 до 93					
103. Відношення 99 до 93					
104. Відношення 96 до 95					
105. Відношення 98 до 97					
106. Відношення 100 до 99					
107. ДЛПКР III фаланги					
108. Підшвенна довжина II					
109. Висота II					
110. Відношення 109 до 107					

МІНЛИВІСТЬ КІСТОК КОЗУЛІ ЗВИЧАЙНОЇ З ПОСЕЛЕННЯ МОЛЮХОВ БУГОР

Ознака (мм, %, абсолютні величини)	Неолітичні шари	Нео-неолітичні шари	Енеолітичні шари	Культурний шар
1. Обхват розетки рога			9(72-100)86,56±3,66 ⁶¹	1(-)86,00
2. ВД II			9(26,78±1,34	1(-)26,50
3. МД II			9(19-28)24,33±1,18	1(-)24,50
4. Відношення 3 до 2			9(82-98)91,00±1,77	1(-)92,50
5. АД М ¹ -М ³		1(-)35,00		
6. Довжина М ³		1(-)12,00		
7. Ширина М ³		1(-)10,00		
8. АД Р ₄ -Р ₄ нижньої щелепи		1(-)20,00		
9. АД М ₁ -М ₃ II			1(-)42,00	
10. Довжина М ₃			2(16-19,5)17,75	
11. Ширина М ₃			2(7,5-10)8,75	
12. Довжина ВДГ атланту			1(-)28,00	
13. Ширина ВДГ його			1(-)28,00	
14. Відношення 12 до 13			1(-)100,00	
15. ШНК лопатки			11(27,5-37)31,36±0,88	
16. ВД СЗ II	1(-)31,00	1(-)29,00	12(23-29)24,96±0,59	
17. МД СЗ II	1(-)25,00	1(-)25,00	15(19,5-25)22,27±0,39	
18. Віддаль від СЗ до початку гребеня II	2(23-24)23,50	1(-)21,00	11(18-23,5)20,41±0,59	
19. ШП II	1(-)20,00	1(-)20,00	13(15,5-20)18,46±,37	
20. Відношення 17 до 15	1(-)20,00	1(-)18,00	10(62-80)71,95±1,85	
21. Відношення 17 до 16	1(-)77,50	1(-)72,50	11(79,5-90,5)88,68±1,92	
22. Відношення 18 до 19	1(-)96,00	1(-)84,00	11(1,03-1,24)1,12±0,02	
23. Відношення 19 до 18	1(-)1,00	1(-)1,11	11(81-97,5)89,36±1,97	
24. ШНК плечової	1(-)100,00	1(-)90,00	5(30-32)31,20±0,42	
25. ШБЛ II	1(-)31,00	1(-)32,00	8(25-28,5)27,19±0,39	
26. МВБЛ II	1(-)28,00	1(-)28,00	9(20-23,5)21,83±0,39	
27. НВБЛ II	1(-)17,00	2(23-23)23,00	9(15,5-18)16,86±0,25	
28. Відношення 26 до 25		2(17-18)17,50	7(73,5-87)80,29±1,76	
29. Відношення 27 до 25		1(-)82,00	8(59,5-66,5)62,31±0,93	
30. ШВК променевої	1(-)60,50	1(-)64,50	2(26-30)28,00	
31. Ширина ВСП II		1(-)26,00	2(24,5-28)26,25	
32. МП ВСП II		1(-)24,50	3(15,5-17,5)16,50	
33. ЛП ВСП II		1(-)12,50	5(11-13)11,90±0,51	
34. ШД II			4(15-18)17,00±0,82	
35. ШНК II			2(26-28,5)27,25	
36. Відношення 32 до 31			2(62,5-63,5)63,00	
37. Відношення 33 до 32			2(71-74,5)72,75	
38. ПНР ВВ літкової		1(-)28,00		
39. ШВК п'ясткової			2(22-22)22,00	
40. ПВК II			2(16-17,5)16,75	

161 Позначення та скорочення ті ж самі, що і в Таблицях 30, 31 та 67.

Ознака (мм, %, абсолютні величини)	Неолітичні шари	Нео-неолітичні шари	Енеолітичні шари	Культурний шар
41. ПД ІІ			2(13-13,5)13,25	
42. ШНК ІІ			1(-)25,50	
43. ПНК ІІ			1(-)17,50	
44. Відношення 41 до 40			2(72,5-79,5)76,00	
45. Відношення 43 до 42			1(-)68,50	
46. ІНД МВ ІІ			1(-)71,50	
47. ІНД ЛІВ ІІ			1(-)72,50	
48. Довжина КЗ тазу			3(31-35)33,00	
49. ШВК стенової			1(-)49,00	
50. ШНК ІІ			2(40-40)40,00	
51. ШНК великомілкової		2(28-29)28,50	5(27-29)28,10±0,41	1(-)29,50
52. ПНК ІІ		2(21,5-23)22,25	6(21,5-23)22,33±0,23	1(-)24,50
53. Відношення 52 до 51		2(77-79,5)78,25	5(77,5-80)79,00±0,47	1(-)83,00
54. ЗД таранної	2(32-33,5)32,75	2(32-34,5)33,25	23(28,5-35)31,94±0,35	1(-)32,00
55. ВНД ІІ	2(30-31,5)30,75	3(31-33,5)31,83	26(27-33,5)30,31±0,34	1(-)30,50
56. ШВК ІІ	2(20-22)21,00	4(19,5-22)20,50±0,62	22(18-22,5)20,25±0,24	1(-)20,00
57. ШВК ІІ	2(21-22)21,50	2(19,5-21)20,25	26(18,5-22,5)20,33±0,22	2(19,5-19,5)19,50
58. Відношення 57 до 54	2(65,5-65,5)65,50	2(61-61)61,00	23(58,5-70)63,83±0,58	1(-)60,00
59. ПДВ п'яtkової		1(-)70,00	1(-)71,00	
60. ШНР ВВ ІІ		1(-)18,50	2(19,5-20,5)20,00	
61. ПНР ВВ ІІ		1(-)22,50	2(22-24,5)23,25	
62. Ширина центральної		2(25-27)26,00	5(25-27,5)26,30±0,49	
63. Поперечник ІІ		2(22-25)23,50	6(20-23,5)22,08±0,59	
64. ШНК плесенової			2(25-25,5)25,25	
65. ПНК ІІ			2(18-18)18,00	
66. Відношення 65 до 64			2(70,5-72)71,25	
67. ІНД МВ ІІ			2(64-72)68,00	
68. ІНД ЛІВ ІІ			2(65,5-68,5)67,00	
69. ПДВ І фаланги		2(42-43)42,50	12(39,5-48,5)44,33±0,78	1(-)42,50
70. ДСЛ ІІ		2(38,5-40)39,25	10(36,5-45)40,50±0,85	1(-)38,00
71. ШВК ІІ		2(12-12,5)12,25	12(12-13,5)12,83±0,16	1(-)12,00
72. ПНК ІІ		2(15,5-16)15,75	11(15-17,5)16,375±0,25	1(-)16,00
73. ПД ІІ		2(9-9,5)9,25	11(8,5-9,5)8,86±0,10	1(-)9,00
74. ПД ІІ		2(2(8,5-9)8,75	20(7,5-10)8,40±0,14	1(-)8,00
75. ШНК ІІ		2(10,5-11,5)11,00	21(10-13)11,14±0,21	1(-)10,50
76. ПНК ІІ		2(9,5-9,5)9,50	21(9-12)9,85±0,21	1(-)9,00
77. Відношення 71 до 69		2(28-30)29,00	10(27-31,5)28,85±0,47	1(-)28,00
78. Відношення 73 до 69		2(21-22,5)21,75	11(18,5-23)20,00±0,42	1(-)21,00
79. Відношення 75 до 69		2(24,5-27,5)26,00	11(22,5-26,5)24,86±0,38	1(-)24,50
80. Відношення 72 до 71		2(124-132,5)128,75	12(118,5-134,5)127,21±1,50	1(-)133,50
81. Відношення 74 до 73		2(89,5-100)94,75	11(89-100)94,45±1,31	1(-)89,00
82. Відношення 76 до 75		2(82,5-90,5)86,50	21(82,5-100)88,71±0,96	1(-)85,50
83. ПДВ ІІ фаланги			5(18-27)22,60±1,69	
84. ДСЛ ІІ			5(16,5-25)20,90±1,55	

85. ШВК її	8(9,5-13)11,19±0,47
86. ПВК її	8(9,5-14,5)12,625±0,61
87. ШД її	7(6,5-10)7,79±0,50
88. ПД її	6(7,5-10)8,92±0,41
89. ШНК її	5(7,5-11)89,00±0,69
90. ПНК її	5(9,5-12,5)10,90±0,65
91. Відношення 85 до 83	3(39-58)49,10±3,56
92. Відношення 87 до 83	2(24-46,5)36,00±4,28
93. Відношення 89 до 83	5(28-51)40,10±4,26
94. Відношення 86 до 85	5(100-126)112,81±3,16
95. Відношення 88 до 87	6(100-146)117,50±10,13
96. Відношення 90 до 89	5(109-166)124,40±11,83
97. ДПКР Ш фаланги	1(-)25,50
98. Підшвенна довжина її	1(-)25,50
99. Висота її	1(-)17,00
100. Відношення 99 до 97	1(-)66,50

ТАБЛИЦЯ 119.

КРИТЕРІЙ ОЦІНКИ І ОЗНАК КОЗУЛІ ЗВИЧАЙНОЇ З ТРИПІЛЬСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ БЕРЕЗОВСЬКЕ

Ознака	Лиса Гора	Щовб	Ігнатенкова Гора	Молохов Бугор, енеолітичні шари
1. Обхват розетки рога				+3,84
2. ВД розетки його ⁶²				+4,82
3. МД розетки його				+4,12
4. Відношення 3 до 2				+0,06
5. АД М ₁ -М ₃ нижньої щелепи		+1,87		-0,41
6. Ширина М ₃		+2,60		-0,54
7. ШНК лопатки		+1,66		+0,27
8. ВД С3 його	-0,62	+0,93	+0,13	-3,74
9. МД С3 її	+0,41	+1,29	-0,94	+0,67
10. ШШ її		+0,48		+1,19
11. Відношення 9 до 7		+0,32		+1,14
12. Відношення 9 до 8		-0,25		+3,67
13. ШНК плечової	+0,87	-0,77	+2,07	+4,06
14. ШБЛ її	+6,26	+2,41	+2,97	+0,25
15. МВБЛ її	-0,29	+0,91	+0,77	+0,10
16. НВБЛ її	-1,19	-0,82	+2,56	-2,24
17. Відношення 15 до 14		-3,26		
18. Відношення 16 до 14		-2,75		
19. ШВК променевої		+2,38		
20. Ширина ВСП її		+0,14		
21. МП ВСП її		+0,62		
22. ШД її		-2,50		
23. ЗД таранної		-0,57		
24. ВНД її		-0,40		
25. ШНК її		-0,65	-0,73	
26. Відношення 25 до 23		-0,92	-0,56	

162 Скорочення ті ж самі, що і в Таблицях 30, 31 та 67.

КРИТЕРІЙ ОЦІНКИ t ОЗНАК КОЗУЛІ ЗВИЧАЙНОЇ З ТРИПІЛЬСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ ЛИСА ГОРА

Ознака	Щовб	Ігнатенкова Гора	Молохов Бугор, енеолітичні шари
1. АДР ₂ -Р ₄ нижньої щелепи ¹⁶³	-1,22	-1,77	
2. ВД СЗ лопатки	+0,47		-1,60
3. МДСЗ її	+0,48		+0,04
4. ШНК плечової	-1,19	+0,15	-0,19
5. ШБЛ її	-2,38	-0,51	-2,45
6. НВБЛ її	-0,46	+1,11	+0,61
7. Відношення 6 до 5	-0,26	+0,18	+0,42
8. ДСЛІ фаланги	-0,84		-0,85
9. ШВК її	-1,36		-0,88
10. ПВК її	-1,16		-1,54
11. ШД її	-1,76		-0,75
12. ПД її	-0,89		-0,11
13. ШНК її	-1,10		-1,00
14. ПНК її	-1,39		-1,21
15. Відношення 10 до 9	-0,39		-0,89
16. Відношення 12 до 11	+0,12		-1,41
17. Відношення 14 до 13	+0,13		-0,96

ТАБЛИЦЯ 121.

КРИТЕРІЙ ОЦІНКИ t ОЗНАК КОЗУЛІ ЗВИЧАЙНОЇ З ТРИПІЛЬСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ ЩОВБ

Ознака	Ігнатенкова Гора	Молохов Бугор, нео-енеолітичні шари	Молохов Бугор, енеолітичні шари
1. АДР ₂ -Р ₄ нижньої щелепи ¹⁶⁴	-0,94		
2. АДМ ₁ -М ₁ її			
3. Довжина М ₃			
4. Ширина М ₃			
5. ШНК лопатки			-1,56
6. ВД СЗ її			-2,06
7. МДСЗ її			-0,66
8. ШШ її			+0,07
9. Відношення 7 до 5			+0,47
10. Відношення 7 до 6			+1,90
11. ШНК плечової	+2,60		+1,74
12. ШБЛ її	+1,60		+0,36
13. МВБЛ її	+3,17		+3,99
14. НВБЛ її	+2,27		+1,58
15. Відношення 13 до 12	+0,42		+2,82
16. Відношення 14 до 12	+0,72		+1,25
17. ШВК променевої			

¹⁶³ Скорочення ті ж самі, що і в Таблицях 30, 31 та 67.

¹⁶⁴ Скорочення ті ж самі, що і в Таблицях 30, 31 та 67.

КРИТЕРІЙ ОЦІНКИ t ОЗНАК КОЗУЛІ ЗВИЧАЙНОЇ З ТРИПІЛЬСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ ІГНАТЕНКОВА ГОРА

Ознака	Моллохов Бугор, нео-енеолітичні шари	Моллохов Бугор, енеолітичні шари
1. АДР-Р ₄ нижньої щелепи ¹⁶⁵		+0,15
2. МД С3 лопатки		-1,00
3. Віддаль від С3 до початку гребеня її		+0,49
4. ШШ її		-0,14
5. Відношення 2 до 3		+1,94
6. Відношення 3 до 2		-0,84
7. ШНК плечової		-152
8. ШБЛ її		+0,71
9. МВБЛ її		-1,10
10. НВБЛ її		+2,28
11. Відношення 9 до 8		+0,45
12. Відношення 10 до 8		
13. ПНР ВВ лктьової		
14. Довжина КЗ тазу		
15. ВНД таранної	0,00	+1,87
16. ШВК її		+0,32
17. ШНК її		+0,19

КРИТЕРІЙ ОЦІНКИ t ОЗНАК КОЗУЛІ ЗВИЧАЙНОЇ З НЕО-ЕНЕОЛІТИЧНИХ ШАРІВ ПОСЕЛЕННЯ МОЛЛОХОВ БУГОР

Ознака	Моллохов Бугор, енеолітичні шари
1. ШВК таранної ¹⁶⁶	+0,38

МІНЛИВІСТЬ КІСТОК ЛОСЯ З ТРИПІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ЕТАПІВ А, В ТА С ПОБУЖЖЯ, ПОДНІСТРОВ'Я ТА ПОДНІПРОВ'Я

Ознака (мм, %)	Гребеноков Яр (етап А)	Березоське (етап В1)	Незаможник (етап В2)	Веселий Кут (етап В1-В2)	Щовб (етап С1-С2)
1. Обхват розетки рога		1(-)110,00 ¹⁶⁷			
2. ШНК плечової		2(74-87)80,50			
3. ШБЛ її		3(68-81)75,00			
4. МВБЛ її		2(51-62,5)56,25			
5. НВБЛ її		2(38,5-42)40,25			
6. Відношення 4 до 3		2(75-77)76,00			
7. Відношення 5 до 3		2(52-56,5)54,25			

¹⁶⁵ Скорочення ті ж самі, що і в Таблицях 30, 31 та 67.

¹⁶⁶ Скорочення ті ж самі, що і в Таблицях 30, 31 та 67.

¹⁶⁷ Позначення та скорочення ті ж самі, що і в Таблицях 30, 31 та 67.

Таблиці

8. МП ВСІП променевої	1(-)47,50				1(-)94,50
9. ШНК її					
10. ЗД таранної	1(-)84,00				
11. ВНД її	1(-)77,00				
12. ШВК її	1(-)51,00				
13. ШНК її	1(-)53,00				
14. Відношення 13 до 10	1(-)63,00				
15. ПДВ її яткової					1(-)144,50
16. ПНР ВВ її	1(-)43,50				1(-)34,50
17. ПНР ВВ її	1(-)55,00				1(-)43,00
18. ПДВ І фаланги					1(-)78,00
19. ДСРЛ її		2(82,5-82,5)82,50			1(-)68,00
20. ШВК її		2(73,5-74)73,75			1(-)30,50
21. ПВК її		2(32-33)32,50			1(-)36,00
22. ШД її		2(37,5-37,5)37,50			1(-)26,00
23. ПД її		2(21,5-22)21,75			1(-)21,00
24. ШНК її		2(19-19,5)19,25			1(-)31,50
25. ПНК її		2(27-27)27,00			1(-)24,50
26. Відношення 20 до 18		2(22,5-22,5)22,50			1(-)39,00
27. Відношення 22 до 18		2(39-40)39,50			1(-)34,00
28. Відношення 24 до 18		2(26-26,5)26,25			1(-)40,50
29. Відношення 21 до 20		2(32,5-32,5)32,50			1(-)119,00
30. Відношення 23 до 22		2(2(113,5-117)115,25			1(-)79,00
31. Відношення 25 до 24		2(2(86,5-90,5)88,50			1(-)78,00
32. ШНК ІІ фаланги		2(83,5-83,5)83,50			1(-)24,00
33. ПНК її					1(-)36,00
34. Відношення 33 до 32					1(-)150,00
35. ДЛПКР ІІІ фаланги					2(71-71,5)71,25
36. Підшвенна довжина її					2(79,5-80)79,50
37. Висота її					1(-)42,00
38. Відношення 37 до 35					2(38-39)38,50
					1(-)54,50
					2(53,5-54,5)54,00

ТАБЛИЦЯ 125.

МІНЛИВІСТЬ КІСТОК ЛОСЯ З ТРИПІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ЕТАПУ С ПОДНІПРОВ'Я

Ознака (мм, %)	Ігнатенкова Гора (етап С1)	Пекарі-2 (етап С1)
1. ВД СЗ лопатки ¹⁶⁸		1(-)62,00
2. МД СЗ її		1(-)57,50
3. Відношення 2 до 1		1(-)94,50
4. ЗД таранної	1(-)78,00	
5. ВНД її	1(-)71,00	
6. ШВК її	1(-)46,00	
7. ШНК її	1(-)47,50	
8. Відношення 7 до 4	1(-)61,00	
9. ПДВ ІІ фаланги		1(-)56,50

168 Позначення та скорочення ті ж самі, що і в Таблицях 30, 31 та 67.

Ознака (мм, %)	Ігнатенкова Гора (етап С1)	Пекарі-2 (етап С1)
10. ДСРІ ІІ		1(-)51,00
11. ШВК ІІ		1(-)27,00
12. ПВК ІІ		1(-)33,50
13. ШД ІІ		1(-)18,50
14. ПД ІІ		1(-)27,00
15. ШНК ІІ		1(-)23,50
16. ПНК ІІ		1(-)34,00
17. Відношення 11 до 9		1(-)48,00
18. Відношення 13 до 9		1(-)32,50
19. Відношення 15 до 9		1(-)41,50
20. Відношення 12 до 11		1(-)124,00
21. Відношення 14 до 13		1(-)146,50
22. Відношення 16 до 15		1(-)144,50

ТАБЛИЦЯ 126.

МІНЛИВІСТЬ КІСТОК ЛОСЯ З ПОСЕЛЕННЯ МОЛЮХОВ БУГОР

Ознака (мм, %)	Неолітичні шари	Нео-неолітичні шари	Енеолітичні шари	Культурний шар
1. АД М ₁ -М ₃ нижньої щелепи ¹⁶⁹			1(-)86,00	
2. Довжина М ₃	1(-)39,00	1(-)37,50	3(35-40)37,83	
3. Ширина М ₃	1(-)21,00	1(-)19,00	3(16,5-23)20,00	
4. ШНК лопатки			6(73-83,5)78,83±1,60	
5. ВД СЗ ІІ			6(59-71)64,67±1,84	
6. МД СЗ ІІ			5(51-58,5)54,30±1,55	
7. ШШ ІІ			1(-)47,50	
8. Відношення 6 до 4			4(63-77,5)68,50±3,66	
9. Відношення 6 до 5			4(78,5-89)84,25±2,63	
10. ШНК ІІ			3(83-87)84,67	
11. ШБЛ ІІ			4(77-85,5)81,25±2,09	
12. МВБЛ ІІ			4(58-60,5)59,25±0,69	
13. НВБЛ ІІ			6(42-46)43,75±0,75	
14. Відношення 12 до 11			4(70-76)73,00±1,43	
15. Відношення 13 до 11			4(54-56)55,00±0,53	
16. ЛП ВСП променевої			2(33-33,5)33,25	
17. ШВК п'ясткової		1(-)43,00	1(-)58,00	
18. ПВК ІІ			1(-)39,00	
19. ШД ІІ			1(-)37,00	
20. Відношення 18 до 17			1(-)67,00	
21. ПНК великогомілкової			1(-)57,50	1(-)52,00
22. ЗД таранної	2(77-87,5)82,25	1(-)74,00	6(74,5-78)76,42±0,54	1(-)83,00
23. ВНД ІІ	2(74-81)77,50	1(-)68,00	8(69-72)70,125±0,47	1(-)79,00
24. ШВК ІІ	2(46-54)50,00	1(-)46,00	8(45-50)47,50±0,61	
25. ШНК ІІ	1(-)51,00	2(47-53,5)50,25	6(46-50,5)48,00±0,76	1(-)56,50

¹⁶⁹ Позначення та скорочення ті ж самі, що і в Таблицях 30, 31 та 67.

Таблиці

26. Відношення 25 до 22	1(-)66,00	1(-)62,00	5(60,5-65,5)62,50±0,95	1(-)68,00
27. ШНР ВВ п'яtkової			2(42-42)42,00	
28. ПНР ВВ п'			2(48-52)50,00	
29. Ширина центральної	1(-)68,50		4(58-64,5)60,75±1,77	
30. Поперечник п'	1(-)63,50		5(53-57)55,10±0,72	
31. ШВК плесенової			1(-)49,00	
32. ПВК п'			1(-)55,00	
33. Відношення 32 до 31			1(-)112,00	
34. ПДВ I фаланги			2(72-74)73,00	
35. ДСЛ п'			1(-)63,50	
36. ШВК п'			6(265-33)30,79±1,16	
37. ПВК п'			6(31-39,5)35,25±1,49	
38. ШД п'			2(21-23)22,00	
39. ПД п'	1(-)21,00		4(18-20)19,00±0,47	
40. ШНК п'	1(-)30,00		4(24,5-30)27,125±1,30	
41. ПНК п'	1(-)25,00		4(21-24)23,375±0,43	
42. Відношення 36 до 34			2(36-37,5)36,75	
43. Відношення 38 до 34			2(29-31)30,00	
44. Відношення 40 до 34			1(-)34,00	
45. Відношення 37 до 36			6(109,5-119,5)115,92±1,86	
46. Відношення 39 до 38			1(-)90,50	
47. Відношення 41 до 40			4(76,5-92)83,875±1,49	
48. ПДВ II фаланги	1(-)83,50		2(58,5-62)60,25	
49. ДСЛ п'			2(56-59,5)57,75	
50. ШВК п'			3(29-31,5)30,50	
51. ПВК п'			2(36,5-41,5)39,00	
52. ШД п'			3(20-21,5)20,83	
53. ПД п'			3(28-29,5)29,00	
54. ШНК п'			4(23-27)24,25±1,07	
55. ПНК п'			4(35,5-37)36,125±0,36	
56. Відношення 50 до 48			2(49,5-50)49,75	
57. Відношення 52 до 48			2(34-34,5)34,25	
58. Відношення 54 до 48			2(40-43,5)41,75	
59. Відношення 51 до 50			2(126-134)130,00	
60. Відношення 53 до 52			2(137-147,5)142,25	
61. Відношення 55 до 54			4(137-154,5)149,375±4,78	
62. Висота III фаланги	1(-)47,50		4(35,5-43)40,625±1,99	1(-)42,00

ТАБЛИЦЯ 127.

МІНЛИВІСТЬ КІСТОК ОЛЕНЯ ПІВНІЧНОГО З ТРИПІЛЬСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ ЕТАПУ ВІ
ПОБУЖЖЯ БЕРЕЗОВСЬКЕ

Ознака (мм, %)	Березовське (етап В1)
1. ПНШ лопатки ¹⁷⁰	2(27-27,5)27,25
2. МП ВСП променевої	1(-)28,50
3. ШНК п'яtkової	2(39-46)42,50
4. ІНДПВ п'	2(70-74)72,00

170 Позначення та скорочення ті ж самі, що і в Таблицях 30, 31 та 67.

Ознака (мм, %)	Березовське (етап В1)
5. ЗД гарантії	2(48-51)49,50
6. ВНД її	2(48-50)49,00
7. ШВК її	(31-31)31,00
8. ШНК її	5(29-34)31,625±1,19
9. Відношення 8 до 5	2(57-66,5)61,75
10. ШВК I фаланги	1(-)18,00
11. ШВК II фаланги	1(-)19,00
12. ПВК її	1(-)24,00
13. Відношення 12 до 11	1(-)126,50

ТАБЛИЦЯ 128.

МІНЛИВІСТЬ КІСТОК ТУРА 3 ТРИПІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ЕТАПІВ А ТА В ПОБУЖЖЯ, ПОДНІСТРОВ'Я ТА ПОДНІПРОВ'Я

Ознака (мм, %)	Гребенюков Яр (етап А)	Василівка (етап В1)	Березовське (етап В1)	Коновка (етап В2)	Незаможник (етап В2)
1. Довжина ВКР рогового стрижня самця	1(-)440,00 ⁷¹				
2. Довжина МКР кривини його	1(-)305,00				
3. Довжина хорди його	1(-)254,00				
4. ОББОС його	1(-)293,00				
5. ВД біля основи його	1(-)103,00				
6. МД там же його	1(-)76,00				
7. Відношення 4 до 1	1(-)66,50				
8. Відношення 4 до 2	1(-)96,00				
9. Відношення 6 до 5	1(-)74,00				
10. ОББОС рогового стрижня самки	1(-)250,00				
11. ВД біля основи його	1(-)90,00				
12. МД там же його	1(-)64,00				
13. Відношення 12 до 11	1(-)71,00				
13. АД Р ₅ -М ₃ нижньої щелепи	1(-)170,00				
14. АД Р ₂ -Р ₄ її	2(62,5-64)63,25				
15. АД М ₁ -М ₂ її	2(105,5-116,5)111,00				
16. Довжина М ₃	4(45-48,5)46,00±1,18				
17. Ширина М ₃	4(16-17,5)16,75±0,24				
18. ШПСІ епістрофея			1(-)108,00		
19. ШНК лопатки	1(-)97,00				
20. ВД СЗ її	1(-)85,00				
21. ШШ її	1(-)71,00				
22. ШНК плечової	3(113,5-128)119,33				
23. ШБЛ її	4(92,5-112)102,625±4,71				
171 Позначення та скорочення ті ж самі, що і в Таблицях 30, 31 та 67.					

Таблиці

24. МВБЛ її	4(59-67)61,875±2,98	1(-)101,00	3(59-63)61,33	1(-)53,50
25. НВБЛ її	4(44-51,5)47,125±1,86	1(-)91,00	3(42,5-48)45,67	1(-)40,50
26. Відношення 24 до 23	4(58,5-64)60,50±1,58	1(-)49,00	2(59,5-63,5)61,50	
27. Відношення 25 до 23	4(45-47,5)45,875±0,90	1(-)32,00	2(44-45,5)44,75	
28. ШВК променевої				
29. Ширина ВСП її			1(-)39,50	1(-)43,00
30. МП ВСП її				
31. ЛП ВСП її				
32. ШНК її	4(88-89)88,50±0,47	1(-)54,00		
33. Відношення 30 до 29	1(-)70,00	1(-)65,50		
34. Відношення 31 до 30	1(-)40,00			
35. Довжина горбистості ліктьової	1(-)81,50			
36. Ширина горбистості її	1(-)52,50			
37. ПНР ВВ її	2(70,5-78,5)74,50			
38. Відношення 36 до 35	3(44-50)46,00			
39. ШВК п'ясткової	2(40-42,5)41,25			
40. ПВК її	1(-)32,00			
41. ШД її	2(73,5-78)75,75			
42. ПД її	2(37,5-43)40,25			
43. ШНК її	2(56-62,5)59,25			
44. ПНК її	2(51-55)53,00			
45. Відношення 40 до 39	2(75,5-78)76,75			
46. Відношення 44 до 43	2(74-76,5)75,25			
47. ІНДМВ її	2(73,5-74)73,75			
48. ІНДЛВ її	1(-)139,00			
49. Ширина КЗ тазу	1(-)115,00			
50. ШВК стегнової				
51. ШВК великомілкової				
52. ШД її	4(73,5-85)78,25±2,98	1(-)70,50	1(-)60,00	1(-)43,00
53. ШНК її	4(59-62)60,625±1,20	1(-)55,50	2(80-92)86,00	1(-)70,00
54. ПНК її	4(72,5-71,5)77,875±2,98	1(-)78,50	2(60,5-70)65,75	1(-)50,00
55. Відношення 54 до 53			2(75,5-76)75,75	1(-)71,50
56. ЗД таранної			2(82,5-82,5)82,50	
57. ВНД її			3(73-86)79,00	
58. ШВК її			2(53-54)53,50	
59. ШНК її			3(52-62)56,50	
60. Відношення 59 до 58			2(63-67,5)65,25	
61. ПДВ п'яткової	1(-)183,00		1(-)165,00	1(-)174,00
62. ШНР ВВ її	2(56-59)57,50			1(-)54,50
63. ПНР ВВ її	2(62,5-66)64,25		1(-)57,00	1(-)48,00
64. Ширина центральної	2(80-83)81,50			1(-)57,50
65. Поперечник її	2(72,5-76)74,25			
66. ШВК плеснової				
67. ПВК її				

Ознака (мм, %)	Гребенюков Яр (етап А)	Василівка (етап В1)	Березовське (етап В1)	Коновка (етап В2)	Незможник (етап В2)
68. ПД II			1(-)37,00		
69. ШНК II			4(65-76)69,50±2,77		
70. ПНК II			2(39-42)40,50		
71. Відношення 67 до 66			1(-)98,00		
72. Відношення 70 до 69			2(55,5-55,5)55,50		
73. ІНДМВ II			2(73-76)74,50		
74. ІНДЛВ II			2(70-75,5)72,75		
75. ПДВ I фаланги	3(80-85)82,83		12(77-85)81,25±0,78		
76. ДСРІ II			13(65-75)71,27±0,79		
77. ШВК II	3(37-43)40,17		14(35,85-50)42,18±0,97		
78. ПВК II	3(41,5-48)45,50		14(42,5-56)47,32±0,91		
79. ШД II	3(31,5-36,5)34,50		12(32-40)35,29±0,79		
80. ПД II			13(23-28,5)25,31±0,55		
81. ШНК II	3(36-39,5)38,00		13(37-41)38,88±0,41		
82. ПНК II	3(27-30)28,83		13(25-31,5)29,33±0,45		
83. Відношення 77 до 75	3(46,5-51,5)48,50		12(44-52,5)50,875±1,25		
84. Відношення 79 до 75	3(39,5-43)41,67		11(38,5-50,5)43,27±1,30		
85. Відношення 81 до 75	3(45-46,5)45,83		11(44,5-53)47,64±0,84		
86. Відношення 78 до 77	3(111,5-116)113,17		14(105,5-120)112,66±1,41		
87. Відношення 80 до 79			11(63-76,5)72,32±1,18		
88. Відношення 82 до 81	3(75-76,5)75,83		12(67,5-80)76,29±1,15		
89. ПДВ II фаланги	5(57-60)58,50±1,13		11(53,5-60)56,77±0,69		
90. ДСРІ II	3(51-54)52,33		12(41-56)49,92±1,11		
91. ШВК II	5(40-43)41,60±0,61		12(40-43,5)41,79±0,42		
92. ПВК II	1(-)45,50		12(39-48,5)43,50±0,92		
93. ШД II	1(-)33,50		12(29-36,5)33,67±0,74		
94. ПД II	1(-)35,00		12(28-37,5)32,67±0,93		
95. ШНК II	5(31-38)35,20±1,46		11(32,5-46)36,95±0,71		
96. ПНК II	1(-)42,50		12(36,5-44)40,45±0,72		
97. Відношення 91 до 89	5(66,5-73,5)71,10±1,95		11(70-76,5)72,45±0,73		
98. Відношення 93 до 89	1(-)56,00		11(53,5-63,5)59,09±1,19		
99. Відношення 95 до 89	5(55,5-65)60,20±1,84		10(58,5-69)64,95±1,18		
100. Відношення 92 до 91	1(-)135,50		12(97,5-115,5)104,08±1,61		
101. Відношення 94 до 93	1(-)104,50		12(85,5-107)97,04±4,71		
102. Відношення 96 до 95	1(-)113,50		10(97,5-124)108,40±2,15		
103. ДЛПКР III фаланги	1(-)69,00		2(67-69,5)68,25		
104. Підшвенна довжина II	2(81,5-86)83,75		2(81-87)84,00		
105. Висота II	3(46-53)49,67		3(42-51)46,33		
106. Відношення 105 до 103	1(-)66,50		2(62,5-68,5)65,5		

МІНЛИВІСТЬ КІСТОК ТУРА З ТРИПІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ЕТАПВ В ТА С ПОБУЖЖЯ ТА ПОДНІСТРОВ'Я

Ознака (мм, %)	Більшівці (етап В1-В2)	Лиса Гора (етап С1-С2)	Щовб (етап С1-С2)	Косенювка (етап С1)
1. ШНК лопатки ¹⁷	1(-)98,50	1(-)89,00		
2. ВД С3 ІІ	1(-)82,50	1(-)80,00		
3. МД С3 ІІ	2(62-63)62,50	1(-)66,50		
4. ШШ ІІ	2(66,5-73,5)70,00			
5. Відношення 3 до 1	1(-)64,00	1(-)75,50		
6. Відношення 3 до 2	1(-)76,50	1(-)83,00		
7. ШНК плечової	2(115-139)127,00			
8. ШБЛ ІІ	3(90-95)92,00			
9. МВБЛ ІІ	4(53-56)54,375±0,79			
10. НВБЛ ІІ	3(37,5-40,5)38,83			
11. Відношення 9 до 8	3(56-62)59,00			
12. Відношення 10 до 8	3(40,5-45)42,17			
13. ШВК променевої	2(100-102)101,00			2(101,5-103,5)102,50
14. Ширина ВСП ІІ	2(91-93,5)92,25			2(92-92)92,00
15. МП ВСП ІІ	3(50-59,5)54,33			1(-)51,00
16. ЛП ВСП ІІ	2(33-35)34,00			2(32-34,5)33,25
17. ШНК променевої				3(93,5-96)95,00
18. Відношення 15 до 14	2(55-57)56,00			1(-)55,00
19. Відношення 16 до 15	2(65,5-66)65,75			1(-)67,50
20. ПНР ВВ локтєвої	1(-)77,00			
21. Довжина КЗ тазу	2(80-87)83,50			
22. Ширина КЗ його	2(71-77)74,00			
23. ШНК великомілкової	4(71,5-77,5)74,75±1,49			2(87-91)89,00
24. ПНК ІІ	3(55,5-57,5)56,50			2(69-69)69,00
25. Відношення 24 до 23	3(73,5-78)75,17			2(76-79,5)77,75
26. ЗД таранної	1(-)87,50			
27. ВНД ІІ				
28. ШВК ІІ				
29. ШНК ІІ	1(-)54,00			
30. Відношення 29 до 26	1(-)61,50			
31. ПДВ п'яtkової	1(-)155,00			
32. ШНР ВВ ІІ	1(-)46,50			
33. ПНР ВВ ІІ	2(52,5-57,5)54,75			
34. Ширина центральної				
35. Поперечник ІІ			1(-)72,00	1(-)186,50
36. ПДВ І фаланги			1(-)70,00	1(-)60,00
37. ДСРЛ ІІ				1(-)65,50
38. ШВК ІІ				1(-)86,00
39. ПВК ІІ				1(-)76,00
40. ШД ІІ				1(-)80,00
				1(-)70,00
				1(-)38,50
				1(-)43,00
				1(-)31,50

¹⁷ Позначення та скорочення ті ж самі, що і в Таблицях 30, 31 та 67.

17. Ширина ВСП II	1(-)94,50		
18. МП ВСП II	1(-)50,00		
19. ЛП ВСП II	1(-)33,00		
20. Відношення 18 до 17	1(-)53,00		
21. Відношення 19 до 18	1(-)66,00		
22. ШД великотомілкової	2(58-58,5)58,25		
23. ШНК II	3(88-88)88,00		
24. ПНК II	3(65,5-74)69,00		
25. Відношення 24 до 23	3(74,5-84)80,00		
26. ЗД таранної	1(-)82,00		
27. ВНД II	1(-)76,00		
28. ШВК II	1(-)51,00		
29. ШНК II	1(-)55,50		
30. Відношення 29 до 26			
31. ПДВ п'яtkової		1(-)182,00	
32. ШНР ВВ II	1(-)58,00		
33. ШНР ВВ II	1(-)58,50		
34. ПДВ II фаланги			
35. ДСРІ II		1(-)53,50	
36. ШВК II		1(-)62,50	
37. ПВК II		1(-)57,00	
38. ШД II		1(-)49,50	
39. ПД II		1(-)43,50	
40. ШНК II		1(-)47,00	
41. ПНК II		1(-)33,00	
42. Відношення 36 до 34		1(-)32,50	
43. Відношення 38 до 34		1(-)37,50	
44. Відношення 40 до 34		1(-)40,50	
45. Відношення 37 до 36		1(-)76,50	
46. Відношення 39 до 38		1(-)58,00	
47. Відношення 41 до 40		1(-)66,00	
48. ДЛПКР III фаланги		1(-)108,00	
49. Підшвенна довжина II		1(-)98,50	
50. Висота II		1(-)108,50	
51. Відношення 50 до 48		1(-)77,00	
		1(-)101,00	
		1(-)43,50	
		1(-)56,50	
			1(-)49,00

ТАБЛИЦЯ 131.

КРИТЕРІЙ ОЦІНКИ т ОЗНАК ТУРА З ПОСЕЛЕННЯ ГРЕБЕНЮКОВ ЯР

Ознака (мм, %)	Березовське поселення	Більшівці
1. Довжина М ₃		
2. Ширина М ₃		
3. ШБЛ плечової ¹⁷⁴		
4. МВБЛ II		+2,43
5. НВБЛ II		

174 Скорочення ті ж самі, що і в Таблицях 30, 31 та 67.

Ознака (мм, %)	Березовське поселення	Більшівці
6. Відношення 4 до 3		
7. Відношення 5 до 3		
8. ШНК променевої		
9. ШНК великогомілкової		+1,05
10. ПНК її		
11. Відношення 10 до 9	+1,31	
12. ПДВ II фаланги	-0,26	
13. ШВК її	-1,08	
14. ШНК її	-0,65	
15. Відношення 13 до 12	-2,17	
16. Відношення 14 до 12		

ТАБЛИЦЯ 132.

КРИТЕРІЙ ОЦІНКИ І ОЗНАК ТУРА З БЕРЕЗОВСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ

Ознака (мм, %)	Більшівці
1. ШНК плеснової ¹⁷⁵	
2. ПДВ I фаланги	
3. ДСРЛ її	
4. ШВК її	
5. ПВК її	
6. ШД її	
7. ПД її	
8. ШНК її	
9. ПНК її	
10. Відношення 4 до 2	
11. Відношення 6 до 2	
12. Відношення 8 до 2	
13. Відношення 5 до 4	
14. Відношення 7 до 6	
15. Відношення 9 до 8	
16. ПДВ II фаланги	
17. ДСРЛ її	
18. ШВК її	
19. ПВК її	
20. ШД її	
21. ПД її	
22. ШНК її	
23. ПНК її	
24. Відношення 18 до 16	
25. Відношення 20 до 16	
26. Відношення 22 до 16	

175 Скорочення ті ж самі, що і в Таблицях 30, 31 та 67.

ТАБЛИЦЯ 133.

**МІНЛИВІСТЬ КІСТОК ЗУБРА З ПОСЕЛЕНЬ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ЕТАПІВ В ТА С ПОБУЖЖЯ ТА
ПОДНІПРОВ'Я ТА З ПОСЕЛЕННЯ МОЛЮХОВ БУГОР**

Ознака (мм, %)	Березовське (етап В1)	Майданецьке-1 (етап С1)	Пекарі-2 (етап С1)	Молухов Бугор, нео- енеолітичні шари	Молухов Бугор, енеолітичні шари
1. ОБОС рогового стрижня самки ¹⁶		1(-)277,00			
2. ВД біля основи його		1(-)97,00			1(-)36,50
3. МД там же його		1(-)76,00			1(-)31,00
4. Відношення 3 до 2		1(-)78,50			1(-)48,50
5. Довжина М ³				1(-)44,00	1(-)24,00
6. Ширина М ³				1(-)17,50	1(-)83,00
7. Довжина М ₃					1(-)69,00
8. Ширина М ₃					1(-)57,50
9. ШНК лопатки					1(-)69,50
10. ВД С3 її					1(-)83,50
11. МД С3 її					1(-)65,00
12. Відношення 11 до 9					1(-)41,50
13. Відношення 11 до 10					1(-)58,00
14. МВБЛ плечової					
15. НВБЛ її					
16. МП ВСП променевої					
17. ЗД таранної	1(-)92,00			1(-)92,00	
18. ВНД її	1(-)84,00			1(-)85,00	
19. ШВК її	1(-)60,00			1(-)61,00	
20. ШНК її	1(-)60,00			1(-)61,00	
21. Відношення 8 до 5	1(-)65,00			1(-)66,50	
22. ШНР ВВ п'яткової					1(-)53,00
23. ПНР ВВ її					1(-)56,00
24. Ширина центральної				1(-)81,00	
25. Поперечник її				1(-)74,00	
26. ШВК І фаланги			1(-)46,50	1(-)42,00	3(35-40)37,17
27. ПВК її			1(-)46,50	1(-)43,00	3(40-45)43,33
28. ПД її			1(-)38,00		1(-)26,50
29. ПД її			1(-)25,50		1(-)38,00
30. ШНК її					1(-)30,00
31. ПНК її					
32. Відношення 27 до 26			1(-)106,00	1(-)102,50	3(109,5-128,5)116,83
33. Відношення 29 до 28			1(-)67,00		
34. Відношення 31 до 30					1(-)79,00

176 Позначення і скорочення ті ж самі, що і в Таблицях 30, 31 та 67.

27. Відношення 19 до 18
28. Відношення 21 до 20
29. Відношення 23 до 21

Ознака (мм, %)	Березовське (етап В1)	Майданецьке-1 (етап С1)	Пекарі-2 (етап С1)	Молохов Бугор, неолітичні шари	Молохов Бугор, енеолітичні шари
35. ПДВ II фаланги					1(-)53,00
36. ДСЛ II					1(-)49,00
37. ШВК II					1(-)37,50
38. ШД II					1(-)30,50
39. ШНК II					1(-)31,00
40. ПНК II					1(-)36,00
41. Відношення 37 до 35					1(-)65,00
42. Відношення 38 до 35					1(-)57,50
43. Відношення 39 до 35					1(-)58,50
44. Відношення 40 до 39					1(-)116,00
45. Висота III фаланги					2(52-52)52,00

ТАБЛИЦЯ 134.

МІНЛИВІСТЬ КІСТОК САЙГИ З ПОСЕЛЕННЯ КУЛЬТУРИ ПИВИХА ПРИСЯ

Ознака (мм, %)	Прися
1. ЗД таранної ⁷⁷	1(-)33,00
2. ВНД II	1(-)31,00
3. ШВК II	1(-)21,00
4. ШНК II	1(-)22,00
5. Відношення 4 до 1	1(-)66,50

ТАБЛИЦЯ 135.

ВИДОВИЙ СКЛАД ССАВЦІВ ЗА ЧИСЛОМ ОСОБИН З ПОСЕЛЕНЬ ЕНЕОЛІТИЧНОГО ЧАСУ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Назва виду	Бернашівка, етап А Трипільської культури		Лука-Врубле-веська, етап А Трипільської культури		Сабатинівка-2, етап А Трипільської культури		Могильна-3, етап А Трипільської культури		Гребенюков Яр, етап А Трипільської культури		Василівка, етап В1 Трипільської культури		Березовське, етап В1 Трипільської культури		Кошовка, шари етапу В2 Трипільської культури	
	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
Свійські																
Бик свійський (<i>Bos taurus</i> L.)	240	72	42	22	12	40	2	67	89	53	8	47	73	41	33	46
Вівця свійська (<i>Ovis aries</i> L.)			5	3	1	3			6	4	1	6	7	4	7	10
Коза свійська (<i>Capra hircus</i> L.)			33	18	1	3			11	6			6	3	7	10
Вівця та коза	37	11			4	14			15	9			12	7	8	11
Свиня свійська (<i>Sus domestica</i> Gray)	46	14	93	49	6	20			35	21	6	35	52	30	11	10
Кінь свійський (<i>Equus caballus</i> L.)	3	1	4	2	5	17	1	33	6	4	2	12	10	6	4	6
Верблюди (<i>Camelus</i> sp.)																

⁷⁷ Позначення та скорочення ті ж самі, що і в Таблицях 30, 31 та 67.

Таблиці

Собака свійський (<i>Canis familiaris</i> L.)	5	2	12	6	1	3	5	3	15	9	1	1				
Кіт свійський (<i>Felis domestica</i> L.)	331	100	189	100	30	100	3	100	17	100	71	100				
Разом																
Дикі																
Іжак звичайний (<i>Ermineus euroraetus</i> L.)	1	0,2	9	4			1	6	1	1	1	10				
Засць русак (<i>Lepus europaeus</i> Pallas)			9	4												
Засць біляк (<i>Lepus timidus</i> L.)			9	4												
Білка звичайна (<i>Sciurus vulgaris</i> L.)	1	0,2														
Байбак (<i>Marmota bobak</i> Miller)	15	3	6	3			2	4	2	11	7					
Бобер річковий (<i>Castor fiber</i> L.)	3	0,6	4	2	1	14	1	2		2	1					
Вовк сірий (<i>Canis lupus</i> L.)	1	0,2	14	2												
Лисиця звичайна (<i>Vulpes vulpes</i> L.)																
Корсак (<i>Vulpes corsac</i> L.)	8	1,7	8	4	2	29	1	2	4	2	2					
Ведміль бурий (<i>Ursus arctos</i> L.)	3	0,6														
Кунця лісова (<i>Martes martes</i> L.)			8	4												
<i>Martes</i> sp.			1	1												
Росомаха (<i>Gulo gulo</i> L.)																
Тхір лісовий, або темний (<i>Mustela putorius</i> L.)	10	2	7	3			1	2	1	6	2	1				
Тхір степовий (<i>Mustela eversmani</i> Lesson)	1	0,2	1	1												
<i>Mustela</i> sp.																
Борсук (<i>Meles meles</i> L.)																
Видра (<i>Lutra lutra</i> L.)																
Лев (<i>Panthera leo</i> L.)																
Леопард (<i>Panthera pardus</i> L.)	1	0,2														
Кіт лісовий (<i>Felis silvestris</i> Schreber)																
Кіт степовий (<i>Felis libica</i> Forster)																
<i>Felis</i> sp.																
Рись (<i>Linx linx</i> L.)			1	1												
Кулан, або оягр (<i>Equus hemionus</i> Pallas)																
Осел європейський плейстоценовий (<i>Equus (Asinus) hydruntinus</i> Regalia)	137	29	33	16			1	100	17	36	3	16	41	25	5	50
Кабан (<i>Sus scrofa</i> fers L.)	220	47	57	28	3	43		8	17	8	44	58	35	2	20	20
Олень звичайний (<i>Cervus elaphus</i> L.)	62	13	31	15				7	15	2	11	18	11	1	10	10
Козуля звичайна (<i>Capreolus capreolus</i> L.)	4	0,8	9	4				4	9			5	3			
Лось (<i>Alces alces</i> L.)												2	1			
Олень північний (<i>Rangifer tarandus</i> L.)																
Тур, або первісний бик (<i>Bos primigenius</i> Bojanus)	6	1,3			1	14		6	13	1	6	12	7	1	10	
Зубр (<i>Bison bonasus</i> L.)												1	1			
Сайга (<i>Saiga tatarica</i> L.)												1	1			
Разом	473	100	203	100	7	100	1	100	47	100	18	100	163	100	11	100
Співвідношення між свійськими та дикими																
Свійські	331	41	189	48	30	81	3	75	167	78	17	49	175	52	71	88
Дикі	473	59	203	52	7	19	1	25	47	22	18	51	163	48	10	12
Разом	804	100	392	100	37	100	4	100	214	100	35	100	312	100	81	100

Назва виду	Коновка, етап С1-С2 Трипільської культури		Громада, етап В2 Трипільської культури		Незаямок, етап В2 Трипільської культури		Немировське, етап В2 Трипільської культури		Більшівці, неолітична напізем-лянка		Більшівці, яма етапу В1-В2 Трипільської культури		Веселий Кут, етап В1-В2 Трипільської культури		Ломачинці, етап В2-С1 Трипільської культури	
	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
Свійські																
Бик свійський (<i>Bos taurus</i> L.)	6	46	4	29	3	75	2	33	26	30	16	50	2	50		
Вівця свійська (<i>Ovis aries</i> L.)	2	15	1	7					2	2	2	6,25	1	25		
Коза свійська (<i>Scapra hircus</i> L.)	1	8	1	7	1	25	2	33	4	5	4	12,5	1	25		
Вівця та коза									4	5						
Свиня свійська (<i>Sus domestica</i> Gray)	2	15	6	43			1	17	23	26	8	25	1	25		
Кінь свійський (<i>Equus caballus</i> L.)	1	8	1	7					23	26	1	3,125				
Верблюди (<i>Camelus</i> sp.)																
Собака свійський (<i>Canis familiaris</i> L.)	1	8	1	7					4	5	1	3,125				
Кіт свійський (<i>Felis domestica</i> L.)																
Разом	13	100	2	100	4	100	6	100	87	100	32	100	4	100		
Дикі																
Іжак звичайний (<i>Euphaseus europaeus</i> L.)									1	1,5			1	50		
Засць русак (<i>Lepus europaeus</i> Pallas)																
Засць біляк (<i>Lepus timidus</i> L.)																
Білка звичайна (<i>Sciurus vulgaris</i> L.)																
Байбак (<i>Marmota bobak</i> Mӱller)																
Бобер річковий (<i>Castor fiber</i> L.)																
Вовк сірий (<i>Canis lupus</i> L.)									16	25	1	6				
Лисиця звичайна (<i>Vulpes vulpes</i> L.)									1	1,5						
Корсак (<i>Vulpes corsac</i> L.)									1	1,5						
Ведмідь бурій (<i>Ursus arctos</i> L.)																
Кунця лісова (<i>Martes martes</i> L.)																
<i>Martes</i> sp.									1	1,5						
Росомаха (<i>Gulo gulo</i> L.)																
Тхір лісовий, або темний (<i>Mustela putorius</i> L.)																
Тхір степовий (<i>Mustela eversmani</i> Lesson)																
<i>Mustela</i> sp.																
Борук (<i>Meles meles</i> L.)																
Видра (<i>Lutra lutra</i> L.)																
Лев (<i>Panthera leo</i> L.)																
Леопард (<i>Panthera pardus</i> L.)																
Кіт лісовий (<i>Felis silvestris</i> Schreber)																
Кіт степовий (<i>Felis libica</i> Forster)																
<i>Felis</i> sp.																
Рись (<i>Linx linx</i> L.)																
Кулан, або онагр (<i>Equus hemionus</i> Pallas)																
Осел європейський плейстоценовий (<i>Equus (Asinus) hydruntinus</i> Regalia)																
Кабан (<i>Sus scrofa ferus</i> L.)	1	20	2	50	15	24	8	47								

Таблиці

Олень звичайний (<i>Cervus elaphus</i> L.)	2	100	1	100	1	20	1	25	2	100	18	28	4	23
Козуля звичайна (<i>Sapreolus capreolus</i> L.)			1	20							5	8	2	12
Лось (<i>Alces alces</i> L.)			1	20							1	1,5	1	6
Олень північний (<i>Rangifer tarandus</i> L.)			1	20							4	6	1 ⁷⁸	6
Тур, або первісний бик (<i>Bos primigenius</i> Vojanus)														
Зубр (<i>Bison bonasus</i> L.)														
Сайга (<i>Saiga tatarica</i> L.)	2	100	1	100	5	100	4	100	2	100	64	100	17	100
Разом														
Співвідношення між свійськими та дикими														
Свійські	13	87	2	67	14	74	4	50	6	75	87	58	32	65
Дикі	2	13	1	33	5	26	4	50	2	25	64	42	17	35
Разом	15	100	3	100	19	100	8	100	8	100	151	100	49	100

ПРОДОВЖЕННЯ ТАБЛ. 135.

Вид	Велика Слобідка, урочище Хрещате, етап В2-С1 Трипільської культури		Жванець, урочище Лиса Гора, етап С1-С2 Трипільської культури		Жванець, урочище Щовб, етап С1-С2 Трипільської культури		Косенівка, етап С1 Трипільської культури		Майданецьке-1, етап С1 Трипільської культури		Тальянки, етап С1 Трипільської культури		Свердлівко-во, етап С1 Трипільської культури		Цицеркозовка, етап С1 Трипільської культури	
	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
Назва виду	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
Свійські																
Бик свійський (<i>Bos taurus</i> L.)	35	47	51	40	23	41	10	50	30	30	18	43	13	52	5	38
Вівця свійська (<i>Ovis aries</i> L.)	1	1	4	3	3	5	1	5	14	14	3	7	1	4		
Коза свійська (<i>Capra hircus</i> L.)	5	7	1	3	3	5	1	5	1	1	1	2	1	4		
Вівця та коза	12	16	11	9	5	9	5	9	11	11	3	7	5	20	1	8
Свиня свійська (<i>Sus domestica</i> Gray)	16	21	30	25	12	22	3	15	28	28	14	34	3	12	5	38
Кінь свійський (<i>Equus caballus</i> L.)	2	3	8	7	2	4	2	10	5	5	1	2	2	8	1	8
Верблюди (<i>Camelus</i> sp.)																
Собака свійський (<i>Canis familiaris</i> L.)	4	5	12	10	8	14	3	15	5	5	2	5			1	8
Кіт свійський (<i>Felis domestica</i> L.)																
Разом	75	100	120	100	56	100	20	100	100	100	42	100	25	100	13	100
Дикі																
Іжак звичайний (<i>Eriopaceus europaeus</i> L.)																
Засць русак (<i>Lepus europaeus</i> Pallas)	1	9	1	1	3	4			1	6						
Засць біляк (<i>Lepus timidus</i> L.)																
Білка звичайна (<i>Sciurus vulgaris</i> L.)																
Байбак (<i>Marmota bobak</i> Мyller)																
Бобер річковий (<i>Castor fiber</i> L.)			3	4	5	8										
Вовк сірий (<i>Canis lupus</i> L.)																
Лисиця звичайна (<i>Vulpes vulpes</i> L.)			1	1	2	3										
Корсак (<i>Vulpes corsac</i> L.)																
Ведмідь бурий (<i>Ursus arctos</i> L.)																
Кунія лісова (<i>Martes martes</i> L.)			1	1	1	1										

178 Можливо, що це зубр, до виду кістки визначити неможливо.

Вид	Велика Слобідка, урочище Хрещате, етап В2-С1 Трипільської культури		Жванець, урочище Лиса Гора, етап С1-С2 Трипільської культури		Жванець, урочище Щовб, етап С1-С2 Трипільської культури		Косенівка, етап С1 Трипільської культури		Майданецьке-1, етап С1 Трипільської культури		Тальянки, етап С1 Трипільської культури		Свердліково, етап С1 Трипільської культури		Чичерозівка, етап С1 Трипільської культури	
	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
Назва виду	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
Martes sp.			2	2	3											
Росомаха (<i>Guulo guulo</i> L.)																
Тхір лісовий, або темний (<i>Mustela putorius</i> L.)																
Тхір степовий (<i>Mustela eversmani</i> Lesson)																
<i>Mustela</i> sp.																
Борсук (<i>Meles meles</i> L.)			3	4	2	3										
Видра (<i>Lutra lutra</i> L.)																
Лев (<i>Panthera leo</i> L.)																
Леопард (<i>Panthera pardus</i> L.)																
Кіт лісовий (<i>Felis silvestris</i> Schreber)					1	1										
Кіт степовий (<i>Felis libica</i> Forster)																
<i>Felis</i> sp.																
Рись (<i>Linx linx</i> L.)																
Кулан, або онагр (<i>Equus hemionus</i> Pallas)																
Осел європейський плейстоценовий (<i>Equus (Asinus) hydruntinus</i> Regalia)																
Кабан (<i>Sus scrofa ferus</i> L.)	3	27	32	14	20	2	67	6	35	2	100	1	100	1	100	
Олень звичайний (<i>Cervus elaphus</i> L.)	2	18	34	24	34			5	29	1	100					
Козуля звичайна (<i>Sapreolus sarpaeolus</i> L.)	4	37	22	14	20			1	6							
Лось (<i>Alces alces</i> L.)	1	9	1	2	3											
Олень північний (<i>Rangifer tarandus</i> L.)																
Тур, або первісний бик (<i>Bos primigenius</i> Vojanus)																
Зубр (<i>Bison bonasus</i> L.)								1	33							
Сайга (<i>Saiga tatarica</i> L.)																
Разом	18	100	75	100	71	100	3	100	17	100	1	100	2	100	1	100
Співвідношення між свійськими та дикими																
Свійські	75	87	120	59	44	20	87	100	85	85	42	98	25	93	13	93
Дикі	11	13	85	41	56	3	13	17	15	1	2	7	2	7	1	7
Разом	86	100	205	100	127	100	23	100	117	100	43	100	27	100	14	100

Вид	Коломийщина-1 (Халеп'я), етап С1 Трипільської культури		Ігнагенкова Гора, етап С1 Трипільської культури		Зелена Дібро- ва, етап С1 Трипільської культури		Пекарі-2, етап С1 Трипільської культури		Сандраки, етап С2 Трипільської культури		Маяки, етап С2 Три- пільської культури		Усатово, етап С2 Трипільської культури	
	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
Назва виду														
Свійські														
Бик свійський (<i>Bos taurus</i> L.)	44	40	2	29	2	25	2	14	14	23	129	15	228	31
Вівця свійська (<i>Ovis aries</i> L.)	11	10			2	25			1	2			322	44
Коза свійська (<i>Capra hircus</i> L.)					2	25							5	1
Вівця та коза	21	20	1	14	1	12,5			2	14	13	21	545	64
Свиня свійська (<i>Sus domestica</i> Gray)	26	24	3	43					7	50	16	26	19	3
Кінь свійський (<i>Equus caballus</i> L.)	7	6	1	16					2	14	9	14	104	12
Верблюди (<i>Camelus</i> sp.)														
Собака свійський (<i>Canis familiaris</i> L.)									1	8	9	14	73	9
Кіт свійський (<i>Felis domestica</i> L.)														
Разом	109	100	7	100	8	100	14	100	62	100	851	100	720	100
Дикі														
Іжак звичайний (<i>Epinaceus euroaenus</i> L.)														
Засць русак (<i>Lepus europaeus</i> Pallas)	3	18,75	2	4					2	4	20	15	2	3
Засць біляк (<i>Lepus timidus</i> L.)														
Білка звичайна (<i>Sciurus vulgaris</i> L.)														
Байбак (<i>Marmota bobak</i> Miller)														
Бобр річковий (<i>Castor fiber</i> L.)	4	25	5	10					11	2			1	1
Вовк сірий (<i>Canis lupus</i> L.)													3	4
Лисиця звичайна (<i>Vulpes vulpes</i> L.)													15	12
Корсак (<i>Vulpes corsac</i> L.)									4	7	2	1		27
Ведміль бурий (<i>Ursus arctos</i> L.)														
Кунця лісова (<i>Martes martes</i> L.)														
<i>Martes</i> sp.														
Росомаха (<i>Gulo gulo</i> L.)														
Тхір лісовий, або темний (<i>Mustela putorius</i> L.)													1	1
Тхір степовий (<i>Mustela eversmani</i> Lesson)													4	3
<i>Mustela</i> sp.													1	1
Борсук (<i>Meles meles</i> L.)														
Видра (<i>Lutra lutra</i> L.)													3	2
Лев (<i>Panthera leo</i> L.)														
Леопард (<i>Panthera pardus</i> L.)														
Кіт лісовий (<i>Felis silvestris</i> Schreber)									1	2			1	1
Кіт степовий (<i>Felis libica</i> Forster)														
<i>Felis</i> sp.									6	11				
Рись (<i>Linx linx</i> L.)														
Кулан, або онагр (<i>Equus hemionus</i> Pallas)													32	24
Осел європейський плейстоценовий (<i>Equus (Asinus) hydruntinus</i> Regalia)													22	32

Вид	Коломийщина-1 (Халеп'я), етап С1 Трипільської культури		Ігнатенкова Гора, етап С1 Трипільської культури		Зелена Дібро- ва, етап С1 Трипільської культури		Пекарі-2, етап С1 Трипільської культури		Сандраки, етап С2 Трипільської культури		Маяки, етап С2 Три- пільської культури		Усатово, етап С2 Трипільської культури	
	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
Назва виду														
Кабан (<i>Sus scrofa ferus</i> L.)	1	6,25	9	18			2	22	5	9	2	22	4	6
Олень звичайний (<i>Cervus elaphus</i> L.)	4	25	16	31			3	34	11	20	41	31	12	18
Козуля звичайна (<i>Sapreolus capreolus</i> L.)			10	19			1	11	4	7			3	4
Лось (<i>Alces alces</i> L.)	4	25	1	2			1	11	3	4				
Олень північний (<i>Rangifer tarandus</i> L.)														
Тур, або первісний бик (<i>Bos primigenius</i> Vojanus)			1	2			1	11	4	7	12	9		
Зубр (<i>Bison bonasus</i> L.)							1	11						
Сайга (<i>Saiga tatarica</i> L.)														
Разом	16	100	51	100			9	100	55	100	132	100	67	100
Співвідношення між свійськими та дикими														
Свійські	109	87	7	12	8	100	14	61	62	53	851	87	720	91
Дикі	16	13	51	88			9	39	55	47	132	13	67	9
Разом	125	100	58	100			23	100	117	100	983	100	787	100

Вид	Олександрія, Середнь- остогівська культура		Середній Стгі-ІІ, Серед- ньостогівська культура		Константинівка, Серед- ньостогівська культура		Прися, культу- ра Пивиха	
	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
Назва виду								
Свійські								
Бик свійський (<i>Bos taurus</i> L.)	5	36	2	14	8	19	7	50
Вівця свійська (<i>Ovis aries</i> L.)								
Коза свійська (<i>Capra hircus</i> L.)								
Вівця та коза	3	21	8	58	17	40	1	7
Свиня свійська (<i>Sus domestica</i> Gray)			1	7	4	10		
Кінь свійський (<i>Equus caballus</i> L.)	6	43	2	14	6	14	6	43
Верблюд (<i>Camelus</i> sp.)								
Собака свійський (<i>Canis familiaris</i> L.)			1	7	7	17		
Кіт свійський (<i>Felis domestica</i> L.)								
Разом	14	100	14	100	42	100	14	100
Дикі								
Іжак звичайний (<i>Epinaceus europaeus</i> L.)					3	7		
Засць русак (<i>Lepus europaeus</i> Pallas)								
Засць біляк (<i>Lepus timidus</i> L.)								
Білка звичайна (<i>Sciurus vulgaris</i> L.)								
Байбак (<i>Marmota bobak</i> Miller)								
Бобер річковий (<i>Castor fiber</i> L.)	3	27	2	50	3	8	8	8
Вовк сірий (<i>Canis lupus</i> L.)					3	8		

Таблиці

Лисиця звичайна (<i>Vulpes vulpes</i> L.)	3	8					
Корсак (<i>Vulpes corsac</i> L.)							
Ведмідь бурий (<i>Ursus arctos</i> L.)	3	8					
Куница лісова (<i>Martes martes</i> L.)							
<i>Martes</i> sp.							
Росомаха (<i>Gulo gulo</i> L.)							
Тхір лісовий, або темний (<i>Mustela putorius</i> L.)	1	2					
Тхір степовий (<i>Mustela eversmani</i> Lesson)	1	2					
<i>Mustela</i> sp.							
Борсук (<i>Meles meles</i> L.)			25				
Видра (<i>Lutra lutra</i> L.)				1			
Лев (<i>Panthera leo</i> L.)							
Леопард (<i>Panthera pardus</i> L.)							
Кіт лісовий (<i>Felis silvestris</i> Schreber)							
Кіт степовий (<i>Felis libica</i> Forster)							
<i>Felis</i> sp.							
Рись (<i>Linx linx</i> L.)	3	8					
Кулан, або онагр (<i>Equus hemionus</i> Pallas)							
Осел європейський плейстоценовий							
(<i>Equus (Asinus) hydruntinus</i> Regalia)							
Кабан (<i>Sus scrofa ferus</i> L.)	5	46					
Олень звичайний (<i>Cervus elaphus</i> L.)	2	18	25	1			2
Козуля звичайна (<i>Capreolus capreolus</i> L.)	1	9					30
Лось (<i>Alces alces</i> L.)							
Олень північний (<i>Rangifer tarandus</i> L.)							
Тур, або первісний бик (<i>Bos primigenius</i> Vojanus)							1
Зубр (<i>Bison bonasus</i> L.)							25
Сайга (<i>Saiga tatarica</i> L.)	11	100	100	4	100	100	4
Разом					39	100	100
Співвідношення між свійськими та дикими							
Свійські	14	56	78	14	42	52	14
Дикі	11	44	22	4	39	48	4
Разом	25	100	100	18	81	100	18
							100

ЗАКІНЧЕННЯ ТАБЛ. 135.

Назва виду	Молохов Бугор, неолітичні шари		Молохов Бугор, неолітичні шари		Молохов Бугор, енеолітичні шари		Молохов Бугор, енеолітична культура		Молохов Бугор, культурний шар	
	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
Свійські	5	22	5	28	24	32	3	37,5	3	37,5
Бик свійський (<i>Bos taurus</i> L.)	2	9			3	4				
Вівця свійська (<i>Ovis aries</i> L.)					1	1,5				
Коза свійська (<i>Capra hircus</i> L.)	2	9	3	16	5	7			1	12,5
Вівця та коза	6	26	4	22	13	17			2	25
Свина свійська (<i>Sus domestica</i> Gray)	7	30	5	28	22	29			2	25
Кінь свійський (<i>Equus caballus</i> L.)										
Верблюд (<i>Camelus</i> sp.)					1	1,5				

Вид	Молохов Бугор, неолітичні шари		Молохов Бугор, неолітичні шари		Молохов Бугор, енеолітичні шари (Середньостоговська культура)		Молохов Бугор, енеолітичні шари	
	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
Назва виду								
Собака свійський (<i>Canis familiaris</i> L.)	1	4	1	6	4	5		
Кіт свійський (<i>Felis domestica</i> L.)					2	3		
Разом	23	100	18	100	75	100	8	100
Дикі								
Іжак звичайний (<i>Eriopaeus eutoraeus</i> L.)					2	2		
Засць русак (<i>Lepus eutoraeus</i> Pallas)			1	3	4	3		
Засць біляк (<i>Lepus timidus</i> L.)								
Білка звичайна (<i>Sciurus vulgaris</i> L.)								
Байбак (<i>Marmota bobak</i> Miller)								
Бобер річковий (<i>Castor fiber</i> L.)	3	18,75	3	11	12	10	1	7,2
Вовк сірий (<i>Canis lupus</i> L.)			2	7	2	2	1	7,2
Лисиця звичайна (<i>Vulpes vulpes</i> L.)			1	3	5	4	1	7,2
Корсак (<i>Vulpes corsac</i> L.)								
Ведмідь бурий (<i>Ursus arctos</i> L.)			1	3	3	2	1	7,2
Куниця лісова (<i>Martes martes</i> L.)								
<i>Martes</i> sp.								
Росомаха (<i>Gulo gulo</i> L.)								
Тхір лісовий, або темний (<i>Mustela putorius</i> L.)					4	3		
Тхір степовий (<i>Mustela eversmani</i> Lesson)								
<i>Mustela</i> sp.								
Борсук (<i>Meles meles</i> L.)	1	6,25	1	3	3	2		
Видра (<i>Lutra lutra</i> L.)					1	1,25		
Лев (<i>Panthera leo</i> L.)					1	1,25		
Леопард (<i>Panthera pardus</i> L.)					1	1,25		
Кіт лісовий (<i>Felis silvestris</i> Schreber)			1	3	1	1,25		
Кіт степовий (<i>Felis libica</i> Forster)								
<i>Felis</i> sp.								
Рись (<i>Linx linx</i> L.)								
Кулан, або онагр (<i>Equus hemionus</i> Pallas)								
Осел європейський плейстоценовий (<i>Equus (Asinus) hydruntinus</i> Regalia)	2	12,5	5	17,5	27	22	2	14
Кабан (<i>Sus scrofa ferus</i> L.)	5	31,25	4	14	13	11	2	14
Олень звичайний (<i>Cervus elaphus</i> L.)	2	12,5	5	17,5	27	22	3	22
Козуля звичайна (<i>Capreolus capreolus</i> L.)	2	12,5	3	11	10	8	1	7,2
Лось (<i>Alces alces</i> L.)								
Олень північний (<i>Rangifer tarandus</i> L.)								
Тур, або первісний бик (<i>Bos primigenius</i> Vojanus)	1	6,25	2	7	2	2	2	14
Зубр (<i>Bison bonasus</i> L.)					3	2		
Сайга (<i>Saiga tatarica</i> L.)								
Разом	16	100	29	100	121	100	14	100
Співвідношення між свійськими та дикими								
Свійські	23	78	18	38	75	38	8	36
Дикі	16	22	29	62	121	62	14	64
Разом	39	100	47	100	196	100	22	100

УДК: 903'1(477)“636”+59
ББК: Т4(4Укр)253.110.1три-423.3+Е16

Журавльов О. П. Тваринництво та мисливство у трипільських племен на території України. — Київ: Шлях, 2008. — 252 с., 135 табл., 31 рис.

Эта монография является результатом более чем тридцатилетних исследований остеологических материалов автором, найденных во время раскопок поселений Трипольской культуры, расположенных на территории Украины. В ней приведены видовой состав млекопитающих, а также данные о породном, возрастном и половом составе домашних животных, которых разводили трипольские племена. Также проведены сравнения между трипольскими поселениями, из которых были получены остеологические материалы, по всем возможным на данное время археозоологическим показателям. Установлены различия между ними и в ведении животноводства, и в разведении различных пород даже на поселениях одного и того же района и в Поднестровье, и в Побужье, и в Поднепровье почти на всех этапах существования Трипольской культуры, кроме, может быть, этапа В2. Проведено также сравнение между этими памятниками по роли охоты на них. Последнее, может быть, даст указание о соотношении производящего и присваивающего способов ведения хозяйства на каждом из них. Исходя из археозоологических данных, Трипольская культура представляется состоящей из конгломерата племен, располагавшихся даже на одной и той же территории рядом друг с другом.

Наукове видання

Затверджено до друку Ученою радою
Інституту археології НАН України від 13.05.2008

Відповідальний редактор: д. і. н., *Скорий Сергій Анатолійович*

Рецензенти: д. і. н. *Отроценко Віталій Васильович*
д. і. н. *Клочко Віктор Іванович*

Редагування та ілюстрації: *авторські*
Комп'ютерна верстка: *Горбаненко С. А.*

Здано до набору 10.06.2008. Підписано до друку 08.10.2008. Формат видання 60×84¹/₈. Папір офсетний № 1.
Гарнітура Times. Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 29,3. Обл.-видавн. арк. 27,85.
Тираж видання 300 екз. Зам. № 810.

Наклад виготовлено в типографії «Шлях»
м. Київ, вул. Введенська, 32/69.
тел./факс (044) 425-70-06.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготовників і розповсюджувачів
друкованої продукції № від р.